

Jövő mint egész
(Mit látunk a jövőből?)

Balatonföldvár, 2000. november 17–19.

A 02 - 01979

Budapest 2001

Kiadja a Friedrich Ebert Alapítvány

Szerkesztők:
Dalos Rimma
Kiss Endre

ISBN 963 00 7132 0

Készült az Akaprint Nyomdaipari Kft. gondozásában
Felelős vezető: Freier László

Tartalom

A JÖVŐ MINT EGÉSZ

<i>Nováky Erzsébet</i> Mit látunk a jövőből?	7
---	---

<i>Varga Csaba</i> Tudás és jövő, avagy az új, egyesített paradigma körvonalai	19
---	----

<i>Csányi Vilmos</i> Csak a zárt rendszerek jövője jósolható	43
---	----

JÖVŐPERSPEKTÍVÁK

<i>Kamarás István</i> A homo religiosus jövője	51
---	----

<i>Levendél Ádám</i> Előttünk a múltunk? Avagy a média jövője...	71
---	----

<i>Jánossy András</i> Fenntartások a fenntarthatóságról	73
--	----

<i>Kunszt György</i> Globális és szoláris városok	81
--	----

<i>Sáska Géza</i> Mit látunk a jövőből az oktatásban?	91
--	----

ÉRTÉKEK A JÖVŐBEN

<i>Veres András</i> Mit várok a jövőtől a magyar kultúrában?	121
---	-----

<i>Földesi Tamás</i> A magyar jogfejlődés jövőbeli perspektívái	129
--	-----

<i>Kiss Endre</i> Globalizáció és belátható jövő	139
---	-----

FÜGGELÉK

<i>Szántó Borisz</i> A kognitív evolúció antagonisztikus ellentmondásai	151
--	-----

<i>Beszterlő Béla</i> Várható jövő az ezredforduló után	183
--	-----

A JÖVŐ MINT EGÉSZ

Mit látunk a jövőből?*

A probléma exponálása

Több mint egy évtizede mélyreható változások játszódnak le a világban. A térben is nagymértékben kiterjedt változások érintik a társadalom, a gazdaság, a technikai fejlődés és a természeti környezet számos területét. Változnak az évtizedeken át stabilnak tartott értékek is. A változások nem kerültek el hazánkat sem: felgyorsult a változások üteme a társadalomban, a gazdaságban és a politikai szférában. A változásokkal kölcsönhatásban növekedett a bizonytalanság, és általános instabilitás alakult ki.

Az egyre gyakrabban megjelenő, egyre mélyrehatóbb és egymáshoz szorosan kapcsolódó változások

- kiszámíthatatlanná teszik a jövőt,
- mind nehezebbé válik a változások irányának meghatározása, és
- mind nehezebb a lehetséges jövőváltozatok körének kijelölése és határuk meghatározása,
- állandó megújulásra készítetnek/kényszerítenek bennünket gondolkodásunkban és viselkedésünkben.

Ebben a helyzetben nem könnyű választ adni arra, hogy vajon mit látunk a jövőből. A jövőkutatók többsége és a társadalomtudomány számos képviselője egyre részletesebben bontja ki a körülöttünk formálódó jövőt, az információs társadalom körvonalait. Könyvek, tanulmánykötetek jelentek meg (közük a konferencia résztvevőinek tollából is) arról, hogy milyen lehet a jövőendő társadalom, milyen fő tendenciák látszanak kirajzolódni. Olvashattunk a hatalomváltásról, a megatrendekről, az utolsó emberről, a nagy szétbomlásról stb. Ezekben a művekben a hosszú távú tendenciák és/vagy a távoli jövő víziói fogalmazódnak meg. A figyelem tehát arra helyeződik, amit látni vélünk – a kibontakozó tendenciák formájában, és arra, amit látni szeretnénk – víziók, jövőképek formájában.

A jövőkutatás elméleti-módszertani továbbfejlesztésével szisztematikusan foglalkozó jövőkutatók ezt meghaladóan azt is a vizsgálatuk középpontjába állítják, hogy az új helyzetben miként kell/lehet új módon foglalkozni a jövővel, s miért kell új szemléletmódot és módszereket választani és alkalmazni.

* A tanulmány a Szerző által vezetett, T 23113. sz. OTKA-program gondolatosságát tükrözi.

A továbbiakban ezért nem azzal kívánok foglalkozni, hogy a jelenlegi társadalmi-gazdasági állapotból kiindulva, húsz évre előre tekintve megmutassam a társadalmi fejlődésnek azokat a trendjeit, amelyek jól kivehetők és többé-kevésbé jól követhetők a szakirodalomból, illetve ami kívánatos jövőalternatívaként megfogalmazható. Azzal kívánok foglalkozni, hogy amit látunk a jövőből, az micsoda. A réginek megismételt változata, vagy valami új jelenség, ami az önszerveződés következtében, a különböző kölcsönhatások eredőjeként jött létre, netán a véletlen hozta felszínre. Nemcsak azt kell látni ugyanis a jövőből, ami jól megfogalmazható, ami jól körvonalazható, hanem azt is, ami bizonytalan, sőt, ami nagyon bizonytalan, ami talán még ki sem alakult, de lehetséges alternatívaként megjelenhet, ami az egyének, társadalmi intézmények jövőformálása, -alakítása következtében létrejehet, függetlenül attól, hogy az tudatos vagy nem tudatos tevékenység eredménye.

A tanulmány címében feltett kérdésre a jövőkutatás elméleti-metodológiai megújulásának tárgyalására támaszkodva és konkrét gyakorlati hazai kutatások eredményeire építve keresek választ.

A jövőkutatás válasza az új kihívásokra

Az instabilitás keltette új helyzet kihívásaira a jövőkutatás mint tudomány megújulással válaszolt:

- megváltozott a jövőkutatás mint tudományos diszciplína szemléletmódja,
- a jövőkutatás megújult metodológiájában és átalakult az eszköztára is,
- megújultak, de legalábbis hangsúlyeltolódás következett be azok között a témakörök és kérdéskörök között, amelyekkel a jövőkutatás foglalkozik.

A jövőkutatás mint tudományos szemléletmódjának változása

Instabil helyzetben a múlt, a jelen és a jövő kapcsolata nem olyan egyértelmű, mint amilyen az a stabil időszakban volt. Az egyértelmű, jól kezelhető múlt-jelen-jövő kapcsolatot – amit az okság és a determinizmus jellemzett – felváltja a természeti és társadalmi rendszerek nem lineáris, körkörös en okozati, dinamikus és holisztikus jellegéből következő többértelműség. Ezért a jövő nagyon sokféleképpen alakulhat: várható a már megélt többé-kevésbé változatlan múlt-jelen megismétlődése, de alapvetően új események, folyamatok, kapcsolatok és állapotok létrejöttével is számolnunk kell. Megnövekszik tehát a jelenből kibontható jövő sokszínűsége. Ebben az is szerepet játszik, hogy a társadalomnak mind több tagja, csoportja kíván részt venni a jövő alakításá-

ban. Az egyének, bár érthetően segítséget várnak a kedvező jövő felismeréséhez és megvalósításához a tudománytól és a „hatalomtól”, ők maguk is részei akarnak lenni annak, hogy valamely országban milyen irányban, és hogyan változzék a társadalom és a gazdaság. Megnőtt tehát a jövő építésének, formálásának úgynevezett participatív, résztvevői jellege.

Posztmodern világunkban nemcsak az a kérdés, hogy milyen irányban megyünk (a felismert lehetőségek szintjén), hanem az is, hogy *milyen irányban menjünk* (a kedvezőnek ítéltető célok mentén). Megnő tehát a végcél és kidolgozásának alternatív jellege, ami összefügg azzal is, hogy gyakran nem tudjuk, *hová akarunk menni!* A *jövőlehetőségek*, a *jövőképek* és az *azokhoz vezetők utak* közötti kapcsolat újfajta megfogalmazásáról van tehát szó, olyan sajátos helyzetben, amikor a tartós átmenetiség talájan sem a jövőképeket, sem a változás irányát nem könnyű karakterisztikus vonalon látni. Nehezen ismerhető fel ugyanis, hogy az egyenkénti változások, illetve a változások összessége milyen irányban és mértékben lendítik ki a folyamatokat stabil helyzetükből és addigi irányukból, és aligha mondhatjuk meg, hogy hová jutnak el. Különösen nehéz annak megválaszolása, hogy bizonyos folyamatok vajon minek a hatására alakulnak új módon: belső önszerveződésük következtében vagy külső tényezők hatására. A tudatos emberi beavatkozás ereje is csak körülményesen mérhető, ha egyáltalán lehetséges a mérés. A változások felismerése és megfelelő kezelése ugyanakkor segíthet a különböző társadalmak és gazdaságok kedvező irányú fejlődésének, illetve fejlesztésének kijelöléséhez és a kívánatos vagy legalábbis még elfogadható fejlődési pályák valószínűsítéséhez.

A jövőkutatás szemléletmódjának megújulása összefüggésben van azzal, hogy az átmenet és az egyelőre tartós jelenségeként értelmezhető instabilitás időszakában megváltozott a *jövőhöz való viszonyunk*: közvetlenebbé válik, hiszen a gyakori, sűrű változások közelebb hozzák a jövőt, és állandó döntéshozatalra kényszerítenek a jövő kihívásainak való megfelelés céljából. Ez a helyzet stresszes, úgynevezett *future-shock*-os (jövőössék) állapotot idéz elő, amit igen nehéz uralni. Bizonytalanság fog el bennünket, hogy vajon helyesen ismertük-e fel a jövő új tendenciáit és fontosságuknak megfelelően értékeltük-e az eseményeket, miként reagáltunk azokra, és vajon a legmegfelelőbbben cselekedtünk-e a kritikus helyzetekben. Megváltozik a *jövőről* alkotott képünk is, bizonytalanságokkal teltette válik, s a *jövőhöz való viszonyunkban* is új elemek – mint például a *félelem* a múlttól alapvetően eltérően alakuló helyzetek létrejöttétől – jelennek meg. Mind-mind arra hívja fel a figyelmet, hogy a jövővel az egyének és a társadalmi intézmények mind szélesebb körében kell mind behatóbban foglalkozni.

Mindezekből következően a jövőkutatás tudománya és a jövőkutatók szemléletmódjának megújulása a *változásokra* (különösen a *kis változásokra*) *való odafigyelésben és a jövőhöz való viszonyában új típusú emberi cselekedetek megjelenésének felismerésében* ölt testet.

A jövedelmek mint diszciplína szemléletmódjának megváltozása végigkísérhető a különböző időszakokban végzett hazai jövedelmek munkák folyamatának változásában is.

Az első hazai nagy távlatú komplex jövedelmek az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején a 2000. évre előrevelve fogalmaztuk meg. A vizsgálat középpontjában az egy főre jutó nettó nemzeti termék állt, amelynek ezredfordulóra előrejelzett kívánatos szintjét a posztindusztriális társadalom első küszöbét jelentő 4000 dollárban határoztuk meg. Ehhez, az Egyesült Államok akkori fejlettségi szintjét is meghaladó értékhez kerestük a megfelelő hazai társadalmi-gazdasági struktúrát. Előrejelzésünkre építve az ezredforduló magyar társadalmi és gazdasági aktivitást illetően nem fog lényegesen különbözni az 1970-es évektől, az eltartottak és az aktív keresők összetételében azonban lényeges lesz az eltérés. Meghatározó jelentőségűnek tartottuk a foglalkoztatottsági szerkezet átalakulását: a mezőgazdasági népesség csökkenésével és a szolgáltató szféra ágazatainak – különösen a tudományos kutatás és az oktatás – nagyfokú fejlődésével számoltunk. Úgy véltük, hogy minél fejlettebbek és bonyolultabbak a termelési folyamatok, a munkaerőnek annál nagyobb hányadát köti le az oktatás-kutatás és a fejlesztés ágazata. Az általunk negyedik szférának tekintett ágazatban a foglalkoztatottak 10–12 százaléka dolgozna az ezredfordulón – az akkori előszámításaink szerint. Az aktív keresők foglalkoztatottsági struktúrája szerinti megoszlása tehát eltérne az 1960–1970-es években kialakult struktúráról, s a modernebb gazdaságok irányába mutatna. Követelményként fogalmaztuk meg az előretekintési időszakra a termelés eszközigenységének, az állóeszközök és a felhasználás hatékonyságának lényeges javulását, s a gazdasági struktúra erőteljes átalakítását és modernizációját.

Az úgynevezett top–down megközelítést alkalmaztuk, és azt a filozófiai elvet érvényesítettük, hogy a mikrofolyamatok lebonthatók a makrofolyamatokból, és a gazdaság fejlettsége minden további (társadalmi, műszaki-technikai és ökológiai) folyamatot meghatároz. E metodológia mellett is észrevettük és felhívtuk a figyelmet az 1980-as évek közepére várható, a többé-kevésbé változatlan tendenciákból adódó hazai gazdasági nehézségekre.

Az 1980-as évek közepén végzett és a 2020-as évszázakra kitekintő megközelítésünk középpontjában az egyén alapszükségei (táplálkozás, lakás, egészség, oktatás és környezet) álltak, s azt kerestük, hogy vajon miképpen elégíthető ki e növekvő szükségleti halmaz. A jövedelmek bázisán elsőként fogalmaztuk meg az alapszükségleteknek azt a körét és alapvető jellemzőit, amelyeknek kielégítése a hazai társadalom perspektívus és kiegyensúlyozott, a társadalom tagjainak harmonikus személyiségjegyekkel való fejlődése szempontjából alapvető jelentőségű. A bottom–up megközelítést alkalmazva azt a filozófiai elvet érvényesítettük, hogy a gazdaságnak törekednie kell a társadalomban megjelenő igények kielégítésére. Vizsgálatunk következtetése az volt,

hogy a tudományosan megalapozott növekvő szükségletek csak tudományintenzív termelés- és szolgáltatásfejlesztés talaján elégíthetők ki. Rámutattunk arra is, hogy a gazdaság és a környezet közötti kapcsolat jellegének radikális változása nélkül gazdasági és környezeti szempontból egyaránt kívánatos stratégia nem dolgozható ki. Ez is felhívta a figyelmet arra, hogy a jövőben mélyreható változások szükségesek a gazdaságban, a társadalomban és a technológiai struktúrában is.

Az 1990-es években megkezdett és az ezredforduló áthúzódó jövedelmek vizsgálatban a korábbi hangsúlyok áthelyezésével folyik a kutatás. Az új jövedelmek alapvetően az alábbiakban tér el az első két jövedelmek munkálataitól:

- előrejelzésünk a komplex értelemben vett instabilitás és a széles értelemben vett paradigmaváltás körülményei között kerül kidolgozásra;
- nagyobb szerepet szánunk az egyénnek, nem elsősorban mint humán erőforrásnak, hanem mint olyan bio-pszicho-szociális lénynek, amely ugyan a passzív és az aktív jövőorientáltság különböző fokain áll, de a korábbinál közvetlenebb kapcsolatot alakít ki a jövővel, és a jövőváltozatok szélesebb körét értelmezve nagyobb választási-döntési szabadságot kíván elérni/fenntartani magának;
- új oldalról merül fel az ember/egyen és a természet viszonya. Nem annyira a környezetszennyező ember/egyen és a környezet viszonyát kívánjuk vizsgálni, hanem a – többé-kevésbé – megfelelő környezeti körülmények között élő egyén igényét, esetleg harmóniáját, vagy (Prigogine szavaival) az egyén/társadalom és a természet új szövetségét;
- a társadalom, a természet és a gazdaság oldaláról egyaránt sokféle és egyre szaporodó konfliktus, veszély és katasztrófa éri az egyént, akinek a jövőssok körülményei között is meg kell felelnie a jövő elvárásainak, új és új módon kell azokhoz alkalmazkodnia;
- mindezek új társadalmi értékek és új értékrend szerint szerveződő társadalom körvonalazását teszik szükségessé, amelyben éppúgy elengedhetetlen a modernizáció és a szociális biztonság összekapcsolása, mint a gazdasági növekedés, a társadalmi innováció és a társadalmi/egyéni adaptálódás kölcsönös értelmezése;
- a gazdasági növekedés és maga a gazdaság is „kiszolgáló, szolgáltató” szerepet tölt be a társadalom és a természet, valamint a társadalom és az egyén közötti újfajta kapcsolat kiépítésében;
- ezért is a korábbiaknál kisebb szerepet tulajdonítunk a hagyományos makromutatók (pl. a GDP) számszerű előrejelzésének, s nagyobb körültekintéssel járunk körül az új, a társadalom tagjainak érdekeit és értékeit jobban kifejező, sok esetben számszerűen nem megragadható mutatókat, mint például a társadalmi intézmények és az egyének jövőorientáltságának mutatóját.

A most kidolgozható jövőkép munkálatainak alapvető dilemmája az, hogy ma lehetetlen felvázolni a valószínű (vagy a legvalószínűbb) jövőváltozatot, és az erre épített jövőképet. Arra lehet csak törekedni, hogy az egyén számára kívánatos és a társadalom, a természet és a gazdaság fejlődéséből kibontható lehetséges jövőváltozatok közötti kapcsolódásokat feltárva találjunk *elfogadható jövőalternatívákat, amelyek azért tolerálhatók, mert mozgásteret, választási lehetőséget nyújtanak az egyéneknek.*

Az elfogadható, tolerálható jövőalternatívák kidolgozásának filozófiai megközelítésére a *top-down* (a társadalom és a gazdaság makrofolyamataiból kiinduló) és a *bottom-up* (az egyén és a társadalmi intézmények jövőhöz való viszonyából kiinduló) megközelítés kombinált alkalmazását választottuk. Ennek keretében szisztematikusan állíthatók szembe a gazdaság-környezeti feltételek nyújtotta lehetséges, valamint a társadalom és a tagjai által kívánatosnak vélt jövőváltozatok. A lehetséges és a kívánatos összekapcsolása adhat választ arra, hogy milyen alternatívák körvonalazódhatnak, amelyekből komplex jövőalternatívák rakhatók össze.

A jövőkutatás megújult metodológiája és átalakult eszköztára

A stabil időszakokban – az 1960-as és az 1970-es években – a hangsúly a folyamatok vizsgálatán volt. A matematikai-statisztikai eljárásokkal kerestük a valószínű jövőt, sőt gyakran a legvalószínűbb jövőváltozatot. Ennek kiszámításához a matematikai-statisztikai módszerek (még az egyszerűbbek is, mint például a trendszámítások is) alkalmasak voltak. A jövőt tehát kiszámítottuk, azaz „predikciót” készítettünk.

Az 1970-es és az 1980-as években az egyszerűbb minőségi változások, a fordulópontok előrejelzéséhez elég jól eligazítottak bennünket a kollektív szakértői megkérdőjelezésen alapuló eljárások. Segítségükkel kimunkáltuk a „kézbem tartható”, stabil alternatívákat. A ma már klasszikusnak tekinthető modellezési eljárások (mint pl. az analógiát hasznosító módszerek, a morfológiai elemzés, a célfa- és fontossági fa-módszer) eredményesen alkalmazhatók voltak. Megbízhatóan becsülték ugyanis az események és a tendenciák egymásra hatását, hiszen a kapcsolatokban a linearitás volt a jellemző.

Ma már túl kell lépni ezeken az eljárásokon. A kialakulóban lévő új trendek már nem egyszerűen a múlt folytatódásai, nem is a „nyilvánvaló” fordulópontok következményei, hanem erőteljesen *tükröződnek bennük egyrészt az önszerveződéshez kapcsolódó pozitív visszacsatolások, körkörös mechanizmusok, másrészt a jövőre vonatkozó várakozásaink és elvárásaink.* Rendezetlenség, kaotikuság figyelhető meg.

Vizsgálataink szerint az *általános evolúciós elmélet és a káoszelmélet* adhatja azt a két új szemléleti-metodológiai keretet, amelyre építve újfajta vála-

szok adhatók a ma alapvetően másképpen megfogalmazódó kérdésekre. Ezek lényege abban összegezhető, hogy napjainkban elsősorban nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a fejlődésnek milyen, nagy valószínűséggel bekövetkező jövője várható (azaz *nem predikciót készítünk*), hanem arra, hogy *milyen jövőket tudunk és kívánunk megteremteni magunknak, illetve milyen jövőket kell elviselnünk.* Ebben a másságban felerősödik az alternatívákban, a szcenáriókban való gondolkodás; új megvilágításba helyeződik a múlt és a jövő kapcsolata; továbbá az egyének és a társadalmi intézmények részvétele a jövő megfogalmazásában és megvalósításában.

Az *általános evolúciós elmélet* segít annak megválaszolásában, hogy a szubjektumot is magában foglaló komplexitások között a jövőnek milyen evolúciós lehetőségei és mintázatai tárhatók fel és mutathatók be. A *káoszelmélet* kulcsot ad az evolúciós pályák feltáráshoz. Kezeli tudja az instabilitásból eredő kaotikus viselkedést és az ebből adódó következményeket, módszertani fegyvertára pedig alapot nyújt ahhoz, hogy segítségével következtetni lehessen arra, hogy valamely rendszer viselkedésében megjelenik-e a kaotikus jelleg, illetve valamely új (esetleg a kívánatos) jövőpálya kialakulásának lehetősége. Az általános evolúciós elmélet verbálisan jelezheti a stabilitásból az instabilitásba való átmenetet, a minőségi változást hozó kettőződési mechanizmusok beindulását és a lehetséges jövők tartományát. A káoszelmélet az instabilitás körülményei között kialakuló különböző új helyzetek létrejöttének felvázolásával nemcsak eligazít a lehetséges jövőutak/jövőpályák dzsungelében, hanem kvantitatívra törekvő módszereivel szisztematikusan generálja is azokat.

Korunkban a jövőkutatás megújult módszertani fegyvertárral keresi az új összefüggéseket, a tényezők közötti nem lineáris hatásmechanizmusokat. Előtérbe kerül a holisztikus megközelítés, és a hangsúly a sokféle alternatíva kidolgozására helyeződik. Eszközként kerülnek használatra a *káosz-számítások*, az új jelenségeket és kapcsolatokat kereső *scenárió módszer*, a csoportos gondolkodásra építő és a jövő problémáinak megvitatását célul tűző *futures workshop technikák* és a nem valószínű, de lehetséges jövőket „elmesélő” *story telling módszer*. A stabil időszakokban alkalmazott módszerek (mint például a *Delphi-eljárás* vagy a *rendszerdinamikai eljárás*) pedig megújult formában várják, hogy felhasználják őket.

A jövőkutatás szempontjából kiemelt problémakörök, témakörök változása

A változások időszakában megújultak azok a téma- és problémakörök, amelyek a jövőkutatás érdeklődésének középpontjában helyezkednek el. Az 1970-es években, a modern értelemben vett jövőkutatás kezdeti megerősödése idején például a műszaki-technikai problémakörök közül a robotok, az okta-

tőgepek, az űrkutatás, más bolygók meghódítása állt a középpontban, az ezredforduló időszakában pedig a számítógépesítés, az informatika és az internet. A természeti környezet állapotát befolyásoló tényezők közül 30 éve a műtrágyázás és a kemizálás kapott jelentőséget, ma ezek háttérbe szorultak. Jelenleg a humán tényezők jövő kutatásbeli fontossága megújulásának vagyunk a tanúi: felértékelődik az egyéni látásmód és az egészséges életmód utáni vágy, s komoly odafigyelést érdemel a génmanipuláció és a génsebészet, valamint a bűnözés és a terrorizmus. A világgazdaság terén 30 éve nem beszélünk (még tudományos körökben sem) a globalizációról, sem az információs társadalomról vagy a multikulturalizmus jelentőségéről, annál inkább az urbanizációról, a népességszaporulásról és a posztindusztriális társadalomról.

A jövő kutatás új témakörei tükrözik az egyén és kommunikációs kapcsolatainak felértékelődött szerepét és jelentőségét a jövő alakításában, formálásában, valamint a technikának a meghatározó szerepköréből a kiszolgáló, alkalmazkodó szerepkörbe való áttérésének folyamatát.

A hazai jövő kutatási gyakorlat válasza az új kihívások talaján

A gyakorlati válaszlehetőségek változása

A jövő kutatás hagyományos szemléletében kétirányú megközelítést végeztünk: egyrészt feltételeztük, hogy a korábbi trendek folytatódnak, s kerestük a nagy valószínűséggel bekövetkező jövő változatot, vagy predikciót készítettünk, másrészt víziókat, jövőképeket körvonalaztunk, tükrözve a *wishful thinking* gondolatot.

A későbbiekben felismertük, hogy a trendek megtörnek (a kis változások más irányba viszik a trendeket, mint amit feltételeztünk, és a trendek megtörését gyakran a szakértők sem tudják előrejelezni), és a víziók, a jövőképek operacionalizálása sem könnyű (gyakran sikertelen volt a jelenhez kötésük, továbbá az értékek változatosága és változása miatt kevesen és ritkán azonosultak a korábbi jövőképekben megfogalmazott értékekkel). Ez az egyik oka annak, hogy miért nem vált be oly sok, a világ társadalmát és gazdaságát szabályozni kívánó előrejelzés.

Mivel napjainkban nincsen lehetőség predikció készítésére, és nem indokolt víziók *wishful thinking* alapján történő körvonalazása sem, ezért a folyamatok stabilítása és a változásra való érzékenysége (azaz alakíthatósága és változtathatósága), továbbá a különböző értékeket tükröző egyének és társadalmi intézmények jövőformáló (jövőalakító) képessége és ereje vizsgálendő. Ahhoz, hogy valamit is mondani lehessen a ma előttünk álló jövőalternatívákról, megvizsgálendő tehát a makrofellettséget tükröző mutatók adatsoraiknak stabilitása. Megkereshető, hogy vajon található-e közöttük kaotikus jellegű. A

mutatók jövőbeni fejlődési lehetőségeit feltáró jövőutak szisztematikus generalásával pedig alternatív utak képezhetők, és ez a vizsgálat összekapcsolható a lakosság és az intézmények jövőorientáltságának elemzésével.

Mit gondolnak és mit tesznek az újdonságot kereső jövőkutatók? Instabil helyzetet vizsgálnak, jövőutakat, trajektóriákat szisztematikus generalását végzik, s ezt összekapcsolják a jövőorientáltság-vizsgálattal és a jövőmozgalmak elemzésével.

Az új megközelítés lényege tehát:

- adatsorok/mutatók kőszvizsgálata,
- a jövőorientáltság széles körű elemzése.

Hazai makromutatók kaotikus viselkedése

A magyar gazdaság és társadalom főbb makromutatóinak kaotikus viselkedése tárgyában végzett kutatásaink azt mutatják, hogy a magyar gazdaságbán-társadalomban nincsen összefüggő (matematikai értelemben vett) kősz, csupán kőszfoltok léteznek. A magyar gazdaságban és társadalomban tehát tetten érhető a kis változásokra való érzékenység. A kaotikus viselkedés, illetve az erre való hajlam erőteljesebben jelenik meg a társadalmi, mint a gazdasági tényezők körében, a gazdaság tehát a társadalomnál kevésbé érzékeny a változásra. A gazdasági makromutatók (mint például a GDP adatsora) egyelőre csak a kősz felé tartanak, míg a társadalmi-demográfiaiak közül több már a kaotikus viselkedés jegyeit hordozza magán. Minőség megújulást hozó átalakulás inkább és hamarabb várható a társadalomban, mint a gazdaságban. Ilyen körülmények között keresi a gazdaság és a társadalom egyrészt az új stabil utakat és pályákat, másrészt pedig azokat a meghatározó jellemzőket, amelyek előidézhetik a gazdaság új pályára való ráállását, azaz amelyek helyettesíthetők – mintegy kiválthatják – a régi növekedési tényezők.

A társadalomnak a kősz iránti viszonylagosan nagyobb érzékenységéből az következik, hogy a társadalom inkább befolyásolható, mint a gazdaság. Az is nyilvánvaló, hogy a társadalom kisebb erejű változásokra/változtatásokra képes megújítani önmagát, mint a gazdaság, ami csak hatalmasabb erők hatására változtathatja meg mozgását és viselkedését. A gazdasági változások kiteljesedéséhez a társadalmi változások hozzásegíthetnek, azaz a társadalom terén megjelenő kősz kedvező feltételeket, keretet teremt ahhoz, hogy a gazdaság is megmozduljon. A társadalomban érvényesülő kaotikus viszonyok a gazdaságot is megújíthatják azáltal, hogy kedvező háttérfeltételt nyújtanak a gazdaság növekedési tényezőinek megújulásához.

A tényezők kaotikus jellege két következménnyel jár. Azt mutatja egyrészt, hogy fennáll a tényezők befolyásolhatóságának lehetősége, másrészt pedig azt, hogy alternatív növekedési pályák és koncepciók is lehetségesek. A GDP

befolyásolhatósága megvalósulhat közvetlen úton (pl. a beruházás és a laképítéssel keresztlát) és közvetetten (pl. negatív társadalmi jelenségek megjelenésével, a devianciák – mint például az alkoholizmus, az öngyilkosság és a bűncselekmények – kiterjedtségének mértékével, illetve ezek kedvező irányú elmozdulásával) is, ami pozitívan hathat a gazdaság növekedésére. A társadalmi tényezők között található, kaotikus viselkedésre hajlamos negatív mutatók kedvezőtlen irányú elmozdulása ugyanakkor fékezheti a gazdasági növekedést, csakúgy, mint a gazdaságiak között található nem kaotikusok. Lényeges arra figyelni, hogy a változásokra érzékeny makromutatók nemcsak azt tükrözik, hogy azok kis behatásokra reagálva leteríthetnek az adott növekedési pályáról, hanem azt is, hogy megfelelően alkalmazott kis változtatásokkal leteríthetők pályájukról, és új, számunkra kedvező pályákra vezérelhetők.

Egyének és vállalkozások jövőorientáltsága

A magyar lakosság és vállalatok/vállalkozások jövőorientáltságáról végzett vizsgálataink szerint a magyar lakosság inkább jövőre orientált, mint nem. Érdeklődik a jövő iránt, gondolkodik róla, s tanulással és munkával (illetve többletmunkával) tesz is a jövőért, főleg saját jövője érdekében. Munka- és tanuláscentrikus társadalom képe rajzolódik ki előttünk. Ez a jövőorientáltság azonban zavarokkal terhelt. A várakozások félelmekhez társulnak, s megjelennek a „jövősokk” elemei is. A lakosság jelentékeny része ugyanis úgy gondolja, hogy bár saját jövőjének ő a Kovácsa, a saját kezében van a sorsa, mégsem képes azt befolyásolni, nemigen tud érte tenni. A rendszerváltás utáni lelkese- des és hit megkopott az évtized közepére.

A vállalatok/vállalkozók rövid és középtávban gondolkodnak, és stratégia- alkotással közelítenek a jövőhöz. A nagyvállalatok és a szolgáltató vállalkozá- sok visionje a kereslet szerkezetére és a vevő értékítéletének módosulására épül, tehát a hazai vállalatok/vállalkozások fogyasztói piacra orientáltak. A távlati elképzelések szempontjából a legfontosabb elemek a rugalmasság, az offenzivitás, a vállalati imázs és a gyors megtérülés. A hazai vállalatok/ vállalkozók készítenek előrejelzéseket, de előrejelzési eljárásokat szisztematiku- san nem használnak. Vannak félelmek a jövővel kapcsolatban: leginkább a piacvesztéstől félnék, továbbá a pénzügyi stabilitás megingásától, a transz- nacionalista vállalatok hazai előretörésétől és a versenytársak gyors technológia- váltásától, a regionális konfliktusoktól és a társadalmi stabilitás romlásától.

Mit látunk tehát most a jövőből?

Semmit, ha az előrejelzést predikcióként fogjuk fel, és a jövőnek egy, valószínű- változatát keressük, és *mindent*, ha a jövőt csak kívánatos alternatívák lehe- tőségeként tekintjük. Ha ugyanis nem rendelkezünk a lehetséges jövőkhöz keret- feltételeket, megvalósítási/megvalósulási lehetőségeket, akkor bármit előreje- lezhettünk, mindenfajta valószínűságtartalom nélkül.

Amit most látunk a jövőből, az nem más, mint *néhány stabil vagy stabilizá- lódní látszó tendencia* (ilyen például az informatika térhódítása, a tudástársa- dalom kialakulásának folyamata, az egyén szerepének felértékelődése), ame- lyek instabil körülmények között akarnak utat törni maguknak. Ennek sikere azon is múlik, hogy a társadalom alapvető alkotóját jelentő ember felismeri- e, *hogy mely társadalmi és gazdasági folyamatokba tud beavatkozni, melyeket tud alakítani, formálni, s melyek azok, amelyek fölött nincsen uralma*, amelyek stabil mozgást mutatnak. Célzerű ezért figyelmünket egyrészt a kaotikus mozgást mutató folyamatokra helyezni, amelyek érzékenyek a kis változások- ra, és ezért új, a jelenlegitől minőségileg eltérő pályákra vezérelhetők, más- részt arra, hogy egyének és társadalmi intézmények mely területen tudnak és kívánnak beavatkozni a folyamatok menetébe. Amelyek nem befolyásolható- ak, azokat „békén kell hagyni”, amelyek viszont igen, azoknál számolni kell azzal, hogy a bizonytalanság miatt a folyamat új iránya esetleg kedvezőtlen lesz.

A folyamatok kaotikus jellegének felismerése megóvja a társadalmat és az egyéneket attól, hogy felesleges energiákat fordítsanak a befolyásolhatatlan jelenségek megváltoztatására, elvonva a figyelmet és az erőt a megváltoztat- hatóiról és a megváltoztatandóiról. Ez számunkra instabil helyzetben a káosz és a jövőorientáltság üzenete.

Hivatkozások

Az ezredforduló utáni magyar gazdaság 1997. I. kötet „A társadalmi és gazdasági környezet (az európai integrációt is érintve) az ezredfordulón” (Szerk.: Bélyácz Iván, Berend Iván – témavezető), Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs

Az ezredforduló utáni magyar gazdaság 1998. II. kötet „A nemzetgazda- sági stratégia elemei” (Szerk.: Bélyácz Iván, Berend Iván – témavezető), Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs

Gáspárné Vár Katalin–Hidég Éva–Nováky Erzsébet 1995. A társadalmi- gazdasági makromutatók és a káoszelmélet, *Statisztikai Szemle*, 12. szám

Hidég Éva–Nováky Erzsébet 1998. A jövőhöz való viszonyunk. *Magyar Tu- domány*, 1. szám

Káosz és jövő kutatás 1995. (Szerk.: Nováky Erzsébet), BKE Jövő kutatás Tanszék, Budapest

Nováky Erzsébet 1993. Jövő kutatás és káosz. *Magyar Tudomány*, 4. szám

Nováky Erzsébet-Hideg Éva-Kappéter István 1994. Jövőorientáltság a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 4. szám

Nováky Erzsébet 1995. Káosz és előrejelzés, *Statisztikai Szemle*, 10.

Nováky E.-Hideg É.-Gáspárné, Vér K. 1997. Chaotic Behaviour of Economic and Social Macro Indicators in Hungary. *Journal of Futures Studies*, May

Nováky Erzsébet 1997. A káosz mint növekedési háttértényező. In: *Az ezredforduló utáni magyar gazdaság* I. kötet „A társadalmi és gazdasági környezet (az európai integrációt is érintve) az ezredfordulón” (Szerk.: Bélyácz Iván, Berend Iván – témavezető), Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs

Nováky Erzsébet 1998. Instabilitás, káosz és gazdasági növekedés, In: *Az ezredforduló utáni magyar gazdaság* II. kötet „A nemzetgazdasági stratégia elemei” (Szerk.: Bélyácz Iván, Berend Iván – témavezető), Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs

Nováky, E. 1998. Permanent Development of Futures Research Methodology, *American Behavioral Scientist*, November/December

Prigogine, I.-Stengers, I. 1995. *Az új szövetség. A tudomány metamorfózisa*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Varga Csaba

Tudás és jövő*, avagy az új, egyesített paradigma körvonalai

1. Bevezetés, avagy az új paradigma

Mit látunk a jövőből?

Mit látunk az új paradigmából?

Mielőtt a magam számára feltett kérdésre válaszolok, jelzem, hogy ezt a tanulmányt hónapokkal a konferencia után írom, s meglehetősen halványan emlékszem arra, hogy akkor és ott mit mondtam. Pontosabban elővehetem (elővehetném, de nem akarom) azokat a vetített fóliákat, amelyekhez a konferencián kommentárokat fűztem, de én azokhoz a gondolkodókhoz (ez nem minősítés, csak a műfaj megnevezése) tartozom, akiket már nem különösebben érdekel, hogy fél évvel ezelőtt miről és milyen tónusban beszéltek, hiszen normális módon gondolatban már máshol tartok vagy a régi gondolatokat más összefüggésben tárgyalom.

Ez a máshol most aktuálisan azt jelenti, hogy korábbi tételek kezdenek összeállni egy új hipotézisrendszerré, tehát a konferencián elhangzottak papírra vetése most azt a lehetőséget kínálja, hogy a tervezett gondolati rendszer egyik első megfogalmazását prezentáljam. Miután a konferencián előadott téziseim – örömmre – az egyetértések mellett jócskán váltottak ki meghökkenést, ellenkezést, helyesnek vélhetem, hogy további évtizedes-évszázados vagy néhány évtizedes szellemi állításokat, mentalitásokat tegyek disputa tárgyává.

Nem is tehetek mást. Magyarország szellemi elitjei nem foglalkoznak a jövővel. Ha a konferencia címét esetleg komolyan vesszük, utólag megállapíthatjuk, hogy a konferencia végül is azt sugallta: semmit nem látunk a jövőből. Érdekes felvetések, régi-új tételek, megérzések előkerültek, de ezek az összbenyomáson semmit nem korrigálnak. Ennek az egyik oka talán az, hogy a jelenből sem látunk sokat (magam most nem vonom ki a többes számból) és a közelmúltból is csak annyit rekonstruálunk, amit a múltból-múltból a régi kedves teteleink megőriztek.

Nem akarok senkit provokálni. A konferencia – más hasonló összejövetelekhez képest – színvonalas volt, sőt ismét élmény volt néhány kitűnő gondolkodót hallgatni, a kérdés csupán az, hogy ez a disputa mit válaszolt a konfe-

* A Friedrich Ebert Alapítvány Mit látunk a jövőből? című konferencián tartott előadás rövidített változata.

rencia címében feltett kérdésre. A magyar nyilvános szellemi élet gyakran barbár, olykor primitív és meglehetősen politikai-hatalmi alapú viszáljaihoz képest ez üdítően kedélyes, barátságos eszme(eszmétörredék)cseré volt.

Most ott folytatom tehát, ahol a konferencián abbahagytam.

Ha a jövő nem tárgya az eszmeteremtésnek, ennek nyilván az is oka, hogy a jövőtől a hangadó, eszmeadó értelmiségek sem várnak új fordulatot. A jövő kimondatlanul úgy értelmeződik, hogy ott semmi nem történik majd. Ha mégsem így lesz, szerintük a jövő csak további romlás, lebomlás, értékvesztést hoz. Ha az elméletkészítők eleve tagadják az elméletkonstruálás lehetőségét, akkor a jövő érdektelen a filozófiai diskurzusok szempontjából. Akik a jelent így élik meg, lehet, hogy egy fénytörés, végső eszmétörés áldozatai. A világ vezető tudományágaiban – mindenekelőtt a természettudományokban – hihetetlen tempójú, már-már követhetetlenül magas színvonalú elméletépítés vagy legalábbis elméleti újrarendelés folyik.

Gyökeresen változik meg szinte minden alaptétel. Az alaptudományok felrúgták vagy folyamatosan rúgják fel az emberi (európai?) gondolkodás csaknem minden kardinális tételét. Paradoxon a helyzet: nemcsak előre, hanem visszafelé is új valóság születik.

Magyar ugarkon a régi valóság (avagy mai szemüvegünkön keresztül: hamis valóság vagy elfolyt nem-valóság) rágcslása folyik régi indulatok és mai értelmetlen versengések keretében*. Ebből persze egyértelműen következik, a lecke folyamatos: a most körvonalazódó új valóság is előbb-utóbb szétmálló nem-valósággá válik. Vagy pontosabban: nem biztos, hogy az alaptételek, alapállítások ilyen méretű erőzója a következő századokban ötven–száz évenként megismétlődhet majd. Ha így lesz, ha nem, már most csak az hozna esetleg nyomkonvekció esélyt, ha a bölcsészeket néhány évre például beíratnánk elméleti fizikai vagy (bár ilyen még nincs) elméleti pszichológiai szakra vagy párhuzamosan valamilyen vallási élményt kínáló képzésre.

Nos, ennyi publicisztikai (elméletelőtti) bevezetés után néhány új tézist szeretnék „említésbe hozni”. (Ennél többre egy pár lapos tanulmány nem tőrekedhet.)

Állítás 1. Azt feltételezem, hogy egyaránt van látható és nem látható dimenzió, anyagi és nem anyagi valóság, immanens és transzcendens világ (és nem felejtünk el: most már *nem jó és/vagy rossz* az egymást nem kizáró értelmadással). Sőt odáig elmerészkednék, hogy az (ötvenéves hangoltságunk szerinti) anyagi és nem anyagi létezők közötti határok már nem léteznek tekinthetők. Ezért nem igazán meglepő, hogy erről a valamiről (tőlem akár

újnak vagy nem újnak is nevezhetjük, hiszen csak annyiban új, hogy most kezdjük megérteni) egy társadalomértelmezőnek is érdemes hipotéziseket megfogalmazni. Így (részben csak az időben) új megközelítések szerény rendszerbe állításával felállítható egy új paradigma. Ha valaki ezeket a megközelítéseket olykor felfedezi a gondolkodástörténetek elmúlt két-három évezredében, akkor persze akár úgy is elkeresztelheti őket, hogy a régi vagy nem méltányolt hipotézisek egyesítése.

Az új paradigma elemei
új valóság – a globalizáció és lokalizáció, stb.
új technológia – szupertechnológiai forradalmak kora
új gazdaság – tudásalapú hálózati gazdaság
„új” ember és új tudat – az ember rekonstrukciója
új társadalom – a tudástársadalom, az egységtársadalom
új tudás – az új (és régi) tudás új szerepben
új jövő – új civilizáció és új életforma
„új” értelemadás – az értelem visszaszerzése

Kommentárok: 1. Az „elemekről” önmagukban könyvek tucatjai írhatnak és írhatók. 2. Az „új” jelző itt csak a gondolati lustaság kifejezése: a megfelelő (finoman) pontos jelzők még hiányoznak. 3. A táblázat talán azt sugallja, hogy mindez, ami főként európai „kozmoszunkat” európai látásmóddal leírja (valóság, ember, társadalom, tudás stb.) új értelmezést kapott vagy kap. 4. Két elemnél az új jelzőt eleve idezőjelbe tettem, elkerülendő a gorboma félreértéseket. 5. A tanulmány(ocská) végén kísérletet teszünk az új paradigma konkrét megnevezésére. 6. Ez a táblázat semmi mást nem akar, mint kommunikációs jelet felmutatni arról, hogy milyen alapkérdéseket lenne érdemes az eszmecsere (hipotéziscsere) tárgyává tenni.

2. Új kép a valóságról, avagy új valóság?

Mit látunk a jövőből?

Mit látunk az (új) valóságból?

A válasz tehát: semmit, semmit. (Ez majdnem ugyanaz, mint az, hogy mindent, mindent...)

A 20. század domináns létélménye valahogy úgy összesíthető, hogy nincs egész (értsd: egész*), a részek elszakadtak egymástól, sőt a részek önmagukban sem egészek. Ebből persze nem okvetlenül következik az, hogy a drámai

* Viszont kimagasló kivételek vannak, például Pethő Bertalan filozófiai teljesítménye, aki amerikai egyetem professzoraként (angol nyelven) már régven világhírű lenne. Legutóbbi kötetében (*Technikai civilizáció és lélektel Jean Baudrillard divatos (ittthon is ható) „elméletei” semmisíti meg szellemileg.* (Ebből nem következik, hogy egyedül Pethő filozófiai álláspontja lenne elfogadható...))

* Az egész értéke szerint mindig sokkal több, mint a részek összege.” (László András 2000: 77)

szétesés valóban megtörtént, csak azt rögzíthetjük, hogy az egészélményt felváltotta a csonka részélmény. Ezért nem lehet meglepő, hogy az egészélmény hiánya miatt az egészélmény valóban mintha elveszett volna.

A közelmúltat, a befejeződött 20. század második felét számos fogalommal jellemezhetjük, például a posztindusztriális vagy a posztmodern társadalommal, noha a két kategóriának nagyon nincs köze egymáshoz. Annyi bizonyos, valami után vagyunk és közel sem bizonyos, hogy mi előtt vagyunk. „Am a közvetlen jövő értelme tökéletesen előre látható, az elkövetkező kor általános arculata felidézhető – írta José Ortega y Gasset (1944). Az újkapitalizmus részben folytatja, részben felváltja az újgazdaságnak is hívott információs kor, amelyet hívhatunk globális információs társadalomnak vagy mediatisált tudástársadalomnak is.

Tanulmányunk elején rögtön illelne definiálni a *tudást*, amely majdnem lehetetlen feladat. Ahány gondolkodó, annyi magyarázat. Számomra a tudás az egész *vízírója*. Nico Stehr szociológus, a tudástársadalom teoretikusa így fogalmaz: tudás a cselekvés képessége (Stehr 2001). A tudástársadalom meghatározásához azonban az túlságosan általános lenne, hogy *cselekvőképesség* társadalom.

Akármerre is kalandozunk a korszakot általában jellemezni kívánó kategóriák között, nem lehet vitás, hogy valami olyan új paradigma köszöntött a földi civilizációra, amelyben az adat, az információ, a tudás, a kommunikáció dominál. Arról még folyik a vita, hogy ez mindent elsöprő, drasztikus, századokra szóló töréshatár, törésvonal vagy csak a pénzgazdaság központú (egyébként szintén globális) újkapitalizmus újabb és újabb világformáját, világtermését konstatáljuk.

Szeretnénk álláspontunkat világossá tenni: persze a posztkapitalizmus is kapitalizmus, de már ez az újabb átmenet sem írható le modern kapitalizmusként; megfelelő fogalmak hiányában kísérletezhetünk az „új” jelzővel, de az újkapitalizmus, újgazdaság, új társadalom semleges, jórészt üres kategória. Persze minden korábbi társadalom is részben-egészben információs társadalom is volt, ám ez az ezredforduló előtti nem csillagászati, hanem technológiai és gazdasági boomként született információs kor rögtön túllépett az információs kor fogalmán is.

Nincs tehát világszerte elfogadott hiteles név arra, ami meglehetősen látványosan bekövetkezett. A vezető világhatalmak és ideológiák még leginkább az információs társadalom valamelyik fogalomverzióját használják. Nincs okunk ezt nem tudomásul venni. Csakhogy az információs társadalom a tegnap *delutáni* világ helyzetet írja le, ezért ez a kategória nehezen emelhető át a *holnap reggeli* világstruktúrák jellemzésére. Az információs társadalom a múlt (közelmúlt) szava, ezért a közeljövő dimenzióinak a megragadására vezettük be a tudástársadalom fogalmát.

Ez a választás nem önkényes és nem véletlen. A tudástársadalom kifejezésbe olyan tartalmakat (tudásokat), sőt egyúttal normákat építettünk be,

amelyek nem csupán a helyzetkép tényleges minősítését, hanem távlati célok integrált megfogalmazását is lehetővé teszik. Az információs társadalom tehát csak a közelmúlt végének és a jelennek és a jelen közeljövőjét előre vetítő programnak leírására szolgál, míg a tudástársadalom koncepciója is a jelenben gyökerezik, mi több még szükségképpen foglya a közelmúltnak-közelművőnek, ám programunk szerint legalább *harminc-ötven évre* tekint előre.

Ez a néhány évtized ugyan a hagyományos időfelfogás szerint csak egy pillanat, ám mi azt feltételezzük, hogy ez a néhány évtized – virtuálisan, valóságosan, vagy egy másik idődimenzióban – akár *évszázadokat* is jelenthet. Ez közben utal arra, hogy az információs/tudás korszak eleve több időslíkot tesz láthatóvá.

Nevezük akárhogy ez az új korszakot, egyik nyilvánvaló jellegzetessége, hogy szükségképpen csonka részek helyett a *végtelekre nyitott* egészen gondolkodik. A 20. század végi (a jelenlegi) globalizáció egyik nem várt újdonsága, hogy felül emelkedik a földi diktatúrák és demokráciák furcsa egyvelegén, és a számtalan egyedi, változatlanul korlátozott-csonkított részek világa helyett az egész felé nyit. Kétszáz évig lehetett a differenciálódás a haladás ismertetője, most azonban a változatlanul egyre inkább differenciálódó földi gazdasági-társadalmi és tudásstruktúrák összekapcsolódása, (sőt: differenciált) *egységesülése* indul meg.

A távoli jövő tehát az *egységtársadalom*. Nincs ugyan különösebb jelentősége, de mi ezt a fogalmat találjuk a legpontosabbnak a 21. század trendjeiből fakadó közös alternatíva megjelölésére.

Normális a világtudat: még nem *tudjuk pontosan*, hogy milyen ez a világváltás, hogy mi is a jelenlegi globalizáció (és lokalizáció), még nem *egyeztünk meg* az információs kor világfogalmában, de már bizonyos világrendeként nagyon is láthatók, például az, hogy az információs kor a differenciálódás mellett az egységesülést is támogatja vagy a Föld ökológiai megrendülései mellett az ökológiai reorganizációt is követeli.

A (részleges) tanácstalanság így nem homályosítja az élelétást (mármint: ha van). Valami egészen más, jiszert és egyben reménytelen korszak indult meg: nevezük differenciáltan információs és tudástársadalomnak. Az egyúttal egy globális változási folyamat felrajzolását is lehetővé teszi: a 21. század első fele az információs társadalomtól a *tudástársadalom felé* halad(hat). Miközben egy történelmi folyamat virtuális visszajátszását is felkínálja: a 20. század végi információs kortól *visszafelé* a Kr. e. évszázadok „tudástársadalmaiig”.*

Normális a magyar köztudat és magastudat is: a domináns többség, a tudáshordozó csoportok zöme nehezen szabadul a régi résztudások, az izolált logikák és a pszichikailag túltelített, vergődő létfelfogások csapdáiából, miköz-

* A távoli múlt feltárása, rekonstrukciója – több ezer éves felejtések után(?) – az elmúlt évtizedekben felegyorsult. Néhány fontos könyv az időszámítás előtti, sőt az első és a második évezred előtti társadalmakról és gondolkodásukról is (lásd: Christopher Knight–Robert Lomas 2000.; Gaston George 2000.; Julius Evola 1997/a vagy például Szász Ilma 1999.)

ben a még nem domináló kisebbségek, a nem értelmiségi és értelmiségi csoportok némelyike *lépést tart* az új (világszerte terjedő) tudományos és nem tudományos (művészi, vallási) értelemadásokkal. Nem okoz nekünk örömet azt kijelenteni, hogy a magyar gondolkodásmódok, ideológiakonstrukciók meghökkenően elavultak, miközben önmagukhoz képest kénytelen-kelletlen még modernizálódnak (új tartalmakkal feltölteni) is képesek. Ez mindig így volt, és nyilván így lesz később is.

A korszak kérdése csupán annyi, hogy az információs korszaka felgyorsíthat-e egy olyan hazai szellemi folyamatot is, ami a hangadó (de elavult), a szerepcsúcspon már túljutó tudáscsoportok többségét (nyilván differenciáltan, egymástól eltérő módon, de) előre vivő mozgásba hozza?

Már most látszik, elkerülhetetlen, hogy a hagyományos (egyelőre túlságosan politika- és hatalomkötött) önértelmezéseket elvessék, továbbgondolva újraépítsék. Hiszen minden eddigi önértelmezés értékhorzós, független attól, milyen mértékben akart és érkezett domináns ideológiai vagy presztízsgazdálkodó társadalmi (és politikai) szerephez. Majdnem minden ideológiai vagy tudáscsoport szükségképpen egyaránt eljut a marginális induló szerepből a *hatalmi szerepcsúcsra* és onnan ismételtelen a marginális szerephez, a *végiáttékba*. (Akkor is, ha közben képes dinamizmusra, megújulásra, differenciálódásra, csoportbomlásra.)

Az információs társadalom korszakát értelmező, eltérő mértékben felkészült és nem egyaránt koncepcionális (például műszaki, természetstudományos, közgazdasági és társadalomtudományi) tudáscsoportok 2001 elején még részben marginális helyzetből fejtik ki programjait. Nem lenne jó, ha ez nem így lenne, és nem különösebben zavaró az sem, hogy néhány csoport rögtön a domináló, az új tudás piac elfoglalására törekvő magatartást vesz fel; legfeljebb bizakodhatnak abban, hogy a tudás piacra már pusztán a hatalmi-ideológiai erőfölény dönti el a versenyt. A magunk részéről nem hiszünk az ideális tudásversenyben, de *nem köti le* energiáinkat a tudás- és presztízspiaci állóháború. (Figyeljük, de nem háborúzunk. Tehetjük, mert a tudásmérkőzés feltehetően nem itt és nem így dől el.)

A tudásverseny egyik új tematikája: a *globalizáció* értelmezése. Az egyik részben elavult vagy egyre kevésbé érvényes szemlélet szerint a globalizáció azonos a gazdaság globalizációjával, méghozzá az államok feletti gazdasági társaságok világhatalmának; szintén töredékes értelmezési sikert ígér az, ha a globalizációt mindenekelőtt politikai (leplezetlenül hatalmi) világstruktúráként fogjuk fel.* Ezzel nem tagadjuk a világgazdasági vagy világhatalmi szempontok helyességét, noha az információs társadalomban a gazdaság

vagy a politika terjedelme, hatása, működése már egészen más, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt.

Az információs kor (ami tehát már van) elsősorban abban hoz új világszemléletet vagy értelemdadást, hogy a globalizációt *nem részegységként*, nem csupán az egész izolált és csonka darabjaként próbálja meg értelmezni. Nyilván most azt a kérdést kötelező megválaszolni, mit is értünk *egészen*? Az általunk képviselt szemlélet újdonsága egyúttal most azzal is demonstrálható, hogy az egészben való gondolkodás azt jelenti: potenciálisan minden részt *egésznek* (nem csonka töredéknek) tételezünk és a részek rendszereit is *egészeknek* tekintjük.

Ha a hagyományos világszerkezetet szemléljük, látszólag még semmi újdonságot nem hoz az, ha azt állítjuk, hogy a világszerkezet minden eleme, így nem csak a bolygóink vagy nem csak a világgazdaság globális. Ha az egészet rendezett káoszként fogjuk fel, akkor a részek is *önálló univerzumként* értelmezendők. A mostani (legújabb) globalizáció így nem más, mint az egészek (eddigi vagy újabb) kifejezett *teljessége, avagy globalitása*. Vagy részben azt is mondhatjuk: a korábban megsejtült, csonkult globalitások helyreállítása a korábbinál magasabb fokon.

A globalizációban tehát túl sok új nincs, kivétel képeznek azok a részletek, amelyeknek *először* vagy *többedszer* helyreáll az egész volta. Ennyiben kétségtelenül új fejlemény, hogy a földi civilizációban a világgazdaság, a világtársadalom vagy a világtudás minden kontinenst, lassan minden államot elér, behálóz, integrál. Ez tehát egy olyan globalizáció-típus, amely *először közelíti vagy célzoza* meg az egészsé válás állapotát, és közben az új konfliktusforrások éppen abból adódnak, hogy a globalizált világszerkezeti részek között nem egyértelmű, nem zökkenőmentes (a szüntelenül folytatódó) globalizálódás.

Közbevetés: ha egészet mondunk, akkor vízióként, modellként nem síkban gondolkodunk. Az egész olyan *gömbszerkezet*, amelynek felülete nem sík, hanem minden dimenzióban végtelen. Ez a "gömb" hasonlít a Földhöz, mint bolygóhoz, amelynek felületéről a káoszelmélet már kimutatta, hogy fraktál szerkezetű.

Ha előlévünk néhány divatos ("divat róla beszélni") konfliktust, mindjárt kiderülhet, hogy ez a szemlélet mennyire termékeny vagy terméketlen.

1. Újabb és újabb teóriák állítják, hogy az egyén (az általános és a konkrét ember egyaránt) kiszolgáltatottá vált a globális világban. Ez a problematika nem más, mint egyrészt az egész világrendszer (a legteljesebb globális rendszer) két meghatározó szintje közötti viszály, másrészt az individualizálódó ember – szintén potenciálisan létező személyi globalitásának – belső konfliktusa. Azaz: a globalizálódott földi civilizációban nem egyenrangú a (a teljességét, az autonómiáját nem kívívó) ember. Az ember szempontjából így – kívül-belül – nem fejeződött be (ha ez furcsán is hangzik) a személyi globalizáció, az egészsé válás.

* Példaként egy idézet: "Tény, hogy a globalizáció folyamatai, kivált a kultúrák tartományában, átvették a normák, értékek és minták meghatározásának feladatát; s egyszerűsített felgyorsították az individualizációt, a differenciálódást és szektualizációt felé mutató trendeket is." (A globalizáció és az egyház 2000.)

2. Nem kevésbé hangsúlyos, sőt könnyen lehet, hogy Magyarországon – változatlanul – vezető téma a politika világszerkezete és a globális hatalmi szerkezet függősége a globális gazdaság struktúrájától. A problematika nem csupán az, hogy ki vagy kik a vezető hatalmak, vagy a világpolitika hány és milyen pólusú, azaz a globális hatalmi szerkezet mennyire vált egyenrangú felek együttműködésévé, hanem például az is, hogy a világszerkezet két eleme (világgazdaság és világpolitika) között milyen az összefonódás és mennyire közös törekvés a politikai-gazdasági piacok új módon való urálása.

3. Szintén túlréprezentált a hazai diskurzusok között a globalizáció és a lokalizáció ellentéte, ami az előbbi problematikához hasonlóan egyszerűen azt jelenti, hogy a globális és lokális világ között nincs egyensúly, másrészt arról ad hírt, hogy a globalizáció abban a tekintetben nem ment végbe, hogy az egy-egy lokális világ vagy az európai lokalitások hálózata magas szinten kifejlődött volna. Ezért a magyar régiók között és a minden régióban belül meglévő egyenlőtlenség, tér- és társadalomszerkezeti konfliktus általános jelenség, amelynek megoldása nem a globalizáció elvetésével azonos, hanem a lokális világok egésze váló történeti folyamatának felgyorsításával.

Ha a világszerkezet teljes rendszerét felrajzoljuk, utána szisztematikusan leírható, hogy az összes rész vagy elem között szükségképpen konfliktus, de ugyanígy, minden részen (mint egészen) belül szükségképpen számtalan ellentét van. A konfliktusok azonban normális jelenségek, amelyeket többnyire nem érdemes irracionális „világháborús” jegyekké nagyítani. A tudástársadalmat tehát azért definiáltuk a *tudás segítségével létrejövő első egységtársadalomnak*, mert a jövő szerintünk nem más, mint a részek (és a részek közötti egészek) egyre inkább egységessé váló világa.

Ez az elméleti vagy *általános modell*, amely keretében a *konkrét kérdések* stratégiaileg tárgyalhatók.

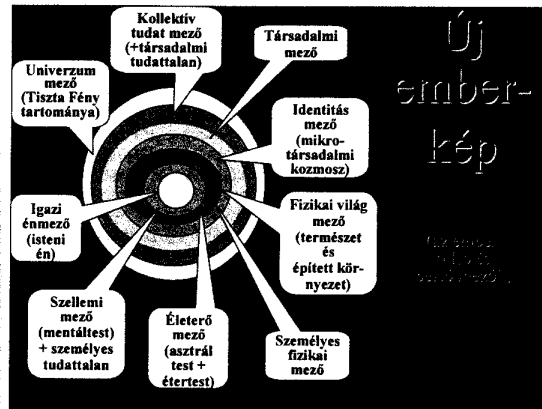
Ez az új típusú globalizáció leírható új valóságként is, különösen azért, mert az elmúlt évtizedekben a tudományok (főként a természettudományok) előálltak egy egészen új valósággal. Az új valóságban így nem a valóság új, hanem a valóságról gyökeresen új képet kapunk, ami persze egy egészen új valóságot tár fel.

Az új valóság számos eleme, számos összefüggése egyaránt megragadható, még akkor is, ha az új valóságelemekből még közel sem tárul fel a valóság új vizíója. Nem véletlenül jelöltük meg tehát az új paradigmák között elsőként az új valóság komplex, integrált megfogalmazását.

Az új valóság felfedezései (néhány példa)	
elméleti fizika, részecskefizika, kvantumfizika	az anyag valamennyi sajátossága (tehetetlenség, tömeg, gravitáció) a kvantum-vákuummal történő interakció eredménye (László 1998); az anyag végső építőkövei: a leptonok (elektron, müon, tauon), továbbá a neutrínók (elektron-neutrínó, müon-neutrínó, tau-neutrínó)* és végül a kvarkok; a hipertér kutatása stb.
kozmoszelmélet	a relativisztikus kozmológiai standard paradigma (ősröbbanás, táguló világegyetem stb.) után az antropikus (emberre utaló kozmosz vagy emberarcú) kozmológiai paradigma (Székely 1997) elfogadása
tudatelmélet	a tudat a világegyetem önálló, alapvető része, nem pusztán az anyagi működés eredménye, a tudat ugyanolyan elsődleges, mint a tér, az idő vagy az anyag, az embert nem az különbözteti meg a többi élőlénytől, hogy tudata van, hanem az eltérés a tudat fokozataiban van, egyedül az ember rendelkezik reflexív tudatossággal (A tudat forradalma 1999 vagy Dennett 1996).
intelligenciaelmélet	a racionális és az érzelmi intelligencia után a spirituális intelligencia (istenközpont az agyban, a halántéklebenyenben) felfedezése. (Lásd például Zohar–Marshall 2000)
halál utáni élet elmélete	a halál utáni élet élményeinek újralfedezése és kutatása után az empatikus halál közeli élmények (Rinpoce 1995, Moody 1996, A klinikai halál állapotáról sokoldalúan 2001) értelmezése (a halál mellett személy szintén átélheti a halál utáni élmények többségét)
káoszelmélet	a káosz egyetemes törvényének feltárása (a stabilitás és instabilitás erőinek kényes egyensúlyai) (Kitűnő és átfogó elemzés: Gleick 1999.)

* Bővebb információ például www.neutrino.kek.jp (feltevés: valamennyi neutrínónak együttessen nagyobb tömege van, mint az univerzum valamennyi csillagának együttévé). (Vagy: Héjias István 1997).

közgazdasági elméletek	a vertikális globalizációt (a nemzeti termék gazdaságtanát) a horizontális globalizáció (a szabad tőkeáramlás) követte (Világ gazdasági összefoglalás: Csikós-Nagy 1999), majd a kvalitatív globalizáció (tudásalapú – avagy tudás- és tehetség-tőke – gazdaság) korszaka érkezik. (Számos tanulmány olvasható erről is: Matolcsy 1999)
jövőelmélet	tudástársadalom, együttársadalom elméletek megfogalmazása, a jövő a tudat és a tudás társadalmainak különböző fokozatai
egyesített integrált elmélet/filozófiaelmélet	egyaránt hiányzik részelméletként például az egyesített természettudományi vagy az egyesített emberelmélet és ezért érthetően nem született még az integrált egyesített filozófia elméletek

3. Új kép az emberről, avagy új ember?

Mit látunk a jövőből?

Mit látunk az (új) emberből?

Valószínűleg messze a legkevesebbet. Megint arra szeretnék utalni, hogy nem az ember új, hanem az emberről (beleértve a tudat) születhet radikálisan új felfogás, ami természetesen új embervizíót jelent. Az előző táblázatban már utaltam rá, hogy például az új tudat- és intelligenciakutatások mennyire új képet vetítenek elénk. A halál utáni élet feltárasainak új eredményei* pedig várhatóan (részben tudományosan is) igazolhatják a transzcendens világ létezését.

Az új emberkép, avagy egy új emberelmélet első (hiányos) vázlata természetesen az embert nemcsak belülről vizsgálja, hanem a univerzum/világ/társadalom részeként is. Ez a komplexitás igaz abban az értelemben is, hogy az embert szintén egésznek tekintjük, amely nem pusztán fizikai-biológiai lényt jelent, hanem a teljes belső univerzumot és ennek centrumában az igazi énnmezőt (avagy az isteni ént). Az új emberkép megszületése nagyon sok tudomány és minden világvallás tudásainak, hipotéziseinek, megsejtéseinek egyesített elméletét, integrált vízióját feltételezi.

* Lásd a *Parapszichológiai Szellemtan* (a tudomány és vallások határterületei) című folyóirat 1998–2001 közötti számain.

4. Új kép a társadalomról, avagy új (tudás)társadalom?

Mit látunk a jövőből?

Mit látunk az (új) társadalomból?

A válaszunk erre a kérdésre sem lehet túlságosan biztató. Először is: ebben a szerény dolgozatban nincs mód, hogy akár csak röviden szóba hozzam egy lehetséges új társadalomelmélet alapjait. Az talán nyilvánvaló, hogy ma már a társadalomról – mint igen bonyolult, összetett, káosz típusú – virtuális valóságról képtelenség csak osztály vagy rétegszervezetként gondolkodni. Másodszor: azt elengedhetetlennek érzem, hogy legalább egy táblázatban ne össze- és szedjem a globális tudástársadalom legfontosabb jellemzőit.

Ez a 13 pont: *normaegyüttes*. Az új valóság persze nem igazodik a normákhoz, de ugyanakkor az sem igaz, hogy az új valóság mozgásiránya, változása ne lenne befolyásolható. Tanulmányom egyik hipotézise éppen az, hogy minden igazoló vagy cáfoló aktuális jeltől függetlenül a mozgásirány a *tudástársadalom* felé mutat. Továbbá az sem garantálható, hogy az említett norma teljesülése esetén beléptünk a tudástársadalmak korába, de az talán valószínűsíthető, hogy ha legalább ezek a normák részben vagy egészben

megvalósulnak, akkor jóval közelebb jutottunk a tudástársadalom minőségéhez. Egyetérték Manuel Castellszel (1998) abban, hogy az Új társadalom lényegében *hálózati társadalom* lesz.

**A tudástársadalom 13 pontja,
a globális tudástársadalom normái**

1. A globálál (*globális és lokális*) káoszrendszer egyensúlyban marad
2. A tudásalapú gazdaságban dominál a tudástermelés és tudáskereskedelem
3. A digitális állam a társadalomipar motorja
4. A társadalmi tőke növekedése lehetővé teszi a (bizalomalapú) intelligens civil társadalmat
5. A tudástársadalom elterjeszti az intelligens életvilágot, életvezetést
6. A felbomlott társadalmi rend helyre áll, új közösségi (valóságos és virtuális) identitások születnek
7. A hálózati társadalmak nem szakadnak ketté
8. Minden eddiginél nagyobb szabadság és esélyegyenlőség lehetséges
9. Az információhoz hozzáférő egyének interaktívan kommunikálnak
10. Minden ember részt vehet a tudásalapú gazdaságban, társadalomban, az e-demokráciában
11. A globális tömegkultúra folyamatosan és gyorsabban feltöltődik magastudásokkal
12. Minden régi és új tudás (e-tartalom) a világhálón hozzáférhető
13. Minden lokális világban legyenek intelligens régiók, települések

5. Új kép a tudásról, avagy új tudás?

Mit látnak a jövőből?

Mit látnak az (új) tudásból?

Alapvető (és szintén feldolgozatlan) kérdés, hogy mi az egész (értsd: Egész) érteleme, avagy mi a globalizáció célja. A válaszok nagyon eltérőek lesznek egymástól, hiszen az alapvetően függ a választott értékektől, tudásoktól. Ime, néhány lehetséges választás: 1. A rendszer célja nem egyéb, minthogy globális, teljes rendszerré váljon a földi civilizáció (rendszerelméleti aspektus); 2. Az Egész alapvető érteleme az igazságosság megvalósítása (Rawls 1997) (igazságosságelméleti szempont); 3. Az általános cél a klasszikus program: az egyéni és társadalmi boldogság lehetővé tétele (Huuranszki 1999: 38–40) (boldogságelméleti aspektus); 4. Az egészesség váls nem különösebben értékközpontú stratégia, mindössze a hasznosság maximalizációjának növelése a feladat (hasznosságelméleti szempont); 5. A stratégia központi érteleme az „üres” rendszer feltöltése

tudással, feltételezve, hogy a tudás közvetve egyaránt ígér hasznosabb-boldogabb életvilágot (Varga Csaba 2001) (tudásméleti aspektus); 6. Az ezredforduló gazdasága és társadalmi mindenekelőtt és mindenkefelett jetermelő gazdaság és társadalom legyen (jellemelti felfogás); (Pethő Bertalan 2000) 7. A tudás harmadik megismerési fokozata minél több embernél a legmagasabbrendű tudatállapothoz, az újjászüléshöz, a megigazuláshoz, a megvilágosodáshoz vezessen (Ravasz László 1996, Govinda 1992) (megvilágosodás-elméleti program); 8. Minden eddigi értelemadás relativizálása, sőt látványos elvetése, új értelemadások feleslegessé tétele (Többek között Habermas–Lyotard–Rorty 1993) (posztmodern szemlélet); 9. A felsorolt és fel nem sorolt aspektusok együttes, integrált érvényesítése (egységelméleti aspektus) stb.

A tudás- és az egységelmélet központi egészfelfogás már egyaránt korábbi szempontok részleges vagy teljes integrálását akarja. Ebben a tanulmányban mindössze a *tudásméleti megközelítésre* térünk ki, függetlenül attól, hogy válaszunk-e arra a kérdésre, hogy a tudás eleve jó-e és hasznos-e?

Két dilemma vár megválaszolásra: mi a *tudás* definíciója* és *milyen típusú* tudásokról beszélhetünk**? Kiindulópontunk nem a hagyományos tudásparcellázás (vallási tudás, tudományos tudás, művészeti tudás stb.), de nem is pusztán a tudás hordozóira (személyes tudás, társadalmi tudás [néhány fontosabb, magyarul olvasható mű: Polányi 1994, Popper 1999, Lakatos 1997, Feyerabend 1999] stb.) alapozzuk az elemzést, sőt nem szeretnénk magunkat a tudásszociológia egyetlen irányzatához (rendszerelmélet, tudományelmélet, posztmodern elmélet, diszkurszelmélet (néhány hazai válogatás és fordítás: Karácsony András 1995; Poszt-posztmodern 1997; Philippe Breton 2000) stb.) sem elköltelezni. Szelleimi indítatásunk jörészt Mannheim Károlyhoz (1998) kötődik, de nem ragadnánk le az utópikus tudat négy alakjánál (újirakeresz-telők orgiasztikus chiliizmusa, a liberális-humanitárius eszme, konzervatív eszme, a szocialista-kommunista utópia – Mannheim 1996) sem. Célnk tehát a tudások rendszerének-hálózatának *több szempontú, integrált* elemzése.

* Nem szeretnénk elveszni a tudás (vagy tágabban az adat, az információ, a jel, a tudás) definíciójában. Számos és különböző szakértő tesz erre kísérletet. T. H. Davenport–L. Prusak (2001) így összegezi: az adat eseményekkel kapcsolatos elvont, objektív tények összessége, de az adat nem rendelkezik inherens jelentéssel, míg az információ üzenet és arra szolgál, hogy változtasson a dolgok felfogásának módján és befolyásolja a címzett ítéleteit és viselkedését, a tudás pedig körülhatárolt tapasztalatok, értékek és kontextuális (összekapcsolt) információk heterogén és folyton változó keveréke, és a tudást az általa kiváltott döntések és tevékenységek alapján lehet megítélni. Czeglédi János külön füzetben összegezte kutatásait: szerinte az adat az egységnyi megismerési tudati dokumentuma, majd két adat viszonyának meghatározása révén keletkezik az információ, az információk szerkesztése hozza létre az ismeretet, ami a döntéskésség tudati pillére, végül a jellel min megismerési és munkavégzési teljesítményt (Czeglédi János 2000)

** Nagyon inspiráló Karl Popper objektív és szubjektív tudást kifejtő elmélete. (Popper 1998)

Ebben a tanulmányban nem fejthetjük ki az általunk képviselt *tudáselméletet*, ám néhány fontos elemét és konzekvenciáját jelezzük, mert a tudástársadalom jelene és jövője értelmezhetetlen a *tudás értelmezése* nélkül. Először is a tudat- és tudástípusok közötti kölcsönösséget érzékeltetjük, anélkül, hogy eldöntenénk, a tudat vagy a tudás volt előbb, egyelőre elég az a bizonyosság, hogy a tudatok és tudások hihetetlen mértékben *hatnak egymásra*, de új tudásokat csak a tudatok hozhatnak létre, de a tudások inspirációi nélkül a tudatok kevésbé kreatívak, azaz a tudatok nem egészen függenek a tudások állapotától és minőségétől. (A szerkezeti és működési modell analógiája a szubatomi, szubmikroszkopikus világ: a tudat a kiszámíthatatlan, megjósolhatatlan, mindig más részecske/mozgás, aminek az atommag kerete a tudások hallatlanul bonyolult, de szilárd rendszere – Capra 1999).

Kénytelenek vagyunk a tudás és nem tudás fogalmát konkretizálni a *formafeletti, formázott és formaalatti (avagy tudásalatti vagy hallgatóságos tudásra*)* szétbontani. A tudásalatti tudás ugyanúgy tudás, mint a nem tudás és mivel nyelvileg nem vagy csak igen homályosan formázott, pontos tartalomról csak közvetett tudásunk lehet. Hasonlóan megkerülhetetlen szempont az *uralkodó és az alávetett tudások* szociológiai típusainak elválasztása, mert ebben a mediatisztált kommunikációs világrendben az uralkodó tudások hatalmi helyzete nem bontódik le, sőt olykor drasztikusan erősödhet, de főként ugyanakkor bizonytalanabb és kevésbé tartós, mert az alávetett tudások szabadságharcát is szintén támogatja a digitális médiavilág. Régi elválasztást mutat a *tömegtudás* (elméletelőtti, mindennapi, rutintudás) és a *magastudás* (vallási, tudományos stb. tudás) közti távolság, de minden ellenkező híreszteléssel szemben az utolsó évtizedekben a magastudásból soha nem látott mértékben került le tudás a tömegtudásba.

A tudósok és a teológusok között egyaránt elterjedt nézet a tudások *hármass* felosztása: az érzékszervi-lelki-mentális ismeretek (a szubjektív tudás), a fogalmi-elméleti-művészeti gondolkodás (az objektív tudás) és a vallási tudás, megvilágosodás tana.**

* A hallgatóságos tudás fogalmát Polányi Mihály abból a tényből vezeti le, hogy többet tudhatunk annál, mint amennyit el tudunk mondani. (Polányi Mihály 1997).

** Hosszú listát lehetne írni Platontól Karl Popperig, Plotinosztól Govinda lámság és a modern tudományelméletig. (Például: Karl Rahner 1991, Govinda 1992, Tudományfilozófia 1998).

TUDATOK ÉS TUDÁSOK (típusok)

TUDAT	TUDÁS
Formafeletti tudatok (isteni tudat, kozmikus tudat, megvilágosodás állapota)	Formafeletti tudások (isteni tudás, kozmikus tudás)
Formázott tudatok (személyes, társadalmi stb. tudatok)	Formázott köztudások (személyes és társadalmi köztudások)
Formázatlan tudatok (személyes és társadalmi tudatlanságok)	Formázatlan köztudások (személyes és társadalmi tudásalattik)
Szuperformázott magastudatok (vallási, tudományos, művészi stb. tudatok)	Szuperformázott magastudások (vallás, tudomány stb.)
Uralkodó tudatok (globális tudat, európai tudat stb.)	Uralkodó világtudások (globális magastudások, globális tömegtudások)
Alávetett tudatok (közép-európai, nemzeti, lokális tudatok)	Alávetett domináns tudások (tudások a hagyományról, a mindennapi jelenről, tudások a helyi létezésről)
Formázott egyenrangú tudatok (a jövő tudatai)	Formázott egyenrangú tudások (a jövő tudásai és tudásszerkezete)

A *tudás* – Karl Popper nyomán is – joggal választható szét objektív és szubjektív tudásra. (Az objektív tudás problémákból, elméletekből és érvekből, a szubjektív tudás diszpozíciókból és ezen belül elvárásokra vonatkozó diszpozíciókból, avagy sejtésekből áll – Karl Popper 1998: 35). A jövő sem egyéb, mint az *objektív tudás fejlesztése*. Új objektív tudások, avagy formázott köztudások, új tudásokkal feltöltött tömegtudások, jobban formázott személyes és köztudások, és egyenrangú tudások hálózata, azaz az uralkodó és alávetett tudások közti szerkezetbeli különbségek relativizálódása. Ennek ellenére a tudások alapvető típusai (a formázott, formázatlan vagy formafeletti* tudások rendszerei) *nem változnak*, csak a formázottságok tartalma, mennyisége és minősége módosul folyamatosan. Semmi sem indokolná olyan cél kitűzését, hogy a formázatlan tudások többségét vagy mindegyikét nyelvileg-szellemileg

* A formafelettség megfogalmazása például egyáltalán nem új, lásd a tibeti halottaskönyvet. (A köztes lét könyvei 1998 vagy: Julius Evola 1997/b).

formázzuk. Nincs értelme azt sem feltételezni, hogy akár ötven év múlva, a fejlett tudástársadalmakban elérhető lenne az elméletelőtti tudások kiváltása elméletgazdag tudásokkal, miközben az teljesen elvárható folyamat, hogy az egyén legfontosabb tudásai zömében *ne csak elméletelőtti tudásokból* álljanak. Megjegyzés: korunk beszédtemái közé még nem tartozik a koncentrált személyes tudatfejlesztés, az egyéni tudásbővítés és -hasznosítás feladata. Tudástársadalom nem lehet *tudatfejlesztő társadalom* nélkül, de ez a tematika részletesen még nem fogalmazódott meg.

SZEMÉLYES TUDÁS (típusok)

Isteni tudás (formafeletti tudás) a személyben
Kollektív tudás (formázott köztudás) elemek
Társadalmi tudásalatti (formázatlan köztudás) elemek
Személyes csoporttudások (családilag formázott tudások) az egyénben
Személyes (uralkodó) tudások (egyéni formázott, elméletelőtti tudások)
Személyes magastudások (magastudás-elemek)
Személyes tudások a tudattalanról (formaalatti tudás)
Rendkívüli személyes szupertudások (zsenitudások)

A személyes tudás nem azonos a szubjektív tudással – a személyes tudás másképpen, de egyúttal *szűkebben értelmezi* a szubjektív tudást. (A szubjektív tudás szerintem két elemből áll: az objektív tudás személyessé vált részei és a viselkedési diszpozíciók.) Álláspontunk nyitottságot, teljességre való törekvést, sőt alapvető korszerűségét jól jellemzi, hogy *nem szakítjuk el egymástól* a vallást és a tudományt, a spirituális valóságot és az anyagi (szűken vett anyagi) világot, sőt a tudást és a nem tudást sem. Meggyőződésünk, hogy a személynek egyfelől nemcsak isteni lény van, hanem minden személy tudatában „hoz magával” olyan tudást is, amely alapvetően *formafeletti tudás*, sőt azt is feltételezzük, hogy ez a „tudás” teremti meg a zseniális szupertudások feltételét. Nem kevésbé meggyőződésünk, hogy a személyes tudást másfelől – ha tesszük: kívülről – majdnem totálisan befolyásolja a formázott köztudások és csoporttudások rendszere. A személy minőségét így elsősorban az határozza meg, hogy milyen mértékben képes reflektálni a *külső tudástérre*, másodsor-

ban pedig az, hogy milyen mértékben sikerül *belső tudástérét* létrehozni, azaz saját formaalatti* tudását feltárni és ennek révén is széles körű magastudást rendszerezve összegyűjteni. Egyébként ez a *személyes tudás*. (A tudástípusok táblázat csak a tudások alapvető rétegeit választja el, szükségképpen minden konkrét személy a különböző tudásrétegek kombinációja és sajátos ötvöze.)

CSALÁDI TUDÁS (személyes csoporttudás) (típusok)

Személyes csoporttudások a formafeletti tudásról
Személyes csoporttudások a formázott köztudásról
Személyes nemtudások a társadalmi tudásalattiról
Uralkodó csoporttudások a családban
Rutintudások a tömegkultúra készletből
Családi (közösen használt) magastudások és szupertudások
Egyedi személyes tudások a családban
Családi (rejtetten formázott) tudattalan tudás

A családi tudások *intim, személyközi, meghitt, nem nyilvános* világa az egyéni tudásnak, a személyi belső tudatának legfontosabb eleme. Ha a családi tudásvilág *otthonos, meglakható, identitást adó*, akkor az egyén személyisége védett, a boldogságtudat elérhető. Persze akkor válik otthonossá, biztonságossá, ha átláthatóan rendszerezett és rutinszerűen követhető, miközben nem dogmatikus, nem zárt rendszer, avagy nem zárja ki a folyamatos fejlesztést. Két kulcskérdés van: 1. A családi tudás szerkezetéből, szerepéből következően *domináns tudásszerzési folyamat* a formázott köztudás megszerzése és belsővé tétele. 2. Az uralkodó családi csoporttudások és tömegkultúra tudások *teszik tönkre vagy javítják* a családok életét, együttműködését, harmóniáját. Minden család tehát egyaránt használja (vagy nem használja) a különböző tudásrétegeket és a felkínált tudástípusokat *különböző mértékben és eltérő módon* ötvözi és kíséri meg rendszerré szervezni.

* A formaalatti tudás gondolata nem új, például egy újjur szövegben tudattalan tudásnak nevezik. (A közties lét könyve 1998: 143).

LOKÁLIS TUDÁS
(formázott köztudás 1.)
(típusok)

Lokális tudások a formafeletti tudásról
Lokális tudások a formázott köztudásról
Lokális nemtudások a formázatlan köztudásalattiról
Lokális (részben intézményesült) uralkodó tudások
Lokális tömegkultúra (szabvány)tudások
Lokálisan elterjedt magastudások
Egyedi, speciális lokális tudások
Lokális (rejtetten formázott) tudások a lokális tudásalattiban

Még nincs kiérlelt globalizáselmélet, s még kevésbé van *lokalizáselmélet*. Ezért csak a régi lokális tudások definiáltak, mint a helyi hagyományok, helyi szokások, helyi tudatok, helyi identitások, patrióta érzetek. A régi lokalitás szűk természeti-társadalmi környezet volt, szimbolikusan azonosítható a *szülőföld élményével-tudatával*. Egyáltalán nem meglepő, hogy olyan nagy régiókban, mint Közép-Európa, ahol folyamatosan társadalmi-szellemi forgószél volt, jellegzetes tünet, hogy a helyi tudások fundamentuma, a *helyi és családi „tudások”* tudása szétmállott, vagy rekonstrukcióra szorult. A 20. század második felében a politikai tudáspusztítás és a gazdasági-társadalmi létmódváltás miatt például a *formafeletti tudásról* való tudás (és beszéd) elfogyott, viszont ezáltal a rejtetten formázott *köztudásalatti világa* számottevően terebélyesedett. Az *új lokális világ* földrajzilag kitágult, mobilabbá vált, egyszerre önálló-sul és integrálódik a globális világba, ideális esetben egyszerre építi vissza (és ki) a lokális tudást, és fogadja be a globális és társadalmi tudásokat. Most lehet újra/először értéke az *egyedi, sajátos* lokális tudásoknak, ha azok a nemzeti vagy kontinentális tudáspiacokon megjelennek és értékesíthetők. A lokális tudásvilág látványosan épül(het) vissza a *hagyományok* tudásáig és haladhat előre a *jövő* tudásáig, de mindez csak potenciális lehetőség, miközben a lokális tudásvilág talán nem marad közvetlen, személyközi *tudásverekedések* alvillága.

TÁRSADALMI TUDÁS
(formázott köztudás 2.)
(típusok)

Társadalmi tudások a formafeletti tudásról
Társadalmi tudáskészlet a formázott globális tudásról (a „korszellem”)
Társadalmi nemtudások a formázatlan társadalmi tudásalattiról
Uralkodó (intézményesült) társadalmi tudások
Szabvány tömegkultúra tudások a társadalomban
Korlátozottan elterjedt magastudások a társadalomban
Egyedi, szokatlan, sajátos tudások a társadalomban
Társadalmi tudások az egyéni tudásokról

A társadalmi tudások, a formázott köztudások rendszere nem természeti elemek látható, összefüggő, alig megváltoztatható konkrét világa, viszont ez a virtuális világ ugyanúgy *kemény, masszív, korlátozó* „nepáli táj”, mintha valóban a föld egyik legridegebb és legkevésbé megközelíthető természeti környezete lenne. A személy *beleszületik-belefog* ebbe a társadalmi tudásegységbe. Nincs választása, egyénileg nem szabhatja át, legfeljebb olykor átláthatja. A formázott, uralkodó tudások nem csak a tömegkultúrát, zömében a tudományos és művészeti tudást is meghatározzák. Az információs társadalom korszakát nemcsak a technológiai fejlődés készítette elő, hanem az is, hogy a 20. század második felében a tömegkultúrákba hihetetlen mennyiségű *(korábbi) tudományos-művészi tudás* „ereszkedett le”, miközben a 20. század új magastudása, különösen a természettudományok új eredményei alig érintették meg a társadalmi tudásokat. Egyszerre siker és kudarc, hogy a fejlett világ köztudásai a tizenkilencedik század és a huszadik század első felének tudásait terjesztették el.

GLOBALIS TUDÁS (típusok)

Globális tudások a formafeletti tudásról
Globális formázott köztudások
Globális nemtudások a globális tudásalattiról
Uralkodó (intézményesült) vagy intézményesült, de nem uralkodó szerepű globális tudások
Globális tömegkultúra készlet(ek)
Korlátozottan elterjedt globális magastudások
Váratlan, egyedi, nem szabványos globális tudáselemek
Globális tudások a világ tudásszerkezetéről

A globális tudás eleve *új tudás típus*, mert az elmúlt húsz században is csak rendkívül korlátozottan váltak tudások félig-meddig globálissá. Magyarországon szélesebb körben először a globális *tömegkultúra-készlet* domináns elemei váltak láthatóvá. Ha a globális világba okkal beleértjük a félig-fejlett és a fejletlen világokat, akkor a formázott köztudások globális elterjedése szemünk előtt megy végbe és ebben a terjedési folyamatban kitűnően vizsgálható, hogy milyen tudások milyen érdekektől vezérelve milyen sebességgel hálózák be a földet. Akár már most, de különösen tíz év múlva tétélesen megjelölhető – a kultúrák és vallások fölött lebegő vagy/és a kultúrákba és vallásokba beépülő – a *közösen elfogadott, használt, hirdetett tudások tárháza*. A globális tudástársadalom tudásszerkezetének egyik központi eleme a globális tudások rendszere lesz. Már ma sem sok érv indokolja azt a félelmet, hogy a globális tudások többsége csak az euróatlanti kultúra köztudásából kerülhet ki.

A most (röviden és egyszerűsítve) felvázolt tudáselmélet remélhetőleg felhívja arra a figyelmet, hogy az információs korról, a közelmúltból-közeli jövőből *lehetetlen beszélni* a tudáselmélet: kidolgozása és hasznosítása nélkül. Már az információs kor sem volt egyéb, mint az *új tudások* hasznosítása a technológiai, informatikai fejlesztésekben, továbbá már most világosan látszik, hogy az informatikai fejlesztések csak lehetővé tették a (angol műszóval:) *tartalomipar* kibontakozását. A tartalomipar nem egyéb, mint a régi és új tudások *fejlesztése, eljuttatása és befogadhatóvá tétele*. Másképpen mondva a stratégia nemcsak arról szól, hogy az információt jelként eljuttatjuk, avagy megszervezzük a

jeltermelő és jeltovábbító gazdaságot-társadalmat, hanem sokkal inkább arról, hogy a magas technológiai tudáshoz folyamatosan magas *gazdasági, társadalmi, szellemi tudást* teremtsünk, és ezt mindenki számára hozzáférhetővé tesszük.

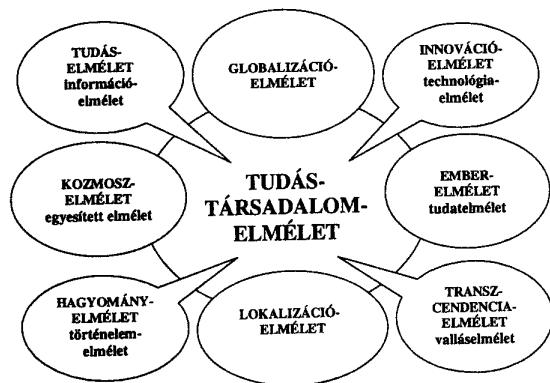
Anélkül az illúzió nélkül, hogy eleve feltételeznénk a magastudás és magas szintű átadásának *ember- és társadalomfejlesztő* sikerét, ugyanakkor nem tagadjuk, hogy a magastudás társadalmában több *esélyt* (de csak esélyt) látunk az egységtársadalom megközelítésére. Most az ne zavarjon minket, hogy az egységtársadalom homályos program, mert ennek részletes kidolgozásához még hosszú idő szükséges. Különböző is minden tudományos állítás vagy akár tudományos előrejelzés lényegét tekintve csak hipotézis lehet.

6. Utószó, avagy az új szellemi feladat

Mit látunk a jövőből?

Mit látunk az (új) szellemi feladatból?

SZELLEMI FELADAT

A jövőből – remélem – most már egy kicsivel többet látunk. Befejezésül mindössze egyetlen kérdésre szeretnék összpontosítani. A problémafelvetés úgy fogalmazható meg, hogy mi a szellemi feladat annak érdekében, hogy akár a közelműltből, akár a jelenből, akár a jövőből többet és mélyebben megértünk. Az ábra közepén központi szellemi feladatként a tudástársadalom fogalma szerepel, de ezt akár el is felejtethetjük és beleírhatjuk helyette a jövőt.

Ez az ábra tehát azt kívánja érzékeltetni, hogy a jövő megértése érdekében milyen alapvető szellemi feladatokat kell elvégezni. Az elméleti (avagy filozófiai) feladat kettős: 1. Az elméletek folyamatos felülvizsgálata és versengése mellett a rész-egyesített elméletek megfogalmazása; 2. Az egyesített elméletek folyamatos kontrollja és versengése közben az összeegyesített elméletek konstruálása. A két feladat megoldása egyúttal lehetővé teszi az új paradigmák részletes (elméleti és gyakorlati) kifejtését.

Az új elmélet, az új értelemdadás: az egyesített elméletek integrálása – az egységkor szellemi megalkotása.

A jövő: az egyesített egységelméletek kora.

Hivatkozások

- Breton, Philippe 2000. *A manipulált beszéd*. Helikon
 Capra, Fritjof 1999. *A fizika taója*. Tercium Kiadó
 Castells, Manuel 1998. *The Information Age*. Blackwell
 Czeglédi János 2000. *Iberianicum*. Tekintet Könyvek
 Csikós-Nagy Béla 1999. *Közgazdaságtan a globalizálódó világban*. Magyar Tudomány, 9. szám
 Davenport, T. H. – Prusak, L. 2001. *Tudásmenedzsment*. Kossuth Kiadó
 Dennett, Daniel C. 1996. *Micsoda elmék*. Kulturtrade
 Evoia, Julius 1997a. *Lázadás a modern világ ellen*. Kötet Kiadó
 – 1997b. *A megvalósítás és a halál utáni víziók*. Egyházi kiadvány
 Feyerabend, Paul 1999. *Három dialógus a tudásról*. Osiris–Gond
 Gaston, George 2000. *Az emberiség négy korszaka*. Stella Maris
 Gleick, James 1999. *Káosz, egy tudomány születése*. Göncöl Kiadó
 A globalizáció és az egyház. A Pax Romana (A nemzetközi katolikus értelmiségi mozgalom) 2000. szeptemberi párizsi kongresszusának záródokumentuma. 2000. *Mérleg*, 3. szám
 Govinda, Láma Anagarika 1992. *A korai buddhista filozófia lélektani attitűdje*. Orient Press
 Habermas, Jürgen–Lyotard, Jean-Francois–Rorty, Richard 1993. *A poszt-modern állapot*. Századvég–Gond
 Héjjas István 1997. *Illúzió és valóság*. Aszkálpiosz Kiadó

- Huoranszki Ferenc 1999. *Filozófia és utópia*. Osiris
 Karácsony András 1995. *Bevezetés a tudásszociológiába*. Osiris–Századvég
 Knight, Christopher–Lomas, Robert 2000. *A múlt története*. Gold Book
 A köztes lét könyvei 1998. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó
 Lakatos Imre 1997. *Tudományfilozófiai írásai*. (Kísértések sorozat) Atlantisz Könyvkiadó
 László András 2000. *Solum Ipsum*. Kötet Kiadó
 László Ervin 1998. *Harmadik évezred*. Új Paradigma
 Mannheim Károly 1994. *A konzervativizmus*. Cserépfalvi
 – 1996. *Ideológia és utópia*. Atlantisz
 Matolcsy György 1999. *A növekedés határai – közgazdász szemmel*. Magyar Tudomány, 9. szám
 Moody, Raymond, A. 1996. *Élet az élet után*. Ecclesia
 Ortega Y Gasset, José 1944. *Korunk feladata*. ABC Könyvkiadó
 Pethő Bertalan 2000. *Technikai civilizáció és lélek*. Platon
 Polányi Mihály 1994. *Személyes tudás, I–II*. Atlantisz
 – 1997. *Tudomány és ember*. Argumentum Kiadó–Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság
 Popper, Karl 1998. *Test és elme*. Typotex Kiadó
 – 1999. *Három nézet az emberi tudásról*. In: *Tudományfilozófia*. Áron Kiadó
 Poszt-posztmodern 1997. (Vál. és szerk.: Pethő Bertalan) Platon
 Rahnér, Karl 1991. *Az Ige hallgatója*. Gondolat
 Ravasz László 1996. *Kis dogmatika*. Kálvin Kiadó
 Rawls, John 1997. *A igazságosság elmélete*. Osiris
 Rinpcse, Szójjal 1995. *Tibeti könyv életéről és haláláról*. Magyar Könyvklub
 Stehr, Nico 2001. *Knowledge societies*. INCO I. (www.inco.hu)
 Szász Ilma 1999. *Az Élő Fény árnyéka*. Kőröspatak Kiadó
 Székely László 1997. *Az emberarcú kozmosz*. Áron Kiadó
 A tudat forradalma. 1999. (Szerk.: László Ervin) Új Paradigma
 Tudományfilozófia 1998. (Szerk.: Laki János) Osiris–Láthatatlan Kollégium
 Zolar, Danah–Marshall, Jan 2000. *SQ Spirituális Intelligencia*. Csöndes Társ Kiadó

Csak a zárt rendszerek jövője jósolható

Mit látunk a jövőből?

A jól modellezhető folyamatok esetében, amelyek néhány egyszerű algoritmussal leírhatók, sok mindent. A rosszul modellezhető folyamatoknál majdnem semmit. Az evolúció a rosszul modellezhető folyamatok közé sorolható, ilyen a biológiai és a kulturális evolúció is. Ennek a bizonytalanságnak két fontos tényezője van. Az egyik a fejlődő rendszeren belül a véletlenek kitüntetett szerepe. Az evolúcióban sokféle sokszorozó mechanizmus működik, és ezek egészen kicsi, véletlenszerű változásokat is képesek felerősíteni, belőlük esetleg hatékony, meghatározó mechanizmusokat kialakítani. A másik tényező a külső, a rendszer szempontjából kívülről jövő, esetleges, legtöbbször destruktív beavatkozások komoly szerepe. Ezek alapvetően megváltoztathatnak egy evolúciós rendszert akár azért, mert az hatékony védekező mechanizmusokat fejleszt ki, akár azért, mert erre képtelen és további változásai a megváltozott körülményekből indulnak ki.

A bioszféra evolúciójának eddigi történetéből számos esetet ismerünk, amelyek a fentieket alátámasztják. Így az élet kialakulása után a föld felszíne reduktív természetű volt, és a primitív élőlények oxigénkibocsátása a környezetszennyező halálos mérge felhalmozódásához, a mai oxidáló természetű légkör kialakulásához vezetett. Éltető elemünk az oxigén az egész reduktív bioszféra kipusztulásához vezetett.

Külső környezeti katasztrófák egy kései példája a dinoszauruszok kipusztulásához vezető aszteroidaütközés, amely az akkor élt fajok több mint nyolcvan százalékának a kipusztulásával járt, és persze lehetővé tette egyebek között a mai emlősök által dominált megafauna kialakulását és az ember megjelenését.

A biológiai evolúció jövőjéről csupán néhány nagyon általános dolgot mondhatunk, amelyek a rendszer energiataalmára, az evolúcióban részt vevő anyagi komponensekre és a szabályozó mechanizmusokra nézve állítanak fel végső korlátokat (Csányi 1988, 1989).

A kulturális evolúció esetében sem rózsásabb a helyzet. Bevezetésképpen talán csak két közeli példát. Ki tudta megjósolni a bekövetkező európai változásokat mondjuk a berlini fal leomlása előtt egy hónappal? Vagy ki ismerte fel az eljövendő világhálózhatóságot az első valóban olcsó személyi komputer a ZX-80 piacra kerülésekor, húsz évvel ezelőtt?

Miért akarunk mindenáron jósolni?

Minden kultúrában szeretnék a jövőt kiszámítani, minden kultúrában foglalkoznak jóslással, noha ezek eredményessége igencsak megkérdőjelezhető. Érdemes legalább felületesen áttekinteni, hogy miért is kísérjük meg újra és újra ezt a nagyrészt kilátástalan vállalkozást, miért gondoljuk, hogy a jövő kiszámítható?

A emberi kultúra kettős természetű. Az ember a maga biológiai adottságaival maga is alanya és terméke a biológiai evolúciónak, de sajátos tulajdonságai miatt elindítója, kreatora egy újabb evolúciós szint, a kultúra fejlődésének. Biológiai adottságai korlátként jelennek meg a felsőbb szerveződési szinten, de még arra a megállapításra sem jogosítanak fel, hogy ezek a korlátok véglegesek és a jövőben is áthághatatlanok lesznek. Mindenesetre a közeljövőre nézve mégis érdemes így felfognunk őket.

A kulturális rendszerek a biológiai korlátok mellett rendkívül változatos lehetőségekkel és ezekkel együtt a rendszer természetéből következő kulturális korlátokkal jellemezhetők. Minden kultúra lehetőségek és korlátok funkcionálisan összekapcsolt rendszere, amelyben azok és csak azok a cselekvések, gondolatok, elképzelések értelmezhetőek, tehát csak azoknak van jelentése, amelyek az adott kulturális rendszerhez szervesen illeszkednek, amelyek komponensei a kultúrának (Csányi 1999a). A jövő elképzelésében tehát csak a múlt nyelvét és jelentéstartalmait használhatjuk ez már önmagában jelentékenyen behatárolja a jövőbelátás mélységét.

További probléma a modern tudományosnak tekinthető jóslás természetéből fakad. A tudományos jóslás igyekszik logikus és racionális lenni. Számba veszi a jelenlegi konstrukciókat, ezek dinamikáját és keresi azokat a logikai egyenetleneket, amelyek segítségével a jelen történéseiből a jövőre következtethet. Ezzel a módszerrel az az alapvető probléma, hogy racionális, és egy csak részben racionális rendszer mozgásait kívánja kiszámítani. Minden kultúrában találunk racionális elemeket, technikákat, technológiákat, amelyek egy tárgyi vagy szociális konstrukció működését írják le, és értéktől, hatásaitól függetlenül csupán a konstrukció saját szerveződését vizsgálják. A kés, a nyíl, a géppuska, az autó, a komputer racionális szerkezetek, amelyek előre elképzelt végcélú valósítanak meg apró részelemek és folyamatok logikus elrendezésével. Ilyen racionális konstrukció a folyamszabályozás, a bürokrácia vagy a bankrendszer is. A racionális konstrukciók mindig „hogyan?” kérdést valósítanak meg és adósk maradnak a „miért?” kérdésre adható válasszal (Csányi 1999b).

A racionális elemek mellett minden kultúra tartalmaz nem racionális, érzelmi vagy történetnek tekinthető komponenseket is. A túlszorodás problémája minden társadalomban megjelenik. Miért gondolták számos archaikus társadalomban, hogy a leánycecsemők szelektív megölésével szabad

ezt a problémát megoldani. Miért gondolják más, modern társadalmakban, hogy a csecsemőket már nem szabad megölni, de a néhány hetes magzatot még igen? Miért gondolják mások, hogy a magzatokat sem szabad elpusztítani, és a szaporodás problémájával nem is kell foglalkozni, mert az majd úgyis megoldódik valahogy?

Ha a miért kérdésekre keressük a válaszokat, megtalálhatjuk azokat a vizsgált társadalmak történetében. Hiedelmek, értékek, vallások, szokások, ideológiák hatásaiban. Egy érett kultúra határozott választ képes arra adni, hogy érték-e a leánycecsemő vagy a néhány hetes magzat, vagy akár a néhány perces zigóta. Az értékválasztás nem racionális.

A racionális gondolkodás mindig a hogyanra keresi a választ. Hogyan lehet gyorsabban eljutni valahova? Hogyan lehet több embert egymás mellé telepíteni? Hogyan lehet a föld távoli vidékeinek eseményeiről gyorsan tudósítani? Hogyan lehet hatékonyan szervezni? Hogyan lehet még több embert etetni? Hogyan lehet az emberek szaporodását szabályozni?

Az érzelmi gondolkodás számára a „miért?” a legfontosabb kérdés, és az érett kultúra erre tud megbízható válaszokat adni. Miért vagyunk a világon? Miért élünk? Miért halunk meg? Miért éppen ezt vagy azt a technikát, megoldást használjuk, és miért ítőzünk más esetleg hasonlóak alkalmazásától?

A korai érett kultúrákban a racionalitás mindig alá volt rendelve az érzelmi gondolkodásnak, apró előnyök, többletjavak érdekében nem volt hajlandó tradicionális értékeit és a miértekre adott biztos válaszait feláldozni.

A modern világban meglepő fordulat következett be, a racionalitást nem eszközként hanem értékékként kezdjük kezelni, ami lényegében az értékek kiiktatásával azonos. Az állandó haladást, a mindennap többet, jobbat, újabbat jelszavai ezt a változást tükrözik. Az ember a maga személyes életének ciklusával átélteti a haladást és a hanyatlás életformát, de ezek mellé egy mesterségesen konstruált, saját életciklusától független, folyamatos haladást is kiesztelt a racionalitás értékékké emelésével. Ezzel a kultúrákban olyan belső elmondás jött létre, amely gyakorlatilag a rövid távú jövőbelátást is lehetlenné teszi. Viszont jó magyarázatot kapunk arra, hogy miért szeretnénk a jövőt pontosan előre látni. Azért, mert értékeinket nagyrészt elvesztettük, egyetlen értékünk a racionális haladás koncepciója maradt, amelynek hogyanjai a tudomány és a technika segítségével extrapolálhatóknak látszanak.

Miért lett nyitott és jóslhatatlan a kulturális rendszer?

A kulturális evolúció során mindig zárt rendszer alakul ki, amelynek ember, tárgy és ideakomponensei szoros funkcionális kapcsolatban vannak, és a rendszer fejlődése során a rendszer változtathatósága folyamatosan csökken. Az egyensúly állapotában, ha a külső körülmények is egyensúlyban vannak, a kulturális rendszer stabilizálódik, és gyakorlatilag időtlen időig replikálódhat

változatlanul, mert belső szabályozása a változásokat hatékonyan kiküszöböli, ezáltal a jelentő semmiben sem különböző jövő kiszámíthatóvá válik. A kulturális evolúció utolsó néhány tízezer éve azonban a stabilis kultúrák külső hatásokra történő felbomlásáról szolt, és elindult egy egyetemes emberi kultúra kialakulása, amelynek valószínűleg utolsó, legizgalmasabb fázisában vagyunk. A felbomlott kultúrák nem tűnnek el nyom nélkül. Hiedelmek, technikák, értékek valamiféle közös olvasztótégelybe kerülnek, és belőlük alakul ki az egyetemes új kultúra szövete. Ez az átalakulás azonban rendkívüli mértékű szelekcióval és a variabilitás iszonyú csökkenésével jár. Azon kevés kulturális komponens maradhat fenn, amelyek egymással való kölcsönhatásaikban képesek funkcionális egészet létrehozni. A funkcionális egész kialakulása azonban nem a hagyományos értékek mentén történik, hanem egy racionalitás központú, az eredetileg eszközként szolgáló logikai mechanizmust végcélként tekintő ideológia szerint. A jövő elképzelésében sem az értékek kiválasztása dominál, hanem a „hogyanok”, a különböző technológiai lehetőségek végletekig kifejlesztett jövőbeli változatai, anélkül, hogy a miértkre akár egy szót is vesztegetnénk (Ellul 1965).

Az értékvesztés miatt kialakult korlátok nélküli technológiai fejlődés a kultúra rendszerét nem a stabilis, zárt állapot felé tereli, hanem kiszámíthatatlan, jósolhatatlan nyitott állapotba, amelyről nem lehet tudni, hogy melyik pillanatban „borul”, mikor hoz létre irreverzibilis, vissza nem fordítható változásokat. Mikor szünteti meg a rendszer létezéséhez elengedhetetlenül szükséges feltételeket.

A racionális és az értékorientált érzelmi gondolkodás ütközéseit nap mint nap megfigyelhetjük. A génteknológia alkalmazása és elutasítása, a modern orvostudomány és a természetgyógyászat ütközései példák erre.

Helyzetfelmérés

Továbbra is állítván, hogy az emberi társadalom jelen állapotában a jövő, még a közeli jövő is, megjósolhatatlan, azért nem érdektelen talán valamiféle helyzetfelmérést végezni. Nem tudhatjuk, hogy merre megyünk, de talán azt még meg tudjuk állapítani, hogy éppen hol vagyunk most.

A kulturális evolúció hosszú ideig a csoporttársadalmakban és lassan zajlott. Olyan lassan, hogy a kialakuló kultúrák egy koevolúciós folyamatban képesek voltak az ember viselkedésének additív adottságait is megváltoztatni, a kultúrára való képesség specifikus emberi tényezőit kialakítani, az embert az állatvilágból végleg kiszakítani. Ezek a változások az emberi természet öröklött részére tették a rendszerszervező tulajdonságokat. Fajunk biológiai adottsága az, hogy vonzódik a közös akciókhoz és közös konstrukciókhoz, hogy ezeket egy közös moralitás alapján teszi, hogy elismert csoportjaiban képes érdekeit a csoporttal kialakuló új rendszernek, mint új, magasabb szintű egység-

nek vélt vagy valós érdekei mögé szorítani. A rendszerszervező képességünk veleszületett tulajdonság, és a szocializáció során a kultúra csupán a kialakuló rendszerek felszíni tulajdonságait képes befolyásolni, de mélystruktúráikat nem (Csányi 2000). A sikeres emberi evolúció az egész bolygóra kiterjedő megatársadalmat hozott létre, amelynek kultúrája, amint az ímént említettem, az értékvesztés állapotában van és egy pszeudoérték a ráció fogságában. Az úgynevezett globalizáció csak a végső látványos fázisa ennek a folyamatnak. Az ember rendszerszervező tulajdonságai, alaptermészete szerint változatlan aktivitással nyilvánulnak meg, de a természetes, emberméretű, biológiai szabályozófaktorokkal is kontrollálható nagyságú, néhány száz fős csoportok helyett a racionális rendszerszervezés tíz és százmillióis szupercsoportjai jelentenek ma hadseregek, nemzetek, államok, nagyvállalatok formájában. Az ember ezekhez a csoportokhoz nem kötődik a maga természeti adottságai szerint rendszerszervező képességeinek minden szálával, hanem rendszerint csupán egy vagy két funkció mentén szerveződik. A nagy hadseregek és a bürokrácia például a szabálykövetés és a rangsor kialakításának tulajdonságán keresztül szerveződnek, a politikai pártok egyedül a hatalommegosztáson alapszanak és csak látványos virtuális akciókban közösködnek, valódi csoportokat nem alkotnak. A család elvált a közös akciók színhelyétől, a munkától, a közös konstrukciókból szolgáltatás lett, és végül kiüresedett az egyéni érdek feláldozásának funkciója is, mert a megatársadalmakban élő ember reakciója a természetes szociális környezet elvesztésére az egyszemélyes csoport kialakítása lett. A csoporttársadalmakban az egyéni vetelkedés a minimumra redukálódott, és a csoportok vetelkedtek egymással. Ez a rendszer biztosította az ember számára szükséges érzelmi stabilitást és a csoport feltétel nélküli védelmét, de a csoportok vetelkedésén keresztül a kreativitás forrásai is megmaradtak (Carneiro 1967).

A megatársadalmakban élő ember úgy viselkedik, mint egy egytagú csoport. Állandó versenyben van a többiekkel, és ez a megatársadalmak hihetetlen kreativitásának forrása. Ugyanakkor az ár, amit ezért fizetünk, az érzelmi stabilitás véglegesnek tűnő elvesztése, a közös értékrend helyett a személyes értékek megjelenése. Ennek a rendszer stabilitására nézve különösen súlyos következményei vannak. A csoporttársadalmak képesek voltak a csoport létszámát szabályozni, mert ezt a csoportérdek megkívánta. Az egyszemélyes csoportok esetében a személy feletti csoportérdek nem működik, a szaporodás egyéni megfontolások kontrollja alatt van, ennek eredménye az, hogy az emberiség minden technikai és tudományos haladása ellenére sem képes a populációrobbanást megállítani, és ezt mindaddig nem is lesz képes, amíg a szaporodást nem tudja újra a magasabb szintű csoportérdek értékei közé illeszteni. A populáció dinamikája szempontjából az ember a biológia fogságában van, és jelenlegi kulturális eszközei elégtelennek látszanak bármiféle megoldásra.

A csoporttársadalom egyensúlyban volt a környezetével már csak azért is, mert a környezetet elhanyagolható mértékben zsákmányolta ki. Hiedelmei, kulturális ideái a bioszféra létét nem veszélyeztették. A megatársadalom elpusztította a tőle független ősi bioszféra, amit ma még természetnek tekintünk, az valójában agrárművelésű erdő, szavanna vagy rét, amely evolúciós szempontból olyan fiatal, hogy fennmaradásának hosszú távú esélyeiről semmit sem tudhatunk. Az ember kiirtotta maga alól a természetet, és néhány kiválasztott állat- és növényfajjal meg a pusztuló bioszféra maradványaival egy ökológiai üresnek tekinthető térben lebeg vagy zuhan, nem tudjuk.

A csoporttársadalmak kis méreteiknél fogva a bolygó fizikai paramétereit semmiképpen sem befolyásolták, és élvezték a többszáz millió éve kialakult klimatikus egyensúlyt. A megatársadalmak energiafogyasztása és szennyezőanyag-termelése rohamos léptekben változtatja meg a bolygó felszínének hőmérsékletét, gázainak összetételét, a besugárzással felvett energiameennyiségét, és teljes mértékben kiszámíthatatlan változásokat indukál.

Az emberiség középtávú 50–100 éves jövője azon múlik, hogy képes lesz-e olyan ideológiákat hatékonyan elterjeszteni, amelyek központi értékei a népesség kicsi mérete, a bioszféra ápolása, a környezetszennyezés és a túlzott energiafogyasztás erkölcsatlensége lesznek. Minden további ábrándozás a jövőről csak ezután következhet.

Hivatkozások

- Carneiro, R. L. 1967. On the relationship between size of the population and complexity of social organization. *Southwestern Journal of Anthropology*, 23, 234–243.
- Csányi, V. 1988. *Evolúciós rendszerek: Az evolúció általános elmélete*. Gondolat, Budapest pp. 280
- Csányi, V. 1989. *Evolutionary systems and society: a general theory*. Duke University Press, Durham pp. 304
- Csányi, V. 1999a: *Az emberi természet: humánológia*. Vince Kiadó, Budapest
- Csányi, V. 1999b: A racionalitás korlátai. *Világosság*, XL 69–74.
- Csányi, V. 2000: The „human behavior complex” and the compulsion of communication: key factors of human evolution. *Semiotica*, 128–3/4, 45–60.
- Ellul, J. 1965. *The technological society*. Jonathan Cape, London

JÖVŐPERSPEKTÍVÁK

A homo religiosus jövője

I. Közkeletű vélekedések és valós trendek

Az európai–amerikai világban a vallásosság hogyanját tekintve gyors, a keleti világban csak lassú változások várhatók, így a vallási világ kevésbé globális, mint a gazdasági és a technikai. A vallás jövőjét illetően a mi kultúránkra összpontosítok, hiszen még a távolabbi hatások is elsősorban ezen a szűrőn keresztül érnek bennünket. A helyzet sajátossága, hogy nem könnyű egyértelmű trendeket kiolvasni, sokkal könnyebb azt megállapítani, hogy milyen változások nem várhatók, vagy nem olyan mértékben lehet rájuk számítani, mint amilyen mértékben nemrégén számoltak, vagy még ma is számolnak:

- csökkenőben van a szellemi, a lelki és a transzcendens értékek iránti érzékenység és igény,
- a fogyasztói individualizmus, az „egománia” kiszakítja az embert a vallási közösségből,
- a vallásosság felszínessé, fogyasztási cikké válik,
- a vallási értékek helyébe világi értékek kerülnek,
- a modernizációval fokozatosan háttérbe szorul a vallás,
- megszűnik a vallás társadalmi legitimációs és politikai szerepe, s ezzel elveszíti egyik legfontosabb funkcióját,
- univerzális egyházak helyett vallási pluralizmus alakul ki, és a vallási kínálat erőteljes bővülése szabdalja szét és ássa alá a vallás világát,
- a keleti (nem keresztény) vallásosság előretörése a nyugati rovására,
- a hagyományos egyháziasság rohamos hanyatlása mint a vallás végjátéka,
- a klerikusok szerepét a laikusok veszik át a hagyományos keresztény egyházakban,
- a felekezeti arányok megváltozása kedvezőtlenül változtathatja meg a társadalmak kulturális arculatát.

Ezek az – elsősorban a mi kultúránkra vonatkozó – trendek egyrészt csak részösszetevői az össztrendnek, másrészt egyik sem látszik megvalósulni olyan erősséggel, mint ezt egyesek megállapították. Egyértelműbb és ezeknél markánsabb jellemzői a vallásosság alakulásának:

- az ember lényegét tekintve a transzcendensre nyitott, vallásos lény, ezért a vallásosság nem vesz el, csak átalakul, elsősorban a mi kultúránkban;

– számtalan vallási modell kínálja magát a vallási „világpiacon”, egyre kevésbé lehet „a vallásról” beszélni (ezért is tekintem írásom témájának a vallássságot),

– a hagyományos keresztény egyházas, intézményes vallássság háttérbe szorulása, ami megnyilvánul a vallásgyakorlás, az egyházakhoz tartozás és a hagyományos tanokban való hit mértékének csökkenésében,

– a vallássság új formáinak kialakulása és térnyerése háromféle módon:

1. a hagyományos vallási közösségekben is: fiatalodás, tudatosabbá válás, közösségiség erősödése, érzelmeket előtérbe állító formák, 2. keresztény hiten alapuló, de attól eltávolodó formákban, 3. új kultuszok és hitek (elsősorban az új vallási mozgalmak) formájában,

– az egyéni (T. Luckmann kifejezésével: privatizált) vallássság erősödése és sokféle formában való megjelenése;

– a vallási karizma, tekintély és szimbólum továbbra is komoly súllyal való szereplése a mindennapi életben, különösképpen a politikában. (Tomka 1996a)

II. A vallás jövőjével kapcsolatos vélekedések és elméletek felülvizsgálata

A *Vallási trendek* című írásomban (Kamarás1997) felvázolt helyzetkép alapján nem annyira prognózis készítésére, hanem inkább néhány közkeletű prognózis felülvizsgálatára vállalkozom. Ezen keresztül érzékeltetem modellem jellemzőit.

Csökkenőben van a szellemi, a lelki és a transzcendens értékek iránti érzékenység és igény

Kétségtől sokféle jel mutat arra, hogy világunk egyre racionálisabb, haszonelvűbb, gyakorlatiasabb, anyagiasabb, amelynek templomai a bevásárlóközpontok, a magánjátatosság pedig a képernyő előtt történik. Csakhogy a spiritualitástól – legalábbis látszólag – elforduló mai ember továbbra is „ugyanaz” az ember: *transzcendentálisan nyitott lény*, ez pedig sokak szerint azt jelenti, hogy a spiritualitás, sőt a vallás folytonos társadalmi jelenlétével kell számolnunk, ugyanis az ember antropológiailag vallásos mivolta csak ideig-óráig nyomható el, előbb-utóbb felszínre tör. (Schluchter 1990) Akármennyire is fejlődik az ember, mindig megmarad *ellenőrizhetetlen esetlegesége*. Igaz, ennek megérzése vagy a téma tudatosítása még nem feltétlenül vallási élmény, egy bizonyos magyarázat elfogadása már lépés a vallás irányába, és az első lépést megtevő már barátságos attitűdöt alakíthat ki a vallással szemben. A nem racionális, transzcendens erővel való számolás nem jelenti a

felvilágosodás és a modernitás tagadását, hiszen számos kérdés csak evilági módon válaszolható meg.

Az első látásra észlelvő, pragmatikus és fogyasztó világ lényegét tekintve többarcú. Főszereplője igen sok esetben húzza alá a kérdőíveken a „vallásos vagyok a magam módján”, és nem nagyon ritkán a „vallásos vagyok egyházzal tanítása szerint és rendszeresen gyakorlom is” válaszlehetőségeket.

A fogyasztói individualizmus, az „egománia” kiszakítja az embert a vallási közösségből

„A modern személyiség: eltérés. Eltérek, tehát vagyok. Az eltérés az élet, az elevenség utolsó maradványa. Az eltérés az Istentől megfosztott világ transzcendenciája. (...) A modern világtörvény szétszakítja a személyi és szellemi függés minden kötelékét, amelyek az egyes embert a létezésbe beleegyeztetik.”, írja Szilágyi Ákos, aki a szekularizáció, deszakralizáció eredményének tekinti „az ész kiagyazódását” és beagyazódását a pénzközösség és az állam személytelen-szellemtelen fundamentumába. (Szilágyi 1992: 339) Ha Szilágyi fogalmazását túlföntül is kiéleztetnek érezzük, bizonyos *individualizációs* tendenciák vitathatatlanok, amelyek egyik legjellemzőbbike az *individualista erkölcsi felfogások* térhódítása. Manapság igen sok esetben az egyéni lelkiismeret a végső vagy egyetlen döntőbíró, még a magukat vallásosnak mondó emberek egy részénél is.

Maga az individualizmus és a vallássság nem zárja ki egymást. Még akkor sem, ha a vallás egyik fontos dimenziója, a közösség sok esetben elsorvad, s amiképpen Csányi Vilmos joggal beszél *egyszemélyes csoportokról*, úgy beszélhetnek a *vallásszociológusok egyéni vallássságról*, egyének által barkácsolt, „maga módján” vallássságról. Bár ez a fajta vallássság jóval kevésbé időálló, sokkal labilisabb, mint a közösségi, ez is egyfajta vallássság, s ha a jövő vallássságában valószínűleg nem is lesz egyeduralkodó, kétségtől fontos jellemzője lesz. Számolni lehet azzal, hogy az egyéni vallássság hitek – mint az élet alternatív értelmezései – nem integrálódnak vallásos világnézetbe. (Schluchter 1990), de azzal is, hogy a „privát vallássság” képviselői csoportokat, mozgalmakat, „szeretkezőközösségeket” hozhat létre. (Wilson 1982)

A vallássság felszínessé, fogyasztási cikké válik

Farkas Attila Márton úgy látja, hogy miképpen a késő antik *szinkretizmusnak*, a „posztthippi vallássságnak” is fontos eleme a *deviancia*. Mindkét szellemi képződmény lehetőséget ad a deviancia tempóított formában történő kiélésére; vagy oly módon, hogy szocializálja és ennél fogva bizonyos fokig konszolidálja, társadalmilag elfogadhatóvá teszi a devianciát, vagy éppen ellenkezőleg: maga jelent veszélyt a társadalomra. Az előbbire jó példának tartja a mai vallási irányzatok

„hippi” elemeit (például az *eksztáziskultúra*, mint a drog helyettesítője), az utóbbira pedig a sátánizmus veszélyesebb fajtáit. (Farkas 1997) A pünkösdistá gyülekezetek vagy a krisnások önfeléd énekének, táncának funkciója és hatása azonban jóval összetettebb és gazdagabb, mint a drogé, a régi-új sátánizmus pedig nem tipikus új vallási mozgalom, hanem bizonyos értelemben régi-új vallási mozgalom. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az újabb szekták, kultuszok és mozgalmak között eléggé szép számmal vannak az extázist kerülő *puritán vallásssággal* jellemezhető vallási képződmények.

A késő antik szinkretizmus a kor legnagyobb tudósait, filozófusait és művészeit vonzotta, irányzatai pedig nemegyszer a kor meghatározó fő szellemi áramlataihoz kapcsolódtak (neoplatonizmus, hermeneutika), ezzel szemben a posztthippi vallássság sem jelentékeny gondolkodókkal, sem pedig önálló eredményekkel nem büszkélkedhet – állítja Farkas Attila Márton, majd hozzáteszi, hogy a „posztthippi vallássság” nem a „hivatalos” tudomány alternatívája, amint azt sokan hiszik, hanem annak *pótléka* a tudományt nem művelők, de annak tudására és társadalmi státusára vágyók számára. (Farkas 1997) Kiemelkedő teológiákkal kétségkívül nem dicsekedhetnek az új vallási mozgalmak, vagy azért, mert ehhez még túl rövid ideje léteznek, vagy azért, mert sok esetben nem a hitrendszer a legfontosabb dimenziója ezeknek a vallási jelenségeknek, hanem az *érzések*, a *közösség* és a *ritus*. Számos New Age-típusú vallási csoport vagy mozgalom szoros kapcsolatban áll a tudománnyal, (főleg a természettudománnyal) nemegyszer jeles tudósok a tagjai. Az egyező egyház egyik legfőbb public relation tevékenysége színvonalas tudományos konferenciák rendezése. A teozófusok és antropolózfusok körében (házánkbán is) sok jeles tudós található.

Sok jel mutat arra, hogy az újfajta *vallássság minősége* jóval gyengébb a hagyományosnál: az *érzések* – ha értelemesek is, de – felszínesebbek, a szertartások sok esetben szegényesek, s ha látványosak is, eléggé üresek, a hitrendszereket ilyen-olyan hitek laza és sokszor kusza halmaza váltja föl, a hittudományt pedig fundamentalista kiskaté. A *neoprimitivizmus* nemegyszer valóban összekapcsolódik a felszínesebb, gyermetesebb és a könnyen-gyorsan *fogasztható vallásssággal*. A vallási térkép kétségkívül tarkább, mint évtizedekkel ezelőtt, de a hagyományos vallássságot nem csupán felszínes huzópókuszok váltják föl. „Számos fokozat különböztethető meg a szerzetesi közösséget alapító krisnásoktól, a rádiótelefonos, üzletelő buddhistán vagy szcientológuson át az egészen fejszines gondolkodású háziasszonyig”, figyelmeztet Farkas Attila Márton. (Farkas 1997) Egy irástudatlan falusi asszony hite jóval mélyebb, hitével kapcsolatos tudása pedig sokkal alaposabb lehet, mint a különféle vallási irányzatokba beleokosuló unatkozó háziasszonyé. És persze vannak új vallási mozgalmak, s még inkább a mi kultúránkban új keleti vallások között akadnak nagyon „komoly” (mert komoly tudást, nagymértékű elmélyülést igénylő) vallások.

Ennek a tendenciának talán az egyik legnyilvánvalóbb megjelenési formája a nem vallási erkölcsi rendszerek megjelenése, amelyek élő cáfolata a ma még sokak által hangoztatott „vallás nélkül nincs erkölcs” elvnek, amivel egyébként H. Küng sem ért egyet. Ő azzal érvel, hogy tapasztalati tény az, hogy a nem vallásos is tud erkölcsileg tájékozódni, hogy antropológiailag: a nem vallásos is rendelkezik alapvető célokkal és prioritásokkal, hogy filozófiailag az ember értelmes lény, képes felelősséget vállalni magáért és a világért. (Küng 1994)

Bármennyi is az általánosnak tűnő tapasztalat, hogy a vallási és az erkölcsi értékek helyébe anyagiás, pragmatikus, egoisztikus és fogyasztói értékek lépnek, az alaposabb vizsgálatok mást mutatnak. Az empirikus kutatások szerint Európa közös kulturális bázisa ma is a keresztény értékrend. Erre a bázisra Európa különböző országaiban persze más és más rétegek rakódtak, hol vastagabban, hol vékonyabban. A volt szocialista országok fiatal felnőtt nemzedékeinek a felfogása például leginkább a skandináv országokéra emlékeztet, de számos kérdésben közel áll a konfuciánus tradíciót képviselő feltörekvő kelet-ázsiai társadalmak utilitarista értékrendjéhez is. Az európai s főleg a nyugati országokra jellemző kulturális sajátosságok között a szociális érzék, a civil társadalom iránti igény mellett és a jelentékeny mértékű (de az amerikai-nál és kanadainál alacsonyabb szintű) vallássság is jellemző. Olyan országokban is mélyen gyökerezik a keresztény értékrend, ahol nagyon alacsony a vallás gyakorlásának mértéke. (Ez tapasztalható Dániában, ahol szülei nélkül felnövő „intézeti gyerekek” kivétel nélkül családokban, azaz szeretetközösségekben élnek.) Ma is szembevetőd a európai kultúrának a *vallási hithez és hagyományhoz való ragaszkodása*. Semmi sem mutat arra, hogy a vallás közéleti szerepe csökkenne. Nem a *vallássság* csökken, hanem az *egyháziasság*, meghozzá nem elszigetelten, hanem az intézmények általános krízisének korában. (Tomka 1998/b)

A keresztény értékek, sőt értékrendek továbbélése nem jelenti azt, hogy ne lenne vége nemcsak a *homogén keresztény kultúrának*, hanem a keresztény társadalomnak. Ezzel együtt azonban csökkenőben van az erre a társadalomra jellemző *reflektálatlan, pusztán részt vevő, fogaszható vallássság* is. Sokkal inkább lehet beszélni a kereszténységnek mint hatalmi, társadalmi szerkezetnek és kulturális stílusoknak a hanyatlásáról, mint a Krisztus-hit és Krisztus-követés mértékének csökkenéséről. Miközben csökken a papok száma, nő a lelképásztori munkában elkötelezett egyházi és vallási közösségek nevelő, szociális, kulturális és egyéb tevékenységeiben önkéntesen és felelősen közreműködők aránya. Általában elmondható, hogy a hagyományos vallássság mennyiségi mutatóinak csökkenésével párhuzamosan, *nőnek a minőségi mutatók*.

Az Európai Unió belüli egyetértés van a *vallásszabadság* tekintetében, valamint – Franciaország kivételével – abban is, hogy az egyházak speciális jelen-

tősegű és jellegű társadalmi intézmények, amelyeket nem lehet másokkal (például a szakszervezetekkel vagy az egyesületekkel) azonos jogi és társadalmi-politikai kategóriába sorolni. És abban is, hogy nem minden vallási közösség nevezhető *egyháznak*, mert ezt a rangot történelmi és kulturális teljesítménnyel vagy a közhasznúság huzamos bizonyításával kell kiérdemelni. A vallásszabadságot intézményesen csak bizonyos feltételek meglétével lehet egyházban gyakorolni, és feltételek híján pedig különböző vallási közösségeken. (Tomka 1998b)

A modernizációval fokozatosan háttérbe szorul a vallás

A modern korig a vallás volt az intézményesített „magáértvaló” objektíváció, ma pedig a tudomány, hangoztatja Heller Ágnes, de azt is hozzáteszi, hogy a vallás ma is fontos társadalmi szerepet tölt be, például azzal, hogy most – szerepet cserélve a tudománnyal – ma a *vallás kritizál* (Heller 1996). A tudomány előrenyomulása korántsem töretlen, s éppen Nyugaton akadnak sokan, akik csalódtak a tudomány „megváltó szerepében”, különösen a mindennapi életbe erőszakkal betörő – okoskodó és kioldó – tudományosság kelt visszatekintést.

Egyes szekularizációs elméletek szerint a vallás az élet *speciális részterületévé* válik, s ezáltal *társadalmi jelentősége* csökken. Ezzel szemben felhozható egyfelől az, hogy olyan magas fokon modernizálódott társadalmak mint az Egyesült Államok, Japán vagy Dél-Korea korántsem vallástalanabbak az átlagosnál, másfelől pedig az, hogy a társadalmi intézményrendszerben kétségtelül bekövetkező változásokat nem követik automatikusan a *tudat változásai*. Egy másik magyarázat szerint a modernizáció átmeneti rendellenességek forrása, és így a gyors modernizációs társadalmi változásokhoz való alkalmazkodás terén mutatókó nehézségek a vallást is megrázhadják. Ha ez így is van sok esetben, inkább tekinthető átmeneti tünetnek, mint tartós jellemzőnek. A *vallásellenesség* (amely különösen erősen mutatkozik az államszocializmusban) vallást korlátozó szerepét állító elmélet érvényességét az a tény kérdőjelezi meg, hogy a vallásellenesség kifejezetten növelheti is a vallás jelentőségét. Ha az ember lényege szerint homo religiosus – már pedig ez a nézet eléggé megalapozottnak tűnik – akkor az Európában kétségtelesen tapasztalható elvallástalanodás kivétel és átmeneti jellegű, és a homogén helyzetet felváltó *vallási sokféleség, a világnézeti verseny vallási föllendülést* eredményezhet. (Tomka 1998/c)

Ha a valláson a történelmi vallást, a zsidó, a buddhista, a keresztény, a hinduista és az iszlám világvallást értjük, azt tapasztalhatjuk, hogy ezek korántsem szűntek meg. Ha vallásságot az értelemadásra, egységre, azonosulásra irányuló igénnyel azonosítjuk, akkor ma a vallás – megkockáztathatjuk – jelentékenyebb szerepet játszik, mint valaha. Ha viszont valláson olyan általán-

osan osztott kollektív képzeteket (azaz olyan egység szimbolizálását) értjük, amelynek alapján az egyén szilárd értelmet és célt szabhath életének, nagymértékű eltűnéséről kell beszélnünk. Kérdés, hogy meddig marad meg az a kultúra, amely lemond a világ szent–profán kettősségen alapuló szimbolikus értelmezéséről, s ezzel együtt minden olyan alapelvről, amely, segítségével egység teremthető az emberek között. A vallás azonosságteremtő, cselekvésvezérlő, kontingencia-leküzdő, társadalomba integráló, a világgal szemben distanciát teremtő és a *világot rendezett kozmoszként értelmező* funkciói közül ma, úgy tűnik, a legutóbbi látszik leginkább nélkülözhetőnek.

Nemcsak a posztmodern, hanem az újkori társadalom sem minden ízében modern. A modern világban továbbélő kereszténység szemben áll a modernitás tetszőlegességi tendenciáival, de azzal is, hogy mindenféle mítoszok védőpajzsa mögül rontsának neki ennek a tetszőlegességnek, figyelmeztet Franz-Xaver Kaufmann (Kaufmann 1996).

A hazai vallássági adatok elemzése alapján sem mutatható ki összefüggés a modernizáció és a vallási változás között. A vallásság nem szorult ki a modernebb rétegekből és életerekekből. Az erőltetett szocialista modernizáció idején csökkent az elköteleződés a felfelé mobil fiatalok körében, de ez csak annak a kornak a terméke. Igaz, ez a torzulás még sokáig érezteti hatását.

Megszűnik a vallás társadalmi legitimációs, politikai szerepe, s ezzel elveszíti egyik legfontosabb funkcióját

Első hallásra igaznak tűnik B. Wilson megállapítása, amely szerint a társadalom a *természetteltérre hivatkozás nélkül* működik, hogy a vallás a közösségi társadalomszerveződés elmúltával *marginalizálódott*, ami súlyos presztízsvesztéssel járt együtt (Wilson 1982). Annak ellenére, hogy vallás és politikai újra és újra egymásra talál, és gyakran össze is fonódik, a vallásnak az állami és a politikai szférából való kiszorulása eléggé egyértelmű folyamat, ami sok helyen együtt jár a vallásnak a *civil szférában* való otthonra találásával, ahol a korábbi egész társadalomra való érvényesség helyett megőrizheti etikai közösség jellegét (Casanova 1995).

W. Schluchter azzal érvel, hogy a vallásnak továbbra is fontos szerepe lehet olyan *politikai* kérdésekben, mint a család, a szociálpolitika és a nevelés. (Schluchter 1990) Az érdek- és értékképviseletet azonban nem a *keresztény pártok* látják el, mert ezek elsődlegesen nem vallási értékek szerint szerveződnek, hanem inkább a *keresztények civil társadalmának* szervezetei, csoportjai, intézményei és mozgalmai. Bár a mai keresztények számottevő része hajlamos arra, hogy az állami egyházi hivatalos intézményekre ruházza át, amit a keresztény szeretet jegyében tennie kellene, akadnak – még és már – szép számmal szívóságból cselekvő, s az összevert embert bekötöző és ápoló irgalmas szamantánusok. Rajtuk kívül a jövőben legalább ilyen fontos szerep

juthat a közjót okos és hatékony szeretetével szolgáló szamaritanusoknak is, akik a megfelelő politikai fórumokon követelik az adófizető keresztények nevében a közbiztonság javítását. A felebaráti szeretetnek társadalompolitikai jellemzője is van.

Univerzális egyházak helyett vallási pluralizmus alakul ki, és a vallási kínálat erőteljes bővülése szabdalja szét és ássa alá a vallás világát

A nagy vallási robbanás a hatvanas években történt, amikor a felfutó és a hetvenes évek elején csúcsvirágzását élő *ellenkultúra* tehát némileg újra felfedezte és egyben korszerűsítette a múlt század végén kialakult *újokkultizmust*, egyfajta „legújabb” okkultizmussá fejlesztve azt. Ekkor alakult ki számos ma is élő *nem keresztény új vallási mozgalom*. A koreai modell eléggé tipikus. A 18. század végén még csak sámánizmus, konfucianizmus és buddhizmus volt jelen, a 19. század közepén új etnocentrikus vallások keletkeznek, s a század végén megjelenik a katolicizmus és az új szekták. Ma 300 vallás van jelen, többségük új vallási mozgalom. (Choi 1986) A nem régen még szinkatolikus karib-világ legfontosabb mai vallási jellemzője a kereszténység és az afrikai vallások hibridjei (a woodoo Haitiban, a nanigos Kubában, a shango Trinitadban, az obeahism Jamaikában.) (Hubron 1986)

A hatvanas években kiboruló mozgalmak többsége az Egyesült Államokban már a hetvenes évekre lehanyatlak, s bár a vallási sokszínűség még mindig eléggé erős marad, megjelennek az ellentétes integrista, *fundamentalista* tendenciák is, a hagyományos egyházak „ellenszekularizációs” lépései. A hetvenes években jóval kevesebb új vallási mozgalom születik világszerte, s mindenütt fellépnek a kultuszellenes mozgalmak. Az Egyesült Államokban 1981-ben a lakosság harmada nem szeretné, ha a szomszédja kultusz- vagy szektatag lenne, és ez az attitűd gyakoribb a magasabb végzettségűek körében. Olyan fundamentalista mozgalmak indulnak és erősödnek meg hirtelen, mint a Morai Majority, amely az evangélikánus pietizmus és konzervatív erkölcsi politika egyike leghatásosabb képviselője. Az evangélikalizmus jegyében 95 százalékos növekedés mutatkozik a protestáns magániskolák számában. A Morai Majority komoly politikai erővé válik: 4 millió új evangélikánus szavazót sorakoztat föl, akik az iskolai ima bevezetését szorgalmazzák, ellenzik a pornográfiát, a homoszexualitást, a női emancipációt és az abortusz (Wuthnow 1986).

A divergáló tendenciát másféle ellenhatások is megszüntetik. Egyfelől az új vallási mozgalmak között is vannak olyanok, amelyek a *vallások közötti egységet* célozzák meg, amelyek megengedik a párhuzamos tagságot, amelyek igen toleránsak más vallásokkal szemben, másfelől a hagyományos vallásokra is hat a *holisztikus gondolkodás*, a nagyvonalú, *toleráns inkluzívizmus*, amely szerint minden vallás csak különböző síkja, fokozata, vetülete az egyetemes igazságnak. (Küng 1994)

A keleti (nem keresztény) vallásosság előretörése a nyugati rovására

A nyugati nagyvárosok utcáin propagált vallási események legtöbbje valamiféle keleti meditációt, valamiféle keleti gurut reklámoz, az új, szintetikus-szinkretikus vallási mozgalmak java részének egyik fontos alkotóeleme a hinduizmus vagy a buddhizmus valamelyik irányzata, de az magát alapjában kereszténynek nevező Egyesítő Egyháznak is jelentékeny súlyú ötvöző eleme keleti. A New Age szellemi és/vagy kvázi-vallási mozgalmainak többsége is tartalmaz *keleti ötvözőelemet*, így a szcientológia vagy a Transzcendentális Meditáció is.

A fő irány mégsem egyszerűen a kelet térhódítása. Legalább ennyire jellemző az oda-vissza mozgás. Nem csak Indiából és egyéb keleti országokból utaznak Nyugatra mesterek, vallási tanítók, jógik Nyugatra, hanem a nyugati vallásosság is megjelenik keleten. A koreai példánál is meggyőzőbb lehet az indiai, hiszen az az indiai világ korántsem olyan dinamikusan változó, mint a távol-keleti „kis tigrisek” világa. Indiában egyes vallási áramlatokban (mint például a Brahma Samaj) megjelenik a természetudományos és a racionalis szempont, másokban a racionalitás és reveláció kombinációja (ilyen a Arya Samaj vagy az Ananda Marg), ismét másokban pedig a racionalitás és miszticizmus kombinációja (ilyen a Divine Light Mission, Transcendental Meditation, Sai Baba, Rajneesh) (Arwinding 1986).

Bármennyire is erőteljes a kelet és nyugat közötti oda-vissza hatás, úgy tűnik, hogy a keresztény hagyománytól eltérő vallás eddig nem válhatott *társadalmi alakító erővé* a mi kultúránk körében, de ebből nem következik, hogy a kereszténység lenne a posztmodern problematika megoldása. Az egyházi formában megjelenő kereszténység továbbra is alkotóeleme a modern társadalmaknak, méghozzá a társadalom azon rétegeihez tartozik a jog és az alkotmányos állam hagyományai mellett –, amelyek alig vetették alá magukat a modernitás diktátumának. (Kaufmann 1996)

A hagyományos egyháziasság rohamos hanyatlása mint a vallás végjátéka

Kultúránkban eléggé általánosan jellemző, hogy nemcsak a magukat vallásosnak mondók között vannak *kisebbségben* az egyháziassan vallások, hanem a valamiképpen az egyházhoz tartozóknak is csak kisebb része igazán vallásos. „Bár ma Németországban a lakosság nagyobbik fele a két keresztény egyházhoz tartozik, de az egyháztagok között a vallásos világnézetűek csak kognitív kisebbség” – írja W. Schluchter (Schluchter 1990).

A hívő közösség, valamint a közös emlékezet, hit, kultúra, vallásgyakorlat és hagyomány mellett az intézményes és szervezet (és ezek képviselői: a pap-ság) jelentik az egyház legfontosabb jellemzőit. Az általános intézményellenesség az egyházat is érinti, tehát nem kifejezetten egyházellenes irányultságú

a hagyományos intézményektől, tekintélyektől és személyektől felszabadult *autentikus személyiség* megtalálásának vágya. A vallási mezőben ezt a vágyat egyfelől a New Age-típusú individualizált és *privatizált* vallásban elégítik ki, másfelől védettséget és identitást adó *vallási közösséghez csatlakozással* (akár a személyi szabadság jelentékeny mértékű csökkenésének vállalásával is), legyenek azon az új vallási mozgalmak vagy a hagyományos vallások lelkeségi mozgalmainak közösségei.

Heller Ágnes szerint a vallások a jövőben is nyújthatnak normákat az értelem racionalitása számára, de csak akkor, ha ezt világmagyarázatként teszik és nem intézményesített hitrendszerek keretein belül (Heller 1996). Heller szerint éppen a vallás intézményjellege a legfőbb akadály a világmagyarázatként működésének, mások szerint viszont maga a leépülő intézmény. Az *intézményesített vallás és egyházak* – legalábbis Európában – kétségkívül válságban vannak, és ennek egyik oka H. Küng szerint merevségük és elszigetelődésük (ez inkább a katolikus egyházra jellemző) kimerültségük és jellegtelenységük (ez inkább a protestáns egyházakra) (Küng 1994).

A hatvanas-hetvenes években még sokan úgy látták, hogy *előbb-utóbb az új vallási mozgalmak* kerülnek az intézményes egyházak helyére, amelynek legjellemzőbb jegyeit E. Barker a következőkben jelölte meg: 1. kis méret, személyes kapcsolat, 2. az össztársadalmi átlagostól eltérő összetételű első generációs tagság: egészeségek és egyedülálló fiatalok, kevés köteleességgel és függőséggel, 3. a bekerülés nem beleszületéssel, hanem választással, 4. az alapító a karizmatikus vezető, 5. a meglévőkhöz képest új hitrendszer, 6. világtól elszakadó mi-ők szemlélet, ahol a többiek a képviselik a rosszat, 7. elengedések környezetben élés. Egy-másfél évtizedes történetük alatt már a legtöbb új vallási mozgalomban lényeges változások következtek be. Általában így festettek az új vallási mozgalmak történetük első éveikben, mindaddig, amíg az új vallási mozgalmak nem kezdtek el – némelyek rohamosan – *intézményesülni*. Létszámbeli növekedésük általában szervezeti változásokat vont maga után, amelyek következtében csökken a személyesség: *elsőfokú közösségből a másodfokú közösség felé* tolódnak el, megindul a munkamegosztás, sok esetben az elektronikus kommunikációs hálózat. Megnő, majd többségbe kerül sok új mozgalomban a *beleszületett tagság*, másutt a *társadalmi összetétel* változik meg. Jó néhány új vallási mozgalomban már jóval kevesebb erőfeszítést fordítanak új tagok térítésére, másutt feltételeket szabnak és próbáidót vezetnek be. Mindezzel nagymértékben megváltozik a mindenkit – a szó legszorosabb értelmében – tárt karokkal váró missziós attitűd. A *második generáció* kihívása több szempontból új helyzet elé állítja a mozgalmakat: el kell tartani és nem lehet kiátkozni a mozgalomhoz nem csatlakozó gyereket, meg kell tanulni együtt élni a mozgalomhoz nem tartozó családtagokkal. Lényeges változások következnek be a vezetésben: az élő szót sok helyütt írott vagy elektronikus kapcsolat váltja föl. Még drasztikusabb változásokokat okozhat

az alapító karizmatikus vezető *visszahúzódása vagy halála*: sok esetben összemlik a mozgalom, másutt a karizmatikus vezető átadja valaki másnak (családtagnak, tanítványnak, vezető testületnek) a hatalmat. Rendre *módosul a hitrendszer*: általában egyre kidolgozottabb lesz, sokasodnak a tolerált értelmezések, és amikor a prófécia nem válik be, módosulnak a millenáris hitek, megjelenik a teológia. Csökkennek az életstílusban mutatkozó *extremizmusok*, és *gyengül a mi-ők szemlélet*. A mozgalom nagymértékben *integrálódik* a társadalomba. Mindezek hatására megváltoznak a velük kapcsolatos attitűdök, elrettentő és/vagy fenyegető példa helyett kuriózum vagy jó sztori lesznek a média számára (Barker 1995). A megváltozó társadalmi környezet – a hippiket felváltó yuppiek, a karizmatikus megújulás és keresztény fundamentalizmus erősödése a hagyományos kereszténységben – oda vezet, hogy a Biblia-alapú új típusú keresztény szekták és mozgalmak növekedése megállni látszik, a Human Potential és a magán-vallásosság azonban még növekszik. Kissé más a helyzet a volt szocialista országokban, ahol szélesebb sáv a senki földje, amelyen zavartalanabban mozoghatnak az új mozgalmak, ám ezek hatóköre a legtöbb ilyen országban meg sem közelíti az újraéledő hagyományos vallásosság méreteit.

A hagyományos intézményes egyház *válsága* azonban bizonyos vonatkozásokban egyben a *megújulás* kezdetét is jelenti. A kereszténység történetének éppen az a legfőbb tanulsága, hogy a intézmény és a karizma egyszerre van állandó ütközésben és szövetségben, hogy a válság egyben a megújulás folyamata is. A megmerevedő és elhaló intézményt újra és újra *életre delejezik a karizmatikus megtestesítő mozgalmak*, ezeket akár meg is ölheti, akár még hatékonyabbá is teheti az *intézményesülés*. Metz szerint a katolikus egyház jövője a messianisztikus dimenzióban való működés. A megváltás megfogható, konkrét, látható, felszabadító kegyelem, az egyház az eucharisztia körül egyesülő szolidáris közösség, az egyház nem gyámkodó, hanem felszabadító, nem egyház az emberért, hanem egyház az emberekből. A nagy bürokratikus szervezet helyett kicsi, demokratikus, családyszerű közösségek. Így az egyház a társadalmi háttér szerkezetének része lehet. Ez azonban csak privát, de nem társadalmi méretű forradalmat eredményezhet. (Schluchter 1990) A megújulás persze nem jelenti a régi szép időkhoz való visszatérést. Bizonyos értelemben lejárt mindkét *societas perfecta* (az állam és az egyház) kora, előtérbe kerülnek a hívó közösségek, amelyek az önkéntes szervezetek formáját veszik fel egy pluralisztikus sok vallású társadalomban. (Kerkhofs-Zulehner 1995) Karl Rahner is úgy látja, hogy az *egyházilag intézményesített hit* nagyon vissza fog szorulni, ami nem jelenti azt, hogy a kisdéd nyáj gettóvá vagy szektává válhat (Rahner 1994).

A szabad kezdeményezésű *bázisközösségekre* épülő katolikus egyház – Rahner és mások víziója – ma még jobbára utópia, bár szórányos kísérletek keretében már kisebbfajta csodák formájában megvalósult belőle valami.

Ezekben a kísérletekben még nem teljesülhettek Rahner vágyálmai: a közösség javaslattevő joga tagjaik felszentelésére, a cölibátusra kötelezés megszűnése. Rahner olyan demokratikus egyházat képzelt el, amelyben nincs „isteni jog” egy egyházi vezető kiválasztásának módjára. Az alkalmasság megállapításában azoknak is döntő szerepük kell legyen, akik szármára ezt a hivatalt gyakorolni kell. Akkor demokratikusak a döntések, ha a döntéshozók lehetőleg egészen lent helyezkednek el (Rahner 1994).

Sokan úgy vélték, hogy a gátározó farmernadrágos pap, miniszoknyás apáca, beat-mise, elektronikus eszközök használata jelenti az áttörést a hagyományos keresztény egyházakban, az átlépést a hivatalos-intézményesből a közösségi egyház felé. Ezzel szemben az utóbbi 20–30 évben a „liberális”, azaz a társadalmi hangulathoz igazodó, „elvilágiasodó, a szociális és társadalmi célokat előtérbe állító egyházak látványosan zsugorodnak, a nem evilági jellegüket őrző, keményebb saját normákat érvényesítő, szorosabb egyházfegyelmet követelő „konzervatív” egyházak viszont abszolút értelemben is létszámban és jelentőségben növekedtek. (Tomka 1996)

A klerikusok szerepét a laikusok veszik át a hagyományos keresztény egyházakban

Ez a tendencia eléggé egyértelműnek látszik, hiszen a legtöbb európai és amerikai országban a katolikus egyházban rohamosan csökken a papok száma, s ha nem lennének világi lelkipásztori asszisztensek, sok helyütt megszakadt volna a hitélet folyamatosága. Ez esetben azonban nem egyszerűen a klerikusok helyébe lépő laikusok uralomátvételéről van szó. Nemcsak azért, mert az egyre csökkenő számú klerikusok többsége erősen ragaszkodik hatalmához, hanem azért, mert a *hívek papságára elhivatottsága* (az úgynevezett általános vagy királyi papság) lép működésbe. Ez a forogatókönyv teljesen megfelel Rahner „*deklerikalizált egyház*”-konceptiójának, amelyben továbbra is tisztelni kell a tiszttségviselőket, de az egyházat a szerető szívűek, az önzetlenségűek, a profetikuskok alkotják, s ezek távolról sem mindig azonosak a tiszttségviselőkkel. A jövő egyházának alulról, szabadon alakuló, személyes hit és saját elhatározás alapján szerveződő csoportokból kell felnővekednie, szögezi le Rahner. (Rahner 1994)

A felekezeti arányok megváltozása kedvezőtlenül változtathatja meg a társadalmak kulturális arculatát

A kereszténységen belül világszerte nő a katolikusok részaránya, olyannyira, hogy a protestantizmus alkalmanként már létében van veszélyeztetve. A másik fontos tendencia a felekezeti hovatartozás differenciáló szerepének gyengülése. A modern ipari társadalom nem befolyásolja lényegesen a világvallások által jelzett

sajátos régiókat, de mintegy feloldja a hagyományos felekezeti szubkultúrákat. Sokkal inkább Nyugat-, mint Kelet-Közép-Európában. Az elvállaltalanodás itt sokkal általánosabb volt, mint másutt, s ez mindenekelőtt a protestáns egyházakat gyengítette. A protestánsok alacsonyabb születési aránya azonban alig indokolhat olyan mértékű és gyorsaságú felekezeti földcsuszamlást, mint Csehországban és Lettországon, véli Tomka Miklós. Úgy tűnik, hogy a *pártállam erőszakos modernizációja* elsősorban a református kis- és középparasztikus társadalmi-kulturális közegét rombolták szét. Feltételezni lehet a protestantizmus individuálisabb természetét és a protestánsok nagyobb szerepvállalását is a pártállami vezetésben. Egyesek úgy látják, hogy a protestánsok létszámának csökkenése egyszerűen a *felgyorsult modernizáció* eredménye, s ez hamarosan elérheti a katolikus közegét is. Az amerikai adatok azonban ezzel ellentéző következtetést sugallnak: a katolikus egyház erősebb társadalmi kontrollja, individualizmus-ellenessége, explicitebb dogmarendje, a természetfeletti küldetés mindenkor elsőbbségének hangsúlyozása magyarázza hívei nagyobb arányú megtartását. (Tomka 1996b) A felekezetek között Csehországban, Szlovákiában és Lettországon a katolikusok aránya az elmúlt 40 évben nagyobbra nőtt mint valaha. Hasonló a helyzet Magyarországon is. (Tomka 1996)

A felekezeti összetétel és a vallásosság alakulása között jó néhány kutató erős összefüggést feltételez. D. Martin szerint a vallási monopolhelyzet Európában a vallásosság csökkenésével jár. Több jeles kutató szerint ott csökken a vallásosság, ahol nincs vallási választék. (Chaves–Chann 1992)

III. Forogatókönyvek

Ha vallásosnak – leszűkítve a vallás jelentését – azt az embert tartjuk, aki hisz Istenben, aki szerint az életnek csak azért van értelme, mert Isten létezik, a halálnak pedig csak akkor van értelme, ha Isten létezik, aki vigasztalást és erőt nyer a vallásból, és aki legalább hetente templomba megy és gyakran imádkozik, akkor a vallásosság markáns kisebbséget jelent Magyarországon is. Kérdés, növekszik-e vagy csökken-e ez a kör? E tekintetben a jövő több esélyt kínál. És persze az is kérdés, hogy szabad-e ilyen mértékben leszűkíteni a vallásosság körét. Azokon kívül, akik életük értelmét és célját találják meg a vallásban, akik elsősorban a vallási közösségekbe és a kevésbé intézményesült kisegyházakba tartoznak) ott vannak azok is, akik mentális háztartásuk és társadalmi elfogadottságuk optimalizálása érdekében igazodnak a vallásos világnézethez, akik számára a vallás inkább eszköz, mint cél. Ez a fajta vallásosság elsősorban a nagyegyházak magas fokon bürokratizálódott és formalizálódott vallási életét élőkre jellemző.

A felszínebb vagy mélyebb egyházias vallásosságon kívül számolni kell a *barkácsoló vallásossággal* is. Ennek egyik fajtája elsősorban a korábbi, a ha-

gyománys (nálunk a zsidó-keresztény) mintákból válogat, a másik jócskán merít a keleti vallásokból is. A szervezetekhez kötődő akár gyománys, akár új típusú vallásosságon kívül pedig számolni kell a *szabadon lebegő hitekkel*, még a keresztény körökben is, akik a „Jézus igen, egyház nem” jelszóval megpróbálnak egytagú csoportként vallások maradni, ez azonban hosszabb távon – vallásosság közösség nélkül – nem tűnik sikeresnek, és kudarac esetén marad a vallásból kiábrándulás, vagy a *vallási és spirituális piac* divatos termékeinek kereséslése és próbálgatása.

A vallás és a vallásosság nem szűnik meg, mert az ember lényege szerint *homo religiosus*, csak átalakul, az alakulás azonban oly sokféle hatás erőterében történik, hogy rendkívül nehéz a prognóziskészítés.

Az *iszlám* és a nyugati világ harcánac huntingtoni forgatókönyve mint a legfőbb vallási-kulturális trend, a bonyolult világhelyzet erőteljes leegyszerűsítése. Nem tudok helyette másik globális forgatókönyvet ajánlani, csak regionális forgatókönyveket. A *keleti világban* kisebb és lassú változásokra lehet számítani. Például azzal, hogy az indiai vainsavizmus legtöbb ága legítimálta a Krisna-mozgalmat, a hinduizmusnak egy olyan ágát ismerte el, amely dogmatikailag gyománys, ám szervezetében, szokásaiban, a nők megítélésében kétségellenül a *modernizációt* képviseli. Ázsiában kivételt képez Japán és a kis tigrisek, ahol – bár még a legprofánabb (például az üzleti) világot is átítatja a régi spiritualitás – már megjelennek a nyugati világga jellemző új vallási jelenségek (a szinkretizmus, a szekták, a kultuszok, az új vallási mozgalmak), amelyeknek, úgy tűnik, erősebb a hatása, mint a gyománys keresztény vallás missziós tevékenységének.

Afrika vallási helyzete meglehetősen nehezen áttekinthető dzsungel, ahol az iszlám és a keresztény hatás mellett politikai erőként is fontos harmadik tényezők az ősi afrikai vallások, amelyek azonban ritkán jelennek meg tiszta formában – hanem mint a karib-világban és Dél-Amerikában – keverékvallások formájában, amelyekben a keresztény elem is eléggé gyakori. Az szegénység, a munkanélküliség, a korrupció és az AIDS sújtotta országokban a jövőben is számítani lehet olyan *szélsőséges vallási fejleményekre*, mint az a világvéget bejelentő, s annak be nem következése tagjait rituális öngyilkosságra biztató, és az erre nem vállalkozókat lemészároló ugandai szektában történtek.

A zömmel katolikus *Dél-Amerikában* három jelentékeny vallási erő leg-alább háromféle forgatókönyvet kínál. Nem aszerint alakul a dél-amerikai vallásosság jövője, hogy melyik vallási irány képes a politikai hatalommal szövetkezni, hanem aszerint, hogy melyik képes hathatósan a szegénységen és a szegények lelki szükségletein enyhíteni: a katolikus egyház, az Észak-Amerikából folyamatosan érkező neoprotestáns egyházak, szekták és mozgalmak, valamint az afrikai és keresztény elemeket is magába foglaló szinkretikus népi vallásosság.

A katolikus forgatókönyv megvalósulását a még mindig erősen élő felszabadítás teológiája és a katolikus karizmatikus mozgalom segítheti leginkább.

A mi kultúránkban az egyik lehetséges forgatókönyv a vallási piacon keresgélő, bevásárló és alkalmi szolgáltatásokat igénybe vevő, egyre újabbakat kipróbáló *fogyasztói típusú egyéni vallásosság* előretörése. Mivel ennek a fajta vallásosságnak a története még eléggé rövid, nehéz megjósolni, mennyire árthat ennek a mentalitásnak az ötödik-hatodik családós és a közösséget nélkülöző, többé-kevésbé magányos kliens viszony, a kultúrából és a hagyományból való – Szilágyi Ákos kifejezését használva – kiagyazottság.

A másik forgatókönyv a kultúrákat átlapoló, áthidaló *szinkretikus-globálisztikus* új vallási mozgalmak előretörése. Kérdésesnek tűnik, hogy mennyire képes ez a fajta vallásosság identitást adni mély kulturális gyökerek nélkül.

A harmadik forgatókönyv az – elsősorban a keresztény vallásokban, szektákban és mozgalmakban – erősödő *fundamentalizmus*, amely erős fogódzót, rendet és biztonságot kínál a bizonytalan, kaotikus világban. Kérdés azonban, képes-e ez a mentalitás ötvöződni a vállalkozással, a versennyel, az információs társadalommal, a növekvő tudás világával. A fundamentalizmusnak olyan hatalmas politikai és gazdasági erőit is képviselő szervezetei vannak, mint a katolikus egyházon belül az Opus Dei, amely úgy tűnik, még a Vatikánt is képes erőteljesen befolyásolni. Bekövetkezhet olyan helyzet, hogy majd a – jelenleg meglehetősen progresszív – jezsuiták lesznek a fundamentalizmus leghatalmasabb ellenfelei. A fundamentalizmus előretörése és a vele szembeálló erők fellépése komoly szakadásokhoz is vezethet a gyománys keresztény egyházakban.

A negyedik forgatókönyv a gyománys keresztény egyházakban az egymást nagy részben átfedő fundamentalista *evangelikál protestantizmus* és a katolikus egyházat is átható *pünkösdi mozgalom* további erősödése. Az ortodoxokét felülmúló létszámú pünkösdi kereszténység (800–900 millió hívővel) a katolikusok és a protestánsok mellett a kereszténység negyedik ága lett, amely mindegyik világágrészben jelen van. Az evangelikál protestantizmus pedig Peter Berger szerint a globális kultúra négy fő jellemzőjének egyike. Az Egyesült Államokból származó mozgalom a harmadik világban kulturális fordalmat jelent: gyökere változásokat eredményez a férfi–nő kapcsolatban, a gyerekek iskoláztatásában és felnevelésben, beleneveli az emberekbe a munkához való fegyelmelzett, beosztó és racionális hozzáállást, és a nyugati típusú modern pluralizmus értékeit is hordozza. (Berger 1998)

A katolikus egyházon belüli forgatókönyvek egyike a *civil mozgalmak* térnyerése és a lelkipásztorokodásban egyre komolyabb szerepet vállaló, a szolgálati papásgátt egyre több szerepet átvevő civiliek egyházi vezető szerepének erősödése és a klerikalizmus gyengülése. Relativizálódik a civil hívó és a pap, a lelkiségi mozgalomban részt vevő civil és a klasszikus szerzetesi köztö különböség. Tekintettel a fellendülő fundamentalizmusra, e területen is elképzelhető

az erőteljes ütközés, sőt esetleg a szakadás is. Kerkhofs és Zulehner forgatókönyve szerint a hosszú idő óta pap nélkül élő közösségek saját magukra vállalják előbb a liturgia vezetését, a prédikálást, a karitásztevékenységet, majd a szentségek kiszolgáltatását is, s így a pap nélküli közösség világi vezetője a közösség szimbolikus papi vezetője. Ez nagy kihívást jelent majd az egyházi hatóságok számára, s majd jó néhány püspök természetesen azt mondja, nem adhat ilyen jogosítványokat. Erre némely közösségek türelmesen várnak, mások elkezdik az eucharisziát maguk megünnepelni, ahogy azt Jézus rendelte, elkezdik megkenni a betegeket, imádkoznak azoknak a bűnei megbocsátásáért, akik újrarendezni szeretnék életüket. Ez ezt közösségüktől bátorítva még akkor is és úgy is tesz, ha mindez nem egészen felel meg az egyházi előírásoknak. Erre föl számos püspök szankcionálni fogja az ilyen gyakorlatot, más püspökök viszont eltűnik vagy legitimálják. (Kerkhofs–Zulehner 1995)

A Szovjetunióból és a szovjet övezetből felszabaduló, önállóságukat viszszerző és identitásukat kereső országokban a vallás vagy a vallások közül a „nemzeti” vallás komoly politikai szerepet kaphat, és a nyugatitól igen eltérő jellegű formákat vehet föl, Kelet-Európában és a Balkánon jóval inkább, mint Közép- és Kelet-Közép-Európában, ami az etnikai kisebbségek vallásainak, valamint az új vallási jelenségek elnyomásával is járhat.

A különböző hazai forgatókönyvek közös eleme az a folyamat, amely a nyolcvanas években kezdődött, amikor megszakadt a *felemás szocialista modernizáció*, amely az ötvenes-hatvanas években vallásüldözéssel, később vallási diszkriminációval kombinálódott. Ebben az időszakban egyszerre jelenik meg a társadalom és a vallás újraszerveződése, így a vallásosság megnövekedése a nyolcvanas években összefügg az alulról jövő kezdeményezések, s a társadalom nem szerves átalakulása ellenében megindult autonóm újjáépülésének a megerősödésével, s valamennyi forgatókönyv számolhat azzal, hogy ez középtávon hatni fog. A vallásosság szintje a kilencvenes években a fiatalabb nemzedékekben jobban nőtt, mint más nemzedékekben, vagy azzal kell számolni, hogy a vallástalanabb középnemzedék (a ma 30–40 évesek) öregedése és kihalása utáni időkre várható a vallási stabilizáció vagy már korábbra, amennyiben a középnemzedék is felzárkózik vallásilag. E trend szerint a vallások között eltűnőben vannak a rétegzetelésbeli különbségek.

A hazai forgatókönyvek másik közös eleme az, hogy az egyházas vallásosság szabadabbá válása *átrétegződést* eredményez az egyházhoz szorosan kötődők csoportjában, az egyházas vallásosság a fiatalabbak körében a jövőben már nem fog a hátrányos társadalmi helyzettel összekapcsolódni. A mélyen és egyházasan vallásos hívők között egyre csökken a társadalmilag peremhelyzetű (idős, képzetlen és falusi), a hagyományosan vallásos idős hívők aránya, s egyre nő a magasabb képzettségű, tudatos és a vallási közösségekben aktív fiatalok aránya. Az egyik forgatókönyv szerint a *fiatal vallási elit* köré épül fel körkörösén az egyre kevésbé aktív és tudatos, az egyházakkal egyre lazább

szállakkal kapcsolódó hívekből álló és egészében növekvő (ma még csak a felnőtt lakosság egyhatodát kitevő) egyházi vallásosság, amely létszámát tekintve megközelítheti a ma még a felnőtt lakosság felét kitevő, magamódjában vallásos és a lakosság harmadát magába foglaló nem vallásos réteget. Egy másik forgatókönyv szerint nem a meglehetősen heterogén maga módján vallásos kör növekszik és differenciálódik, egy harmadik – a jelen adatok alapján a legvalószínűbb – forgatókönyv szerint a jövőben nem egy nagyon vallásos idős és egy nagyon nem vallásos fiatal, hanem egy vallásos és nem vallásos részre bomlik: vallási szempontból *polarizálódik* a társadalom. Míg az idősök és fiatalok közti szakadék megszűnik, mélyül a szakadék a fiatal képzettség, magas beosztású vallási elit és a részben maga módján vallásos, részben nem vallásos, részben sátnista szakmukástanulók között.

Más tekintetben számolni lehet az érdekeket szolgáló *eszköz-vallásosság* erősödésével, amelyet a politikai hatalommal kvaterkázó, azt legitimáló egyházi vezetés is erősíthet, és még egy újraéledő *keresztény kurzus* sem kizárt. Egy másik – egy éppen ebből a helyzetből kiinduló – forgatókönyv szerint ez a jelenség eredményezhet a hatalmi helyzetbe vagy ahhoz közel kerülő egyházaktól, vagy akár magától a hagyományos vallásoktól való elfordulást is. Ez nem jelenti feltétlenül a mély istenhit vagy a mélyen vallásos lelkeket megszűnését, csak annak új keretekbe kerülését. Egy másik – a vallás és a vallásosság számára kedvezőbb – forgatókönyv szerint a *civil társadalom* szerves részeként működő, a társadalom egészéhez, de még a helyi társadalomhoz képest is kontrasztot képező vallási közösségek megerősödésével számol.

A legnagyobb, a katolikus egyház jövője részben az akut paphiányra adott választól is függ. Amennyiben nem kerül sor az aktivizálható hívek papi szerepekbe való bevonására és részben vagy egészben azok átadására, amennyiben az egyházi vezetés nem nyit e téren, akár a plébánia vezetésének íni kézbe adásával, akár a cölíbatús választathatóvá tételével, akár az úgynevezett viri probati-k (kipróbált férfiak) esetleg szerzetes vagy világi nők pappá szentelésével, szétesik a plébániai szervezet, elhal az egyházközségi vallási élet. A jelenlegi virágzó plébániákat *lelkiségi mozgalmak* (elsősorban a karizmatikus mozgalom) papokból és civilekből álló kisebb-nagyobb közösségei éltetik, példájuk azonban csak akkor terjedhet el, ha az intézményes egyházi vezetés megfelelő mozgásteret és támogatást biztosít a mozgalmi egyháznak.

Megvalósítható (leforgatható) forgatókönyvként áll rendelkezésre a kapcsolatszmegyeri modell, azé a lakótelepi katolikus egyházközsége, amely *személyről személyre, kisközösségek hálózataként* épült föl. Itt az egyházközségi életforma, amelyben a szeretet és az egység a vezérelv, amelyben olyan *normarend* érvényesül, amelynek kialakításában a közösségi tagok közvetlenül részt vettek (Bögge 1999).

Hivatkozások

- Barker, E., 1995. New Religious Movements: The Inherently Changing Scene. In: *The Future of Religion. East and West.* (Szerk.: Borowik, I.–Jablonski, P.) Jagellonian University, Kraków
- Berger, P. 1998. A globális kultúra négy arca. In: 2000, július–augusztus
- Bögöre Zsuzsa 1999. Egyházközösségből közösség. In: *Iskolakultúra*, 9. szám
- Casanova, J., Vallás és közösség Kelet- és Nyugat-Európában. In: 2000, 4. szám
- Chaves, M.–Chann, D. E. 1992. Regulation, pluralism, and religious market structure. In: *Rationality and Society*, 2. szám
- Choi, S.-D. 1986. A comparative study of two new religious movements in the republic of Korea: the Unification Church and the Full Gospel Central Church. 113–145. In: *New Religious Movement and rapid Social Change.* (Szerk.: Beckford, J. A.) Sage Publications, London
- Farkas Attila Márton 1997. *Buddhizmus Magyarországon avagy: az alternatív vallásosság egy típusának anatómiája.* Budapest, Kézirat.
- Hegedűs Rita 2000. *A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében* (Ph.D.-értekezés) Budapest, Kézirat.
- Heller Ágnes 1996. *A szegény hatalma.* Osiris–Gondolat, Budapest
- Hurbon, L. 1986. New religious movements in the Caribbean. In: *New Religious Movement and rapid Social Change.* (Szerk.: Beckford, J. A.) Sage Publications, London
- Kaufmann, F.-X. 1996. Vallás és modernitás. In: *Replika*, 21–22. szám
- Kerkhofs, J.–Zulehner, P.-M. 1995. Where now? Possible Scenarios. In: *Europe without Priests?* (Szerk.: Kerkhofs, J.) SCM Press LTD, London
- Küng, H. 1994. *Világvallások etikája.* Egyházfórum, Budapest
- Martin, D. 1991. The secularisation issue: prospect and retrospect. In: *British Journal of Sociology*, 3. szám
- Molnár Attila 1998. Új vallási jelenségek. In: *Szekták, új vallási jelenségek.* (Szerk.: Lugosi Ágnes–Lugosi Győző) Pannonica Kiadó, Budapest
- Rahner, K. 1994. *Egyházreform.* Egyházfórum, Budapest
- Schluchter, W. 1990. The future of religion. In: *Culture and society.* (Szerk.: Alexander, J. C.–Seidman, S.), University Press Cambridge–New York–Oakleigh, Cambridge
- Arwind, Sharma, 1986. New Hindu religious movements in India. In: *New Religious Movement and rapid Social Change.* (Szerk.: Beckford, J. A.) Sage Publications, London
- Szilágyi Ákos 1992. *A vágy titoktalan tárgya.* Liget, Budapest
- Tomka Miklós 1996a. A felekezeti struktúra változása Kelet- és Közép-Európában. In: *Szociológiai Szemle*, 1. szám
- 1996b. A vallásszociológia új útjai. In: *Replika*, 21–22. szám
- 1998. A vallási tényező az Európai Unióban. In: *Európai Szemmel*, 3. szám
- 1998. *Vallás és egyház Magyarországon – tények és tendenciák.* Kézirat.
- Wilson, B. 1982. *Religion in Sociological Perspective.* Oxford Univ. Press, Oxford–New York
- Wuthnow, R. 1986. Religious movements and counter-movements in North America. In: *New Religious Movement and rapid Social Change.* (Szerk.: Beckford, J. A.) Sage Publications, London

Előttünk a múltunk? Avagy a média jövője...

Nem tudjuk, de tudjuk, hogy miért nem tudhatjuk. A „nem tudhatjuk” a média és a marketingkommunikáció történetéből következik. A kommunikációsükséglethez a média az eszköz.

Médiatörténet

rajzolás kezdete:	12 000 év
képirás kezdete:	6 000 év
hangírás kezdete:	3 000 év
folyóírás kezdete:	2 400 év
írásbeliség kezdete:	1 800 év
kódexkényszer:	1 100 év

Médiatörténet — tömegkommunikáció

Gutenberg nyomda:	550 év
tömeges elterjedése:	350 év
újság kezdete:	220 év
tömeges elterjedése:	150 év
rádió és telefonhírmondó kezdete:	110 év
tömeges elterjedése:	70 év
televízió kezdete:	70 év
tömeges elterjedése:	40 év
PC kezdete:	40 év
tömeges elterjedése:	15 év
mobiltelefon kezdete:	10 év
tömeges elterjedése:	5 év
internet kezdete:	10 év
tömeges elterjedése:	3 év

A változás gyorsulása megakadályozza az előrelátást.

A marketingkommunikáció története

Kistérségi kereskedelem a kezdetektől a 19. század elejéig

az áru maga kommunikál
kereslet–kínálat egyensúlyban
nincs piaci információszükséglet

Nagyterségi kereskedelem 19–20. század

az áruval kommunikálunk
kínálati dominancia a kereslettel szemben
piaci információszükséglet

Globális kereskedelem 1989-től

a fogyasztásról kommunikálunk
szolgáltatásdominancia az áruval szemben
kínálat diktálta egyensúlytalanság
globális információszükséglet

A totális információmennyiség mellett csak a kontúrjait láthatjuk egy új minőségnek.

Az ezredforduló gazdasága

A globális és a kistérségi kereskedelem dominál

a média mint reklámhordozó követi a gazdaság átalakulását,
a média követi a fogyasztói hírigényeket,
a média mint szórákkoztató eszköz univerzalizálódik és egy időben perszonalizálódik

az egypólusú világban a gazdasági verseny politikai fék nélküli
az új kontroll – az ökológiai egyensúly – ma még gyenge
erős gazdasághoz erős állam és erős civil társadalom kell
a média társadalomszervező szerepe nő

Előttünk a múltunk? Avagy a média jövője...

Jánossy András

Fenntartások a fenntarthatóságról

Bevezető

A Föld és az emberi civilizáció jövőjéről való gondolkodás megalapozását szolgáló vitákban rendszerint három kulcsit forog terítéken. Az egyiket tipikusan a környezet és a természet állapotát féltő tudósok és aktivisták vallják a magukénak, a másikat tipikusan a közgazdászok-gazdaságpolitikusok, a harmadikat pedig az ENSZ-dokumentumok és a nemzetközi konvenciók szerzői. (Talán ezek a tudásszociológiai különbségek magyarázhatják, hogy noha maguk a kulcsitekek logikailag nem zárják ki egymást, a vitázók többször abban a meggyőződésben lépnek fel, hogy az általuk kindulópontként elfogadott egyből vagy esetleg kettőből szükségszerűen fakad a harmadikat vallók által szokásosan levont következtetések cáfolata.)

Ebben a helyzetben mind a vita, mind a vitázók önképe szempontjából hasznos lehet annak bizonyítása, hogy – jöllehet, más-más okból – a három által ismert kulcsit mindegyike megalapozatlan:

1. Nincsen elméletileg igazolható függvénykapcsolat a gazdasági növekedés spontán/piacvezérelt tendenciái és a környezet elszennyezése, illetve a természet erőforrásainak elhasználása, sokféleségének elszegényítése között.
2. Nincsen elméletileg igazolható függvénykapcsolat a gazdasági növekedés és a termelékenység – munkaórára eső termékkibocsátás – növekedése vagy épp a tudomány előrehaladása között (sem az egyiket, sem a másikat feltételezve oknak, illetve okozatnak).
3. Nincsen elméletileg igazolható függvényszerű kapcsolat a termelékenység növekedése és környezeti elemek, természeti erőforrások kíméletesebb használata feltételeinek megteremtődése között (ahogy nincsen a gazdasági növekedés és a szegénység csökkenése között sem).

Ha e vélekedések tévesek is, egyáltalán nem mindegy – akár a jövőformáló cselekedeteink meghatározása, akár az elkerülhetetlen módon bekövetkező fejleményekre való felkészülés, akár csupán a magatartások-felelősségek helyes megítélése szempontjából –, hogy ténylegesen lehetséges-e a Föld és az emberi civilizáció minőségét és lehetőségeit megőrző úgynevezett fenntartható fejlődés (továbbá lehetséges-e a szegénység – azaz a méltó életminőségtől és/vagy szabadságtól megfosztott állapotok – felszámolása). A kérdés(ek) megválaszolásához az előadás két dologgal próbált meg hozzájárulni:

- a) új, a gazdasági adatokhoz jobban illeszkedő *elméleti kép* felvázolásával a növekedés spontán tendenciáról;
- b) új, *közgazdasági alapú* elemzés körvonalazásával a különböző – nem fenntartható, fenntartható-regeneráló és egyéb – fejlődésmentek meghatározó összetevőiről.

Az előadás első részének tárgya annak bemutatása volt, hogy a kapitalizmusnak nevezett termelési módnak a mai fejlett államokban egy új (immár harmadik) formája működik, amelynek gazdasági és szociológiai meghatározottságai gyökeresen eltérnek az ismertnek és többé-kevésbé jól leírtnak feltételezett eddigi (két) formájának tulajdonságaitól. Ez történeti adatsorok elemzése révén vált demonstrálhatóvá. Az adatelemzések egyúttal lehetővé tették a fent említett három kulcsit megalapozatlanságának kimutatását, továbbá érzékeltethetővé vált, hogyan függtek, illetve függnek össze bizonyos feltételezések és predikciók az egyes kapitalizmusformák gazdasági szerkezetű adottságaival. (Igy például érvek adódtak annak alátámasztására, hogy nem merőben statisztikai véletlen az, hogy a globalizációról az úgynevezett harmadik világ számára feltételezett pozitív hatások általában – vagy az információtechnológia elterjedéséről feltételezett – „nagy ugrás” – lehetőségek speciálisan – mindeddig nem igazolódtak be. Ellenkezőleg, a jövőben is a nemzetközi lversenylrelációknak az eddigiekhez nagyon hasonló alakulása várható, mivel az átalakulások iránya, mérete és sebessége a gazdaságszerkezetek meghatározottságaitól függ.)

A predikció szempontjából – és hasonlóképpen az esetleges beavatkozáskor lehetőségei és következményei szempontjából – igen fontos, hogy ma a Föld nemzetgazdaságaiban-társadalmiban és az ezeket összekapcsoló világkereskedelemben több, egymástól lényegesen különböző gazdasági rendszer működik. Ugyanis ezek belső működése, valamint többféle egymásra hatása együttesen szabja meg az egyes térségek lakosságára, illetve a környezetre és a bioszférára gyakorolt hatásokat és e hatások jövőjéről (spontán vagy befolyásolt) alakulását. Az előadás második részének tárgya az volt, hogy elkészítve és belső működések összetevőit és az említett egymásra hatások módosulásainak – továbbá az egymásra hatásokból, valamint a belső működésekből fakadóan a környezetet érő terhelés változása mechanizmusainak – egy némiképp leegyszerűsített elemzését, hogyan lehet modellezni globális szinten a spontán fejlődésmentet alakulását, illetve hogyan modellezhetők a fenntarthatósági céllal elgondolt beavatkozások időbeli lefutásai, eszközfelhasználásai, elérhető eredményei. Ez az új koncepcionális elemzés idővel gyakorlati modellezést is megalapozhat, ha – az egyszerűsítéseket is feloldva – a további kutatás nyomán lehetővé válik a függvénykapcsolatok számszerű meghatározása, az így előálló numerikus modell kalibrálása, majd a szükséges adatok kellő részletességben való ellátása és betáplálása. A fent megfogalmazott kérdés(ek)re tehát

az előadás nem kínált tételes választ, hanem csupán a válasz megtalálásának eszközeire és módszereire vonatkozólag tett javaslatot.

Az a tény, hogy a) az eddigi magatartásokból összeadódó spontán fejlődés hova vezethet – illetve b) az a körülmény, hogy ténylegesen lehetséges-e fenntartható fejlődés (a Föld és az emberi civilizáció minőségének és lehetőségeinek megőrzése), valamint hogy lehetséges-e a szegénység általános felszámolása –, alapvető az emberek egyéni/közösségi szabadságára és jogaira vonatkozó filozófiai kérdések szempontjából is. Ugyancsak érint filozófiai kérdéseket – például történelem- és egzisztenciálfilozófiákat –, hogy c) a „Kap-3”, a kapitalizmus harmadik változata lényegesen eltér a korábbiaktól a gazdasági termelés-fogyasztás tényezőit és miérteit illetően, s következőképp az ebben a rendszerben folytatott/választott egyéni vagy társadalmi tevékenységek státusa tekintetében. E kérdések vizsgálata nem volt tárgya az előadásnak, azonban az empirikus tényanyag és az elméleti megállapítások egyes filozófiai következményei néhány szó vagy utalás erejéig mégis érintve lettek – az a) kérdés „szabadságvonzata” tekintetében, Csányi Vilmos előadásához kapcsolódóan.

Az előadás nem előfeltételezett speciális elméleti vagy szakirodalmi ismereteket; mellőztem a terület főbb szerzőihez-iskoláihoz való koncepcionális viszonyom kifejtését is. (Igy azt sem mutattam be, hogy miben és miért tértek el módszertani és felfogásbeli kérdésekben Jánossy Ferencről, akivel kapcsolatban legalább utólag el kell mondanom, hogy az előadás alapjául szolgáló kutatásaim során is alkalmazott közgazdasági ismeretek jó részét tőle tanultam.)

Tézisek, értelmezések

(Hol tartunk most?)

Finomabb elemzéssel a fenntarthatóságnak több komponense különböztethető meg, és attól függően, hogy melyik milyen mértékben realizálódik, más-más fejlődésment indul el. További eltérések adódnak abból, hogy mikor indulnak el az átstrukturálási és/vagy korrekciós folyamatok, valamint hogy a működöttesükre maximálisan felhasználható erőforrásokat milyen mértékben hasznosítják e célra. E különbségekből – melyek bizonyos további adottságokon keresztül érvényesülnek: a Föld egyes gazdaságtípusainak szerkezeti adottságain; a népesség, a tőke és a szakmai-munkaszervezési ismeretek „koreloszlásán” és meglévő változási irányain; az egyes gazdasági térségek közötti kereskedelmi, népmozgalmi és civilizációs kapcsolatokon stb. – a lehetséges időbeli lefutások tekintetében lényegesen különböző fejlődésmentek adódnak. Ezek egy része (az esetleges fenntarthatósági igyekezetek ellenére) ka-

tasztrófa, a gazdasági rendszer, a népesség vagy a bioszféra összeomlásához vezet, másik része valamilyen egyensúlyi állapothoz. De e végállapotok az egyes esetekben igen eltérő időtartamok alatt következnek be, és igen különbözőek azok a pályák is, amelyeket végig kell járnunk ezalatt.

Amikor tehát azt mondom, hogy a modellezés egyik legfőbb célja annak kiderítése, hol tartunk most, akkor azt úgy értem, hogy meg kell tudnunk választolni, milyen választási lehetőségektől estünk már el; milyenek vannak meg előttünk nyitva és melyik meddig; egy-egy katasztrófaúton vagy soft landing pályán haladva milyen lehetőségeink vannak a fejlődés menet alakulásának befolyásolásra?

Erre a jól ismert világmodellek csak igen korlátozott mértékben alkalmassak. Ugyanis nem különböztetik meg kellőképp a fenntarthatóság komponenseit, illetve azok működési mechanizmusait; nem veszik igazán figyelembe az átstrukturálódás-korrigálás (helyettesítés és regenerálás) gazdasági és természeti erőforrás- és időszükségletét; nemigen vannak tekintettel a világgazdaság különböző térségei közötti interakciók hatásaira.

(Elemzés vagy hitvallás?)

Meglehet, az előadás és a jelen dolgozat kétértelmű címe talán mást sugall. Annak a kutatásnak a célja, amelynek előzetes eredményeiről a konferencián részleges beszámolót adtam, nem figyelemzett előrejelzések készítése, hanem egy olyan, a szokásosaknál valamivel részletesebb – azokat reprezentálni képes – modell kidolgozásának megvalósítása, amellyel ellenőrizhető a pesszimizista forgatókönyvekkel szembeni ellenvetések, és ugyancsak ellenőrizhető az optimista forgatókönyvek ellenében felhozott kritikák is.

Természetesen a legfőbb cél nem a reprezentálhatóság és ellenőrizhetőség, hanem az, hogy a modell legyen minél „realistikusabb” abban az értelemben, hogy hasznosítson minél többet azokból az elvi és metodológiai tanulságokból, amelyeket az eddigi előrejelzés-készítés és prognosztizálási tapasztalataiból le lehet vonni.

Vannak azonban metametodológiaiak – vagy mondjuk így: politikaiaknak – tekinthető tanulságok is. Ilyen például az előrejelzések intellektuális fogadtatása, ami lényegében mindegyik felvetett modell esetében hasonló. Ennek közös jellegzetességeit legelőször talán a Római Klub felkérésére a MIT-nél 1971-ben készült World-3 modell, illetve az általa lehetségessé vált elemzéseket összesítő kötet, az 1972-ben megjelent *The Limits to Growth* fogadtatása mutatja fel.*

* A címet a magyar kiadás – feltehetően a könyv német fordításának hatása alatt – „A növekedés határai”-nak fordítja. Ezáltal azonban elvesz az angol „limits” szó másik, fontosabb jelentése, a „korlátok”-é, ami azokra a közgazdasági értelemben vett erőforrás-korlátokra (pénzre és egyéb

Jóllehet a könyv alternatív forgatókönyveket vázolt fel a 2100-ig tartó lehetséges fejlődésmentekre – annak függvényében, hogy milyen globális gazdaságstratégiai döntések születnek az időszak legelején –, és a szerzők szubjektíve a fenntarthatósági (pontosabban: összeomlás-elkerülhetőségi) szempontból legkedvezőbbnek tekinthető alternatíva megvalósulását válták a legvalószínűbbnek. A könyvet a mainstream közgazdaságtan mégis úgy fogadta, mint pesszimizista huhogást. Ennek megfelelően egyfelől igen heves elutasításban részesítette – a sajtópolémia szintjén –, másfelől azonban tartalmilag ügyet sem vetett rá. (Ez a döntően politikai attitűdű viszonyulás, amint ismert, megvan a másik oldalon is, a hivatalos gazdaságtan, illetve a kormányzati vagy nemzetközi gazdaságpolitikai tanácsadó testületek jövő-elemző tanulmányaival szemben is.) A szerzők, illetve az egész módszertani közgazdasági iskola megkapta az „új malthusianusok” jelzőt, a modellre magára pedig a „PIPO” címkét akasztották, a pessimism in, pessimism out rövidítéseként, jelezve, hogy a modell segítségével a jelenlegi népesség- és gazdaság- (GNP-) növekedési tendenciákból levezethető pesszimizista következtetések, a kritikusok szerint, a modell pesszimizista előfeltevéseiből fakadnak.

A szerzők a könyv 1992. évi átdolgozott változatában (*Beyond the Limits*) kimutatják, hogy a World-3 modellben ellenőrizhető a bírálók által felvetett optimista hipotézisek is (továbbá, hogy ezek esetében is bekövetkezik az összeomlás, csak valamivel később). Megmutatják azt is, hogy a modellben reprezentálható a mainstream által feltételezett kiegyensúlyozott, összeomlásához nem vezető szakadatlan növekedés. (De ehhez nem csupán azt kell feltételezni, hogy az emberi műszaki és gazdaságsszervezési invenció végtelenül tudja csökkenteni a Föld – fenti értelemben vett – „korlátai”-ból és a bioszféra működési-megújulási mechanizmusainak természetéből fakadó hatásokat, hanem azt is, hogy ezek a fizikai adottságok maguk megnövelhessék, ad infinitum. Azaz a szokásos üzletvitel vég nélküli folytathatóságában való hit egy „infinity in, infinity out” érvelési módra való hagyatkozás következménye.)

Függetlenül attól, hogy a szerzők fent idézett ellen-ellenvetései mennyire tekinthetők elfogulatlanul megalapozottaknak és meggyőzőeknek, illetve hogy mennyire kellett volna azokat a mainstream közgazdaságtannak – egy kevésbé átpolitizált, kevésbé ideologikus intellektuális háttérrel – legalább vitaképesnek elfogadnia, egy fontos módszertani hiányosságra mindenképp rá kell mutatnunk. Nevezetesen arra, hogy a World-3 modellben az ellenvetések

készítéskor utal, amelyeket figyelembe kell venni a gazdasági döntések meghozatalakor, illetve a gazdasági folyamatok szabályozása során. Túl ezen, a modellben tételek szerint a Föld természeti erőforrás-kiaknázási és szennyezéshatárától van szó, amelyeken – bizonyos küszöbértékek eléréseig – túl lehet menni, úgy, hogy a túlfutásból még vissza lehet fordulni. A rövid távra szóló pénzügyi-gazdasági korlátok és a modellben alkalmazott, rendszerelméleti értelemben vett korlátok között az egyik legfontosabb különbség a használat – illetve szemléletileg előfeltevések – matematikai apparátus komplexitásában van.

csak úgy ellenőrizhetők és az alternatív kiindulású forgatókönyvek csak úgy reprezentálhatók, hogy bizonyos rendszerjellemzőket (a szerzők kifejezésével: strukturális tulajdonságokat) alapvetően meg kell változtatni, és a modellt újra le kell futtatni a számítógépen. Egy rugalmasabb modell esetén az ilyen változtatásokat – bizonyos határok között – változók teszik lehetővé, amelyeknek különböző értékeket lehet adni. (Más kérdés, hogy ezek nem külső változók – hiszen elvben a Nap különböző frekvenciájú energiaközlése az egyetlen külső hatás a rendszerhez képest –, hanem a szerepük szerint metaváltozók.) Ugyanez a rugalmasság szükségeltetik arra a célra is, ha egy, a kiegyensúlyozott és szakadatlan növekedést és annak pozitív hatásait bizonyítani hivatott modellt szeretnénk a fenti értelemben vett vitaképességig kifejleszteni.

(Mit csináljunk az alternatívákkal?)

Ahogy az az eddiekből is érzékelhető, a két legfőbb kifogásom a szokásos világmodelllezési módszerekkel szemben egyfelől az, hogy egyneműek, azaz nem szerepeltethetők bennük együtt a különböző szerkezetű társadalmak*; másfelől pedig az, hogy nem reprezentálhatók bennük a gazdasági szerkezetek közötti átalakulások, sem azok, amelyek a gazdaságtörténetben és népesedéstörténetben ténylegesen bekövetkeztek, sem azok, amelyeket a modellezők a jövőre nézve feltételeznek.

Az első hiányosságból az következik, hogy például nem mutatható meg, mennyiben járul hozzá – mint a globalizáció hívei hiszik – a *fejlett országok gazdasági növekedésének kisugárzó hatása* az elmaradottabb vagy a leszakadt régiók jólétének növekedéséhez (azaz az elsődleges szükségletek biztonságos vagy egyre javuló kielégítéséhez). Hiszen, amint már utaltam rá, nincsen elméletileg igazolható függvénykapcsolat a gazdasági növekedés és a termelékenység – munkaóra-ra eső termékkibocsátás – növekedése között, így elvben elképzelhető a fejlett országokban (különösen a fogyó népesség közepette) olyan gazdasági növekedés is, amely nem kívánja meg, hogy a világkereskedelem bővül egy főre jutó termékfogyasztást teremtsen a Föld más tájain.

* Mint fentebb már kiderült, a növekedésre orientált gazdasági rendszerekből – nevezzük röviden kapitalizmusnak – a szerkezeti eltérések alapján hármat érdemes megkülönböztetni, amelyek a gazdaság történeti alakulásában egymás után következnek. Ezek (brutális rövidséggel) a következők: a Kap-1, amelynek időszakában a termelés döntően az elsődleges szükségletek kielégítésére szolgál, és főként az ipari termékkibocsátás növekszik; a Kap-2, amelynek időszakában a gyakran „manipulált presztízfogyasztás”-nak nevezett új szükségletek kielégítése a termelés célja (miközben a termelés piacot és fizetőképes keresetet teremt magának); valamint a Kap-3, amelyben a fogyasztás és a termelés zömét, 70–75 vagy magasabb százalékát a szolgáltatások teszik ki. Könnyű bizonyítani azt a (gyakran figyelmen kívül hagyott) tényt, hogy az ilyen termelés érdekében felhalmozott „fizika” tökéletes minőségű szektorban zömében szolgáltatásokból áll, s hogy ugyanez áll az úgynevezett tartós fogyasztási cikkekre is.

A másik hiányosság következménye az, hogy a két *Limits*-ben és a hasonló „ökológiailag fundált” növekedéskritikákban bemutatott figyelmeztető előrejelzések könnyen trivializálódhatnak, legalábbis hosszú átmeneti időre. Ugyanis a fejlett országokban – melyek (bizonyos kivételekkel) az erőforrás-felhasználás és a szennyezéskibocsátás zömét adják – elvben elképzelhető olyan gazdasági növekedés is, amelyben, legalábbis hosszú évtizedeken át, kizárólag a teljesen anyagmentes szolgáltatások bővülnek a fizikai terjedelmükben, miközben az értékben állandó vagy alig növekvő mezőgazdasági és ipari kibocsátás erőforrás-felhasználása és szennyezéskibocsátása esetleg (a folyamatos hatékonyságjavulás révén) még csökken is. – Az persze igaz, hogy eközben mintegy akkumulálódnak a többi térség népességtömegében és a gazdasági növekedés iránti igényében a majdani planetáris méretű robbanás és a limitek hirtelen túlhaladásának feltételei – hiszen jelen tudásunk szerint, ha a „fejlődés” útjára lépnek, akkor a fejlettek által befutott gazdaság- és bioszféra-történeti pályát fogják majd bejárni, minimális eltérésekkel –, de a szokásos modellezés sajátosságai (például az egyneműség) miatt ez alig vagy egyáltalában nem mutatható meg az előrejelzésekben.

Globális és szoláris városok

Néhány héttel ezelőtt – 2000. szeptember 12–15. között – Bonnban rendezték meg a *Hatodik európai konferencia a napenergia hasznosítására az építészetben és a várostervezésben* megnevezésű, nagyszabású találkozót. Az első 1987-ben volt Münchenben, amelyet 1989-ben a párizsi, majd 1993-ban a firenzei követett; 1996-ban Berlin adott otthont a találkozóknak, 1998-ban pedig Bonn. A 2000. évi (most már második) bonni rendezvény főcímeül a következőt választották: *A város mint naperőrmű*.

E hatodik találkozó egyik kiemelkedő fontosságú, egész napos plenáris ülése *A globális várostól a szoláris városig* címet kapta; ezt a címet mottóként és vezérfonalként használnám mai előadásomban, amely a városépítés és az építészet vonatkozásában szeretne valamilyen választ adni mostani konferenciánk alapkérdésére, nevezetesen arra, hogy „Mit látunk a jövőből?”

A globális város és a megalopolisz

A „globális város” problémakörét már szóba hoztam a *Friedrich Ebert Alapítvány* egyik konferenciáján, mégpedig azon, amely a „Megérteni a globalizációt” címet kapta. Ott említettem, hogy ez a kifejezés Saskie Sassen-től, a Columbia Egyetem tanáráról származik, aki 1991-ben könyvet jelentetett meg *The Global City* (Princeton) címmel. Utaltam rá, hogy e könyv szerint nem váltak valóra azok a futurisztikus várakozások, amelyek az információs forradalom bővületében a városok funkcióvesztésére és eltűnésére számítottak az elektronikus kapcsolatok révén, amelyek bárholnán bárkit bárhová bárkhez képesek hozzákötni, s amelyek – a hiedelmek szerint – az egész Földet egyetlen *globális faluvá* („global village”-dzsé), talán precízebben: egyetlen globális tanyavilággyá fogják változtatni. Ennek pontosan az ellenkezője történt, nevezetesen az információs központok hallatlan tömörülése, elsősorban a szintén hallatlanul tömörülő finansziális központok közvetlen közelében és mindenekelőtt azok szolgálatában. Sassen újabb könyvének (*Cities in a World Economy*, Pine Forge, CA, 1994.) adatai szerint New York Manhattan negyedében 400 különböző bank működik, s ezek kétharmada külföldi. Hasonló arányok érvényesülnek Londonban, Frankfurtban, Tokióban, Hongkongban, Sydneyben, Torontóban és a keletkező más globális városokban, amelyek együttesen a sajátos finansziális és informatikai központok rövidre zárt hálózatává nőnek, s ezek a mai világ legfontosabb döntéseinek alapvető színhelyei. Hozzájuk ké-

pest más városok drasztikusan leértékelődnek, bármekkora történelmi nibusszal rendelkezzenek is. A szegregálódás azonban még a globális városokon belül is óriási. A bankok és az információs központok alkalmazottainak jövedelme többszöröse az ezeken kívül dolgozók jövedelmének, s ez egész városrészek szlomosodásához vezet, amelyek lassan nem maradnak el a hagyományos városi szlómok nyomorúságától. A gazdag és szegény országok közötti választóvonalak áthelyeződnek, s a leggazdagabb és a legszegényebb országokon belül is megjelennek. A globális városok létrejöttében csúcsosodó urbanisztikai világképet tovább árnyalja az *off-shore* (tengerentúli) kétes bankoknak otthont adó városok felfutása (pl a karibi térségben, vagy hozzáánk közelebb Cipruson); ezekben a bankokban a szakosos állami kötelezettségektől (adóktól) „mentesen” lehet pénz elhelyezni, ami igencsak vonzza a spekulatív tőke erkölcsi megfontolásoktól kevésbé zavart részét.

Mármost, a globális városok hálózatainak létrejötte és „*off-shore*” terjeszkedése csak a csúcsa annak a jéghegynak, amit korunk és jövőnk városproblémája valójában jelent. A teljes probléma dimenziói a második világháború végétől kezdve egyre átfogóbban váltak láthatóvá, s ennek különösen rangos dokumentuma Lewis Mumford először 1961-ben megjelent *The City in History* című, immár magyar fordításban is hozzáférhető könyve, kiváltképpen annak „*The Myth of Megalopolis*” című fejezete, valamint „*Retrospect and Prospect*” című zárszava.

A „megalopolisz” kifejezést olyan települési konglomerátumok megnevezésére vezették be, amelyek számos település egybeolvadása révén jönnek létre, rendszerint egy metropolisz körül vagy több metropolisz között, mint ezek – települések összeolvadásával kialakuló – összekötő folyosója. Ezekből a határtalan városi tájakból egyre jobban eltűnik a természeti környezet, s a helyét épületek, építmények előbb ritka, összefüggéstelen halmaza, majd itt-ott összecsúfolódó kaotikus dzsungele foglalja el, amelyen belül sohasem alakulnak ki a szó hagyományos értelmében vett városi terek, hanem csak különböző formátlan úrök, haszontalan területforgácsok.

Könyvének „*A megalopolisz mítosza*” című fejezetében Mumford ezeket a visszataszító konglomerátumokat a *kényszerpályára került növekedés* produktumaiként értelmezi, s ezt a növekedést olyan egyirányú és minden kitérési lehetőség híján lévő utcához hasonlítja, amelyben – ráadásul – „társadalmunk gépkocsijának vezetője” egyes-egyedül a sebesség növelésére képes, fékezésre nem, s a katasztrófa egyre elkerülhetetlenebbnek látszik. Csak a növekvő, a versenytársakat leköröző, majd előbb-utóbb vagy megsemmisítő vagy magába olvasztó vállalat maradhat életben, s az óriásas válásnak ez a diktátuma a városokra is érvényes lett: „az látszott a városal szemben támasztott végső követelménynek, hogy az övé legyen a legnagyobb múzeum, a legnagyobb egyetem, a legnagyobb kórház, a legnagyobb bevásárlóközpont, a legnagyobb bank, a legnagyobb pénzügyi egye-

sülés” – sorolta példáit Mumford. A növekedés önfelszámoló, önpusztító kilátásainak illusztrálására Mumford a városi közlekedés teljes csődjének remét, tényét választotta. Ahogy mondta, a személy- és a tehergépkocsi megjelenése a városi közlekedés különösen nagy mértékű felgyorsítását ígerte, képtelen elszaporodásuknak viszont például az lett a következménye, hogy 1960-ra az áruszállító tehergépkocsik által óránként átlagosan megtett távolság New Yorkon belül a felére csökkent annak, amit 1910-ben a lovaskocsik produkáltak. A városi környezet minőségének további fokozatos romlását mutatta az egyre súlyosabb mértékű levegő-, víz- és talajszennyezés. E problémákör átfogó bemutatásának egyik legelső dokumentuma volt az a mű, amely *Kihívás a túlélésre – földet, vizet és levegőt a megalopolisz emberének* címmel 1970-ben jelent meg (Columbia University Press, New York.), tizenkét szakértő munkájának eredményeként, akik Mumfordot kérték fel a kötet záró- és összegző fejezetének megírására. Ezt a könyvet két évvel később követte a Római Klub „első jelentése”-ként kiadott, *A növekedés határai* című híres mű, amely egy globális katasztrófa előjelzésével próbálta „megállítani”-ra bírni az emberiséget és a kormányokat.

A fejlett világban létrejött megalopoliszok is igen nagy gondot okoznak az emberiségnek, még sokkal súlyosabbak azonban a fejlődő világban létrejövő megalopoliszok problémái, amelyek lélekszámban már a fejlett világban lévőket duplájánál, vagy már a háromszorosánál tartanak, szennyezettségük pedig sokszorosra a fejlettekének. A fenyegető globális környezeti problémákkal való kormányzati szintű szembenézés megalapozására 1987-ben készült úgynevezett „Brundtland-jelentés” (magyar fordításának címe: *Közös jövőnk, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 1988.*) a következőképpen hívta fel a kormányok és a világ közvéleményének figyelmét a városok növekedési problémáira:

A fejlődő világban „keves városi kormányzat rendelkezik a szükséges energiával, erőforrásokkal és képzet alkalmazottakkal ahhoz, hogy a gyorsan növekvő lakosságot ellássa a megfelelő emberi életéhez szükséges (...) szolgáltatásokkal és lehetőségekkel. (...) Az eredmény: gombamódra szaporodó illegális települések primitív lehetőségekkel, növekvő túlszűfoaltsággal és az egészségtelen környezetből fakadó tomboló betegségekkel.” Ezzel egyidejűleg a „Brundtland-jelentés” azt is megállapította, hogy „az ipariilag fejlett országokban is számos város néz szembe akut problémákkal: az infrastruktúra és a környezet romlásával s a belső városrészek pusztulásával.”

Néhány bekezdéssel előbb a „globális városokat” a megalopoliszokkal jellemezhető „jéghegy” „csúcsának” minősítettük. Ez többek között azt is jelenti, hogy a megalopoliszok növekedés- és szennyezettség-problémái a leggyakrabban országokban található „globális városok”-ban sem tekinthetők kielégítően megoldottnak, bár a szennyezettség mértékének enyhítésére, problémáinak megoldására ezekben az országokban 1960 óta sokat tettek. Ugyanakkor a „globális városok” a növekedés minden eddiginél magasabb hatványát kép-

viselik a likvid, vagy éppen a spekulatív tőke vonatkozásában, s ez a tőke egyelőre nem sok hajlandóságot mutat arra, hogy magára vegye az emberiség fennmaradását veszélyeztető környezeti problémák terhét.

Építészetiileg a globális város tipikus objektuma a banképület és az irodaház, s ezekben a városokban már a képtelen nagyságúra növekvő telekárak is arra kényszerítik a beruházókat, hogy egységesen felhőkarcolókat építtessenek, egyáltalán nem törekedve építészeti változatosságra, s különösen nem regionális építészeti jegyek esetleges használatára. A globális városokban végbemenő városépítési „fejlődés” egyik jellemző mellékága a repülőterek és a tőlük a városcentrum felé vezető útvonalak környezetének rohamos beépülése, szállodákkal, bankfiókokkal, tárgyalóterem-kombináttal, reklámközpontokkal. Az információáramlás fő közege természetesen az elektronikus világhálózat, de az időnként elkerülhetetlen személyes kontaktálás esetét illetően is alapvető cél ennek a lehető legnagyobb mértékű felgyorsítása; ezért kívánalom, hogy ennek jó részét már a repülőtér közvetlen közelében le lehessen bonyolítani, azzal sem veszítve időt, hogy bemenjenek a város belső kerületeibe. Ez a trend nemcsak az elsősorban finánciális funkciójú városokra jellemző, hanem a politikai, vagy katonai hatalom centrumaira is; így a korábban már felsorolt városokon kívül Washingtonra és Brüsszelle is. Persze az itteni forgalomnak is van finánciális vetülete, hiszen sokszor a kormányok, vagy a hadsereg és a katonai szövetségek adják a legluksztívabb megbízásokat. Így a Pentagon és a NATO-központ is viszonylag közel esik nemzetközi repülőtérhez.

Az emberiség energiaigénye

Hogyan jutunk az eddigiektől a „szoláris város” témaköréhez? Az átkötő motívum a globális környezeti problémákör egyik kulcskérdése, az emberiség energiaigénye.

A Római Klub első jelentésének megjelenése óta senkinek a fejéből sem lehet kiirtani azt a gondolatot, hogy az emberiséget esetleg már néhány évtizeden, vagy akár néhány éven belül is súlyos katasztrófák fenyegetik, s hogy ezek mindenekelőtt környezeti katasztrófák lehetnek. A környezeti veszélyek közül először leginkább a megalopoliszok levegő-, víz- és talajszennyeződése figyelt fel, amiről már tettünk említést, de ezt hamar követte az üvegházhatás és az ózonlyuk növekedése miatt várható klímaváltozás, illetőleg a súlyos egészségi következményekkel járó légköri sugárzásváltozás veszélyeinek tudatosodása. Ezek a változások társadalmi konfliktusokat is indukálhatnak, de nyilvánvaló, hogy globális méretű társadalmi, vagy egész kultúrák és földrészek közötti konfliktusok veszélye a környezeti problémáktól függetlenül is igen nagy.

Ezeknek az összefonódó problémaköröknek egyik kulcsfontosságú közös motívuma az emberiség energiafogyasztásának rendkívül gyors növekedése, s az ezzel járó súlyos környezetkárosodások elfajulása. Egyrészt fenyeget az a veszély, hogy a kiaknázott nem megújuló energiaforrások (pl. az olaj- és a szénkészletek) kimerülnek, másrészt az, hogy a bizonyos energiafelhasználási módok (pl. a benzínmotoros gépkocsiforgalom) hatására előálló légkörszennyezés (pl. a széndioxid-kibocsátás) növekedése felgyorsítja a fenyegető klímaváltozást. Ezekkel a problémákkal a „Brundtland-jelentés” már behatóan foglalkozott, s azt a megállapítást tette, hogy a 20. század végén fennálló trendek változatlan érvényesülésével az emberiség energiaigénye 2030-ra az 1980. évi igénynek majdnem a négyszeresére növekedne, s ha addigra a ma még csak fejlődő országok energiaigénye is elérné a fejlettek 1980. évi szintjét, akkor az összesített igény 2030-ban az 1980. évének már a hatszorosa lenne. Ezt a meglévő energiakészletekkel számolva kielégíthetetlennek, a felhasználásukkal járó szokott szennyezések miatt pedig elfogadhatatlannak kell minősíteni. Méghozzá nem csupán a hatszorosa, hanem már a négyszeres növekedést illetően is. Ezért a „Brundtland-jelentés” azt javasolta, hogy a globális fogyasztás 2030-ban se lépje túl az 1980. évi szintet. Az 1980. évi felhasználás 70 százaléka az iparilag fejlett országokban került sor, 30 százaléka pedig a fejlődőkben. A részletekbe menve a „Brundtland-jelentés” azt javasolta, hogy 2030-ra ez az arány cserélődjék meg, s addigra a fejlettek – az energiafelhasználás határfokának növelése révén – korlátozódjanak 30 százaléka, a fejlődők pedig meheessenek fel 70 százaléka, már csak azért is, hogy el lehessen kerülni az olyan világszintű konfliktusokat, amelyek rugója a különböző országokra jutó fajlagos energiamennyiség igazságtalansága lenne. A javaslat értelmében a fejlett országoknak olyan mértékben kellene csökkenteniük a fogyasztásukat, hogy az az 1980. évének kevesebb mint a fele legyen, a fejlődők pedig felmehetnének az 1980. évi fogyasztásuknak a jó kétszeresére. Ezek a „Brundtland-javaslatok” kvantitatív illuzórikusnak bizonyultak ugyan, kvalitatíve azonban változatlanul érvényesek: mindenki egyetért azzal, hogy a nem megújuló energiafelhasználások (pl. szén, olaj) felhasználásának hatásfokát igen nagy mértékben javítani kell, illetőleg azzal, hogy a lehető legnagyobb mértékben át kell térnünk a megújuló energiaforrások (pl. napenergia, víz- és szélenergia) használatára.

A városok problémája azért kerül bele ebbe a képbe, mert a különböző országok energiafelhasználásának átlagosan majdnem a felét az épületek létesítésére és üzemeltetésére, azaz fűtésére, szellőztetésére és légkondicionálására fordítják. Ezért, ha az energiafogyasztást – különösen a legfejlettebb országokban – nagymértékben csökkenteni kell, akkor az épületvezetési energiafelhasználás csökkentését igen markánsan célba kell venni. Vajon milyen fontosabb lehetőségek vannak, és mire érdemes koncentrálni?

A létesítési energia nagysága elsősorban azoknak a felhasznált építőanyagoknak a mennyiségétől függ, amelyek előállításához nagy (hő)energia szük-

séges: ilyenek a cement, az égetett téglák, az üveg és az acél. Az egyszerű létesítési energiánál nagyobb súllyal esik azonban latba az üzemeltetéshez szükséges energia éves mennyisége, hiszen erre az épület egész élettartama alatt szükség van, ami igen nagy energiamennyiség kumulálódásához vezet. A hozzáknak hasonló vagy a miénknél hűvösebb klímájú országokban az üzemeltetéshez szükséges energia nagyságát elsősorban a fűtésre használt energia határozza meg. Ezért a legnagyobb erőfeszítések ennek a csökkentésére irányulnak. A csökkentés elsősorban a falakon és a nyílászárókon (ajtókon, ablakokon) keresztül végbemenő hővesztések csökkentését jelenti, amelyek döntően a falak és a nyílászárók, de a fűdémek és a tetőszerkezetek minél jobb hőszigetelését is megkívánja. Ebben a tekintetben a nyugati országokban az utóbbi évtizedekben igen nagyfokú fejlődés ment végbe. A legjobb megoldásoknál a hővesztesség már csak mintegy negyede a magyarországi épületállomány többségére jellemző veszteségnek, de speciális esetekben már csak a nyolcada. Ma már – új építkezéseknél – nálunk is előírás a hőn átágnál mintegy kétszer jobb hőszigetelés biztosítása. Az Európai Unió célkitűzéseinek szigorúságára jellemző, hogy néhány éve az épületek energiafogyasztásának további 50 százalékos csökkentésére törekednek, tíz év leforgása alatt.

Energia-csökkentésen általában a döntően fűtésre használt nem megújuló energiák (szén, olaj, gáz, hőerőművek által termelt elektromosság) csökkentését értik, s ugyanezt jelenti az is, ha ezeket megújuló energiaforrások használatával helyettesítjük. Ezek közül a legfontosabb a napenergia, s ezzel eljutottunk a „szoláris városok” témájáig.

A szoláris város

A Nap gigantikus energiamennyiséget sugároz a Földre. A Napról naponta érkező energiamennyiség – körülbelül tízezer adatok szerint – 200 000-szerese (!) annak, amit a világ összes elektromos energiát termelő erőműve naponta előállít. Ez rendkívül csábítóan hangzik, a napenergia hasznosítását azonban hallatlanul megnehezíti, hogy a Földre érkező sugárzás egyrészt óriási felületen oszlik el, s csak akkor használható energiatermelésre, ha valamilyen módon sikerül érdemi hányadát összegyűjteni; másrészt, a különböző világűrre érkező mennyiség évszakonként erősen eltérő, s ezért a kedvező évszakokban nyert energiát valamilyen módon tárolni kell, ha a kedvezőtlenekben is használni akarjuk.

A szoláris hőhatás felhasználásának két alapvető módszere ismeretes: a napkollektorok és a napkemencék. A napkollektor legegyszerűbb fajtája üveglapok közé fogott fekete fémlémez, amely a napsütés hatására felmelegszik, s a keletkező hőt levegő vagy víz segítségével elvezetjük a felhasználás helyére. Érdemi határ eléréséhez tekintélyes kollektorfelületre van szükség: a

mérsékelt övre vonatkozó adatok szerint egyetlen személy teljes napi energiaigényének fedezésére mintegy 40 négyzetméter kollektorfelületet kell kiképezni.

A napkemencék nagyméretű görbe tükrök, amelyek a homorú oldaluk által visszavert sugarakat a tükrök gyújtópontjába gyűjtik, s az oda koncentrált hőt hasznosítják.

A harmadik, nem hőgyűjtő, hanem közvetlenül elektromosságot fejlesztő módszer az úgynevezett fotovoltaiikus cellák alkalmazása. Ezek alapja az úgynevezett foto-elektrokémiai hatás, amely abból áll, hogy fém- és félvezető-, vagy megfelelően megválasztott különböző anyagú félvezető-lemezek érintkezési felületén fény hatására elektromos feszültség keletkezik. A keletkező feszültség csekély, s ezért nagyszámú feszültségkeltő cellára van szükség.

Jelenleg elsősorban a napkollektorokat, de – mondhatni – már a fotovoltaiikus cellákat is széleskörűen alkalmaznak a fejlett országokban, főként használati melegvíz készítésére. Am számos országban sokkal ambiciózusabb felhasználásra irányuló, például épületek helyiségeinek fűtésére is alkalmas rendszerek lehetőségét bemutató demonstrációs projektek megvalósítására is sor került. Alkalmazásukat sok kormány ösztönzi: Zöld András közlései szerint *(Energiatudatos építéset*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1999.) például „Németország kormányzati támogatással 100 ezer szolár háztető programját, Japán 60 ezer szolár háztető programját indította el. Clinton elnök az USA egymillió szolár háztető programjának beindítását jelentette be. Ausztriában (...) jelenleg már kétféle négyzetméter összefüggő napkollektor van üzemben.”

Az eddig említett – épületgépészeti jellegű – eljárások alkalmazását az építészeti gyakorlatban „aktív” rendszerek létrehozásának nevezik; jól ismeretek azonban a „passzív” módszerek is, amelyekben a napenergiát pusztán építészeti-épületszerkezeti úton hasznosítják. Ezek alkalmazása még a kollektorokénál is tömegesebb. Barótfi István adatai szerint például az Európai Unió azt várja, hogy 2010-re az összes (az ipari felhasználásokat is magába foglaló) energiaigénynek már 2,2 százalékát ezek a passzív szoláris rendszerek szolgáltatassák. A kollektoroktól csak 0,25 százalékot, a fotovoltaiikus naplemezekről pedig csak 0,02 százalékot várnak. Ezek a kis értékek mutatják, hogy a szoláris építészeti-épületgépészeti beruházások megtérülése egyelőre még nagyon lassú, egy-két évtizedet is igénybe vehet. Az energiaárak várható növekedésével azonban a megtérülési időtartamok lényegesen mértékben megrövidülhetnek.

A passzív rendszerek bizonyos elemeit generációkra visszamenően ismeri az egész lakosság. Így mindenki tudja, hogy a déli fekvésű lakások melegebbek, s így kevesebb fűtésre van bennük szükség, mint az északi fekvésűekben. Azt is mindenki tudja, hogy a sok napot kapó üvegezett verandákban az év sokkal hosszabb szakaszában lehet fűtés nélkül tartózkodni, mint a többi he-

lyiségben, s azt is sokan tudják, hogy a hagyományos virágablakok is kedvező hatást tesznek. Így a passzív rendszerek alapkritériumai közé tartozik a megfelelő tájolás és az üvegházhatás kihasználása. Az utóbbi lényege az, hogy az üveg áttereszti a napsugarakat, de nem eresztí vissza a mögötte lévő helyiségben átmelegedett levegőt, vagyis a kívülről érkező energia úgynevezett hőcsapdába kerül. A levegőt döntően a helyiség padlójának és falainak az a része melegíti fel, amelyeket ér a napsugár; ezek maguk is felmelegednek, s arra az időszakra is tárolnak hőt, amelyben már nem éri őket nap. S ebben az időszakban a tárolt hőt ki is bocsátják, mintegy fűtenek, méghozzá nem csupán az üvegezett verandát, hanem a fal mögött lévő helyiséget is. Az elnyelés annál gyorsabb és annál nagyobb, minél sötétebb színű a fal, s annál többet tárol, minél nagyobb a tömege. A mindezek közben lejátszódó többféle hő-tani folyamatot erősen befolyásolják az érintett helyiségekben végbemenő légmozgások, s ezek tudatos szabályozásával a hőtani folyamatok sokkal jobban kiaknázhatók. A „tömegfal” előnyös hatásai például nagymértékben fokozhatók beléjük épített szellőzőjáratokkal, amelyeket megfelelő időben nyitni, illetőleg zárni kell. Ez az úgynevezett Trombe-fal már a rafináltabb technikák közé tartozik, s a lakók rendszeres beavatkozását igényli. Mivel erre nem mindig lehet számítani, olyan automatizálási technikákat fejlesztettek ki, amelyek a hő- és légállapotok érzékelésével maguk hajtják végre a szükséges manipulációkat. Az erre képes ház már „intelligens ház”-nak minősül, de a házat több más funkció elvégzésére is „be lehet tanítani”, egyre „intelligensebbé” lehet tenni, s a fejlődés egyre jobban él is ezekkel a lehetőségekkel.

Nem lehet célunk, hogy a szoláris rendszerek további jellemzőiben elmélyedjünk, meg kell azonban említeni, hogy az aktív és passzív rendszereket kombináltan, úgynevezett hibrid rendszerek formájában is lehet alkalmazni, s a rafináltság magasabb régióiba lépve már olyan épületeket is lehet létesíteni, amelyek „0” (fosszilis, vagy kívülről érkező elektromos) energiát használnak, mert a rafinált szoláris rendszer ezt lehetővé teszi; ezek az épületek energetikai szempontból már „önellátóvá” váltak. Bármilyen meglepő, de a ház alakja is igen fontos a szoláris hőháztartás szempontjából: minél nagyobb a nap felé forduló rész, és minél kisebb az ellenkező irányba néző felület, annál jobb a hatás, csak a túlzott elnyújtást kell elkerülni, mert akkor növekszik a külső összfelület s vele a hővesztés. Ezeknél a rendszereknél már bonyolult optimalizációs feladatokat kell elvégezni a tervezés során, ami természetesen számítógépes eljárásokat kíván. Ma már igen gazdag szoftverje van a szoláris épülettervezésnek. Kuriózumként megemlítem, hogy már olyan épületeket is hoztak létre, amelyek – mintegy kacsalábon forogva – követik az égen mozgó Napot, hogy attól minél több energiát kapjanak. Persze mondanom sem kell, hogy ezek elképesztően költséges rekordteljesítmények.

Ha meggondoljuk, hogy a szoláris rendszerek alkalmazása a különleges formák, a sok üveg, s a kollektorok és a fotovoltaiuk cellák nagy számának

látványa révén milyen erősen megváltoztatja az épületek külső megjelenését, érthetővé válik, hogy a szó építőművészeti értelmében is lehet és kell *szoláris építészet*-ről beszélni, s nem csupán technikai okokból. A *szoláris város* látványa valóban szögösen eltér a *globális város* látványától, s így az említett bonni konferencia ezért is joggal állította őket szembe. És: a vizuális és a technikai jellemzők regisztrálásán kívül még azt is meg lehet kockáztatni, hogy *eszméi* karakterisztikumok gondolatát is felvesszük. A globális városok fő témája a pénz, bibliai kifejezéssel élve: a Mammon, a szoláris városoké pedig a Nap, amelyet egyes régi népek istenként tiszteltek. Ilyenféle napimádás ugyan már nem lehet aktuális a ma emberének, de ha arra gondolunk, hogy milyen erősen befolyásolja a hangulatunkat, hogy süt-e a nap, vagy sem, s ha közben arra is gondolunk, hogy a globális városok leginkább csúcstechnikás épületeiben már nincsen természetes világítás, és nincsen természetes szellőzés, érzékelhetjük, hogy a globális és a szoláris város között hangulatilag, sőt lélektani-lag is igen nagy a különbség.

Mit látunk a jövőből az oktatásban?

Gondolom, hogy sokak emlékezetében élénken él még a hosszú távú tervezés kísérlete, amely a hetvenes években valamennyi szocialista ország tervezőinek feladatává vált. A bolgár tervezés volt a legbátrabb: negyven évre előre dolgozták ki a népgazdaság fejlesztési irányait.*

Nehéz eldönteni, hogy e gondolat kísérlet megvalósításában mekkora hányadot képviselt volt a szocialista berendezkedés stabilitását és örökkévalóságát deklaráló politikai elem, és mekkora része volt a jövő anticipálásának mozzanata, továbbá milyen szerepet játszott a technokratikus megalapozottságú (szakmai) gondolati bátorság. Kétségtelen, hogy a legitimáció jellegű politikai szándék kudarca nem a tervezés hiányosságaiból, hanem a jövő előre nem kalkulálható fordulatából fakadt (Lásd Láttuk-e hogy jön? 1991), amellyel együtt a prognosztikába, a tervezésbe vetett bizalom érthetően elhalványodott. E tapasztalat óvatosságra int, amelyet még egy szempont tesz hangsúlyozottabbá: a nyolcvanas évek végi politikai fordulat során olyan új folyamatok indultak el, amelyek mibenléte csak huzamosabb idő (legalább tíz év) elmúltával válik érzékelhetővé, és válik efemer jelenségekről leválaszthatóvá.

A köz- és a felsőoktatás jövőbeli alakulását illetően pedig azt hiszem, azt alapvetően a *politikai* berendezkedés módja, a közoktatás irányításának stabilitása, továbbá a közoktatási rendszer mint szervezet – ennek *technikai* értelemben vett elemei – és működésének, állandóságának foka határozza meg. Módszertani értelemben nem számolunk a ma kimutatható politikai tendenciák lényegi megváltozásával, a kilencvenes évek elejére a köz- és a felsőoktatás átalakulásának a nyolcvanas években megindult *fő irányát* egyik politikai erő sem kívánja megváltoztatni – most édes mindegy, hogy politikai vagy technikai szempontból. Ebből pedig egyfelől adódik, hogy a közszolgáltatási rendszer strukturális léptékű átalakítására számítani nem lehet, és így e rendszerben meglévő folyamatok egyszerű extrapolálása – módszertani tekintetben tartható, ám e feltételezésből egyáltalán nem következik a vázolt jövő tényleges bekövetkezése. Hangsúlyozzuk: ugyanolyan típusú előfeltevéssel élünk, mint azok, akik negyvenéves tervet készítettek, vagyis a bolgárok.

A nyolcvanas évek közepén és a kilencvenes években megindult és visszafordíthatatlannak tűnő folyamatoknak teljes körű számbavételére nem szá-

* Laki Mihály szíves közlése.

míthat az olvasó, és így következmények jövőre való kivetésére sem, néhány mozzanat feltárására azonban igen.

A körülmények

A politikai klímát illetően a magyar közoktatás lényegi ügyeiben a döntési jog gyakorlásában az 1985-ös oktatási törvény által megalapozott – a Kardelj-féle önigazgatás és az 1956-os munkástanácsok eszmekörét követő kultúra az iskolát, a tantestületet tette meg a domináns aktornak. (Lásd Kozma Tamás 2001; Sáska Géza 2001/a, 2001/b.) A tantestület dönthetett önérdéke alapján például a társadalom rétegződését befolyásoló képzési típusok megválasztásában, megjelölhette és megváltoztathatta bármikor a diákok tanulási útjait, megszabhatta az önellenőrzés formáját, miután lebomlott a szakmai ellenőrzési rendszer. Az iskolák önérdéküket követve növelték a szolgáltatások körét: egyre többet és egyre hosszabb képzést kínáltak. Így születtek tömegével 6 és 8 osztályos gimnáziumok, gyors- és gépiróiskolák váltak szakközépiskolákká, a szakközépiskolák pedig érettségit követő kétéves szakképzést indítottak változatlan felszereléssel és változatlan képzettségű tantestülettel.

Az iskolai önérdék találkozott a (középosztálybeli) szülőkével, azokéval, akiknek komoly érdekük fűződött az olyan oktatáshoz, amelyben gyermekük szociális-kulturális értelemben homogén környezetben, a mérvadó felsőoktatásra készülhetek fel. Ezt az iskolai magatartást támogatták azok a szülők is, akik körében ez a szempont ugyan másodlagos volt, elsődleges cél az érettségi bizonyítvány megszerzése volt, amely korábban elérhetetlen társadalomban állt előtűt, s most végre kisebb erőfeszítéssel megkaphatták. A társadalmi tagozódás alsó részén élő csoportok intézményes elkülönülése ismertebb jelenség. A két csoport között lényeges a különbség; az egyik aktívan törekszik az izolációra, a másiknak pedig többnyire el kell ezt viselnie.

A hirtelen decentralizáció nyomán létrejött önkormányzatok képviselő-testületeiben a magasan iskolázott szülők és az iskola képviselői is ott ülnek, s érthető, hogy az oktatás ilyen irányú kiterjedésének politikai akadályai nincs és nem is volt. Érthető, hogy az oktatási lobbik sikerével, a helyi igények kielégítésére számos oktatási beruházásra vállalkoztak az önkormányzatok.

Mindemellett az oktatási kormányzat a felsőoktatás tömegoktatási jellegének kialakításával, valamint a középfokú szakképzés visszaszorításával az érettségit adó középiskolai képzés bővülését inspirálta. Mindennek a következtében a közoktatás nagymértékben kiterjedt, kettős értelemben is:

- az adott iskolafokozaton belül az ingyenes szolgáltatások köre bővült, kielégítéskre több iskola, osztályterem nyílhatott;
- egyre több fiatal tölthetett el hosszabb időt az oktatási rendszerben, többen érteszighetnek, többen szereshetnek felsőfokú képzettséget.

Ami a jövőt illeti, az hiszem, hogy az elsőnek említett szolgáltatások kiterjedtsége könnyebben szűkülhet vagy tágulhat, mint a diploma, vagy az érettségi bizonyítványok megszerzésének lehetősége. Ez az igazi politikai természetű korlát, nem a feltételek minősége. A tömegoktatás terjedési ütemét lassítani lehet ugyan, visszafordítani azonban stabil és demokratikus berendezkedés esetén aligha. Általános tapasztalat, hogy a közoktatás szereplőinek többsége a végbizonyítványok nyújtotta előnyökhöz cserébe képes a legmóshatóbb tárgyi és emberi viszonyokat is elviselni.

Vizsgáljuk meg a fentiek tükrében a kilencvenes évek főbb trendjeit és néhány összefüggését.

Demográfia

Közismert tény, hogy az egyszer majd a tanulóként megjelenő gyermekek létszáma meghatározza a köz- és felsőoktatási rendszer nagyságát ugyanakkor kiterjedtségét is. Változatlan mértékű szolgáltatást feltételezve a képzésben részt vevő helyek (iskolák, osztályok) száma és az alkalmazott pedagógusok körének nagysága – első megközelítésben – attól függ, hogy hányan veszik igénybe ezt a közszolgáltatást. Továbbá: a demográfiai adottságok keretén belül az oktatási rendszer expanziójának is: csak annyian tanulhatnak tovább felső fokozaton, ahányan érettségiztek, a hatvanas években pedig a középiskola expanzióját az általános iskola kibocsátása határozta meg – a szabályok változatlanlaga esetén.

Közismert tény az is, hogy az 1975 és 1990 között született korosztályok nagysága – a KSH adatai szerint – egyfolytában csökken. Míg 1980-ban 144 ezren, öt évvel későbbben 126 ezren 1990-ben 124 ezren, 1996-ban 104 ezren, három évvel későbbben 94 ezren születtek. (Magyar Statisztikai Évkönyv 1998.) É demográfiai kép értelemszerűen meghatározza az iskolai korosztályok jövőbeni nagyságát is.

Az iskolai korosztályok létszáma 2000 és 2006 között
(ezer fő)

Év	6–9 év	10–13 év	14–17 év
2000	478	489	497
2002	450	489	494
2004	417	478	488
2006	396	449	489

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 2000. Országos Közoktatási Intézet, Budapest 2000. 25. o. (Sugár András számításai.)

A következő fél évtizedben tehát az általános iskola alsó tagozatán 82 ezerrel, a felső tagozatán pedig 40 ezerrel, a középfokú oktatásban érintett korosztály esetében pedig 8 ezerrel kevesebb olyan fiatal vesz részt, aki iskolába járhatna, illetve akinek kellene járnia. Az évtized második felében a csökkenés tendenciája nyilvánvaló, s vele együtt mindazok a problémák, amelyeket egy nagyobb létszámra méretezett közoktatási rendszer és egy kisebb befogadóképességű, de expanzió alatt álló felsőoktatás teremt.

Ez a csökkenés korábban indult, amelyhez az oktatás igazodott, s nincs okunk feltételezni, hogy a kialakult trend lényegesen megváltozna egy évtizeddel későbbi időszakra.*

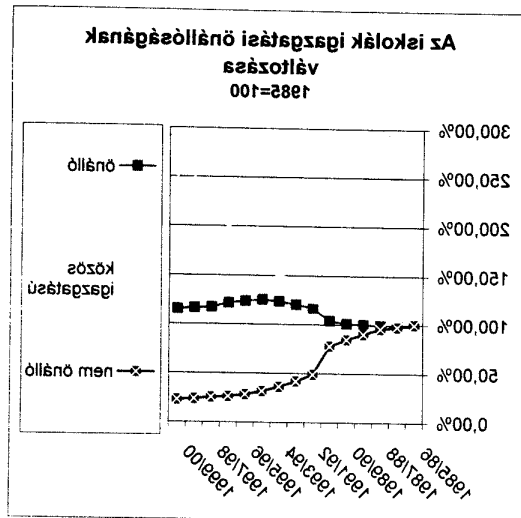
Az általános iskola és a demográfiai hullámvölgy

Kevés olyan helyzettel találkozhatunk, amikor az oktatás feltételei fokozatosan javulnak, egyre több tanterem nyílik meg, s a tanulók száma pedig ezzel együtt csökken. Az alábbi tölcserzerű képlet azt mutatja, hogy az osztályok nem a tanulók számához igazodtak az elmúlt másfél évtizedben, nem pénzügyi racionalitás uralkodott, hanem valami más. A „Bokros-csomag” bevezetése óta évente 430–530 új osztályteremmel több nyílt évente, döntően új épületek vagy szárnyak építésével, más épületek átvételével. Az új és megszűnő osztályterem mértéke pozitív. A kilencvenes évek elején az önkormányzatok számos kis településen új iskolát nyitottak, akár a régi elhagyott vagy akár új épületben, vagy másikkban. Ez az aktivitás és magatartás az évtized közepén megfordult. 1995-ben 65-tel, a következő esztendőben pedig számottevően, 384-gyel csökkent a termek száma. A szigorúság elmúltával azonban újabb 361-et nyitottak meg.** A tölcser tovább szélesedett.

Kétségtelen, hogy szolgáltatásbővülés történt a vizsgált időszakban, a pedagógiai munka feltételei javultak: egy osztályba kevesebb gyerek jár. Semmi sem mutat arra, hogy a tanulók tudásában mérhető képzés minőségét e dimenzió akadályozhatná.

* A demográfiai helyzetet születésszámot (könnyebben) növelő és a halálozási rátát (nehezebben) befolyásoló állami intervenció, a bevándorlások növekedése, a kivándorlások csökkenése szabja meg – főbb vonalakban.

** A létrehozott és megszűnt általános iskolai tanterem mértéke az OM statisztikái szerint: 1990/91-ben 434, 1991/92-ben 541, 1992/93-ban 473, 1993/94-ben 554, 1994/95-ben 529, 1995/96-ban 62, 1996/97-ben 384, 1997/98-ban 361 osztályterem.

Forrás: OM éves statisztikái.

Akik a közoktatás helyzetének javulását az iskolák szakmai önállóságában mérik, van okuk az elégedettségére. Az elmúlt tizenöt esztendőben számos új iskola függetlenedett. A szervezeti értelemben egymáshoz kötött, tehát a nagyobb iskoláknak alávetett, többnyire más telephelyen működő kisebb iskolák köre jelentékeny mértékben csökkent. Megszerezték az előbbihez képest nagyobb mozgásteret jelentő, szakmai tekintetben egymásmellettséget garantáló tagiskolai státust. A technikai karbantartás, a gazdasági feladatok ellátása azonban közös maradt a tagiskolák többségében. Az eddig nem önálló iskolák tehát szakmai-pedagógiai tekintetben egyenrangú tagiskolákká váltak.

Az iskolák szervezeti értelemben vett önállósága válasának az az egyik következménye, hogy mindegyik iskola önálló pedagógiai programot készíthet, amely az új, e programot kiszolgáló nagyobb tantestület megszervezésével is

jár.* A szervezeti önállóság kisebb létszámú iskolák és új tantestület születését vonta maga után, s mindennek további folyamánya a kisebb létszámú új osztályok (tanulócsoporthok) indítása. Magyarországon a kilencvenes évek elején az általános iskolák negyedébe száz tanulónál kevesebb járt.

Az alsófokú iskolák szervezeti értelemben való önállóvá válását az államigazgatási reform nyomán komoly hatáskörrel rendelkező önkormányzatok támogatták, mint a teljes értékű helyi társadalom vitathatatlan és szükséges kellékét. Amit a pénzügyi és szervezési racionalitás – például a körzetesítéssel, a tagiskolák rendszerével – egységbe rendezett a szocializmus évei alatt, az a rendszerváltás utáni decentralizáció (politikai) filozófiája alapján eltűnt. Ez a tendencia az évtized végére megfordult, elsősorban az alacsony létszámú iskolák száma csökkent.

A kisiskolák arányának változása
(százalékban)

Tanulók száma	1993/94	1996/97	1999/2000
100 fő alatt	25,87	25,76	24,70
egyéb	74,13	74,24	75,30
összesen	100	100	100

Forrás: OM statisztikák.

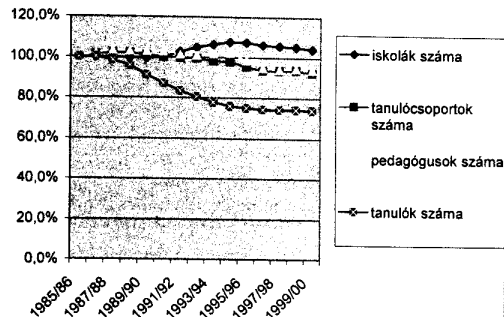
Változatlan pénzügyi és elosztási viszonyok mellett e tendencia folytatásra lehet számítani a jövőben is. Az új és meglehetősen kicsiny iskolák fenntartási költsége igen magas, s egy részük megszűnése magyarázza részben az iskolaszám csökkenését.

A rendszerváltás kezdeti éveiben, lényegében az 1990 utáni első kormány időszakában figyelemreméltó helyzet alakult ki: olyan, amely nem számol se pénzügyi, se képzési racionalitással. A rendszerváltással gyakran együtt járó euforikus érzelmek és vágyak által vezérelt hangulat a meghatározó. Ahhoz, hogy e vágyak valóra váljanak, könnyen átélhető pénzügyi korlátok, de nem a források bősége kívánatos.

Miközben egyre kevesebb tanuló jár iskolába – számuk majd a negyedével csökkent az évtized elejéhez képest – a pedagógusoké azonban két százalékkal növekedett az általános iskolákban az évtized közepéig. A kilencvenes évek közepétől azonban ahogy csökken a tanulócsoporthok száma, olyképpen a pedagógusoké is, bár az előbbieknél csekélyebb mértékben.

* Amennyiben nem az újonnan szervezett, hanem az önállóvá vált iskola jön létre növekvő pedagóguslétszámmal, akkor egyfelől a már meglévő szolgáltatások kiterjesztése, valamint az új iskola szervezése az a két komponens, amely meghatározza a pedagógusok számának változását.

Az általános iskolák tanulócsoporthainak,
pedagógusainak, tanulóinak számának
változása
1985=100

Forrás: OM statisztikái alapján.

Ma több alsófokú iskola működik, mint tíz évvel korábban, a gyereklétszám igen alacsony, sőt várhatóan tovább csökken. Az alkalmazott pedagógusok köre csökken ugyan, de nem a tanulók létszámának ütemében, feltehetőleg két okból is: egyfelől a központi és az önkormányzati szolgáltatásokat bővíti, másfelől pedig a szülők is erre sarkallják őket, hiszen az ingyenes szolgáltatásokért korlátlan a kereslet.

Az általános iskolák minőségét hagyományosan kifejező fajlagos mutatók értelemszerűen javultak. Ha egy-egy iskolában egyre kevesebb gyerek tanul, ott – elvileg – az ismert pedagógiai érvelés szerint – otthonosabb lehet a légkör. Egy tanulót több pedagógus tanít, elvileg növekedhet az oktató-nevelő munka intenzitása is. Az évtized végén egy napközis tanár két gyermekkel foglalkozik, és egy pedagógus 13–14 tanulót tanít. Az általános iskolák osztálylétszámának átlaga 21–22 fő körül stabilizálódott az évezred végén.

Kérdés, hogy a tanulói teljesítmények követik-e a munkakörülmények javulását mutató arányok változásait.

Három megállapítást tehetünk: 1. Az alsó fokú oktatás intézményi hálózata bővül, és ezzel a költségeik is növekednek. 2. E képzési fok minőségi mutatói jelentősen javultak az évtizeddel korábbi állapothoz képest. 3. A kilencvenes évek második felében a működötetés minőségét mutató jelzőszámok állandósulni látszanak az évtized elejéhez mért komoly javulást követően.

A középfokú oktatás expanziója

A hetvenes évek elején, az úgynevezett Ratkó-korszakban születettek ekkor léptek produktív korbba. A gyermekvállalási magatartásukat befolyásoló szociálpolitika a két tervezett gyermek közötti időt számottevően lerövidítette, s ezzel komoly demográfiai hullámhegyet generált a *fogyó magyarság* iránti aggodalom.

A demográfiai hullámhegy 1990-ben „hagyta el” az általános iskolát. Ettől az időponttól kezdődően egyre kevesebben végeznek és így egyre kevesebben lépnek be a középfokú oktatásba. (A tovább nem tanulók aránya 4,4 százalék volt a vizsgált időszakban.) A közoktatás alanyainak száma fogy, de nem így a rendszer.

A kilencvenes évek megfordíthatatlan fordulatának az érettségit adó iskolákban továbbtanuló diákok körének tágulása tekinthető. Voltaképpen a közoktatásban ez a rendszerváltás egyik meghatározó tünete. (1985 és 1989 között a továbbtanulás irányában lényegi változás még nincs.) Mindez – többek között – azt is jelenti, hogy abból a társadalmi rétegből is érettségit adó iskolákba járnak már, ahonnan régebben a szakmunkásképzőket, illetve a szakiskolákat látogatták.**

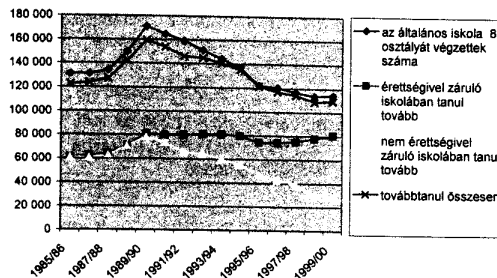
Láthatjuk, hogy miközben csökken az általános iskolai kibocsátás mértéke, a leendő középiskolai tanulók száma lényegében 80 ezer körül változatlan maradt***. A középiskola súlyának, fizikai értelemben vett nagyságának megőrzése olyképpen történt, hogy nagymértékben szűkül az érettségivel

* Tizenöt év átlagában az általános iskola végzettjeinek 4,4 százaléka nem tanult tovább. A szórás azonban meglehetősen nagy. 1985 és 1991 között az OM statisztikai adatai szerint 6,5 százalék körül volt a tovább nem tanulók aránya, 1990. évi 8 százaléktól eltérően az arány fokozatosan csökken 4 százalék közüli értékre. Az évtized közepén azonban 1 százalék alá is esett az arány és két éven keresztül 2 százalékos értéket is mutatott. A kilencvenes évek második évtizedében tapasztalható ingadozás a leszakadó rétegek által látogatott iskolák vonzerjét növelő, vagy csökkentő politika váltotta ki: a szakiskolák és a szakmunkásképzők indítási feltételeinek és képzési szerkezetének változása megnyitott, illetve bezárított e rétegek tagjai előtt.

** Itt csak megemlítjük az a jelenséggel együtt járó 6 és 8 osztályos gimnáziumok szegregációját.

*** Az évtized közepén két évnvi visszaeséstől eltérően.

Az általános iskolából továbbtanuló számának változása
1985/86-1999/2000

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 2000. Id. mű. 423.o. alapján számított adatok.

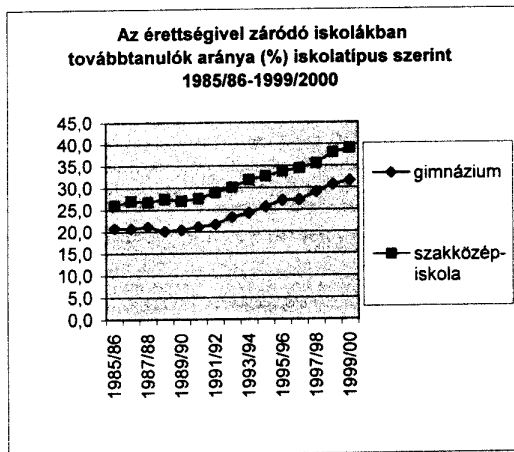
nem záródó képzésben továbbtanulók köre. 1990-ben az érettségit adó iskolákba az alapfokon végzettek 48,6 százaléka, az évtized végére pedig 70,6 százalékuk tanult tovább. A nem érettségivel záródó képzésben a változás iránya természetesen ellentétes: 44,8 százalékról 25,3 százalékra csökkent a felsőfokú továbbtanulásból eleve kizáródó diákok köre. Valószínű, hogy a jövőben mindegyik alacsony létszámú generáció háromnegyede érettségizni fog.

A középfokú képzés szerkezete radikálisan átalakult. Lényegében az ország egésze érettségizni fog.

Az érettségit adó iskolák választásában-kínálatában azonban jelentékeny különbség mutatkozik. Többen választják a szakközépiskolákat, mint a gimnáziumokat. Ez a tény ki is jelöli a felsőoktatás meritésének szerkezetét.

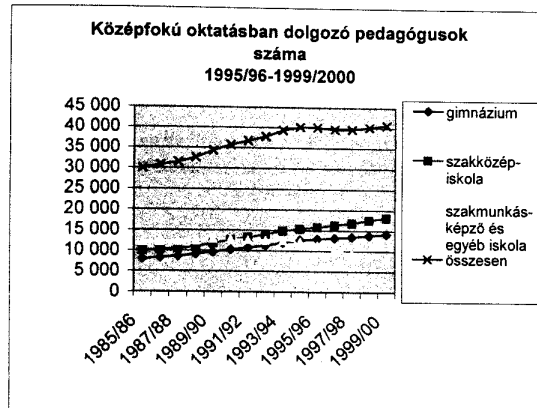
Érdekes jelenség: a szakközépiskola tartósan a népszerűbb forma annak ellenére, hogy éppen ebben az iskolatípusban visszazorult a szakmai jellegű képzés. A szakképző iskolákat érintő tartalmi reform a szakmai tárgyak oktatását szűkítette, esetenként megszüntette. A szakmák megszerzése feltételének az érettségi vizsgák meglétét szabta. Az általános képzési jelleg lett a meghatározó a kilencvenes évek szakmai középiskolai oktatásának egészében, tehát a szakmunkásképzők körében is.

E kulturális fordulat különösen a szakmunkásképzők látogatóiban váltott ki ellenérzést, sőt komoly elutasítást. Míg az 1990/91-es tanévben a tanulók 23 százaléka morzsolódott le, az 1998/99-as tanévben még ennél is 10 százalékkal többen (31,6%). Ezzel szemben a vizsgált időszakban a gimnáziumi kimaradás mértéke csökkent (11,9-ről 8,5%-ra) s a szakközépiskolák pedig ennél jóval nagyobb mértékben növelték megtartó képességüket: 19,7-ről 3,0 százalékra csökkent a kimaradtak aránya.

A tömegessé vált érettségit kínáló középiskolák körében a gimnáziumok váltak a leginkább szelektívekké, feltehetőleg a mérvadó felsőoktatásra felkészítő önkormányzati, egyetemi gyakorló, illetve egyházi elitgimnáziumok szelektációs magatartása miatt.

A középfokú oktatásban a szelekció a fizikai munka világába közvetlenül vezetőképzési formákban növekedett, a két, érettségivel záródó – a munkaerőpiacra és a felsőoktatásra egyaránt felkészítő – iskolatípus szelektációs ereje ellenben csökkent. Ugyanis azok a tanulók is bent maradtak az érettségit adó főként szakközépiskolai képzési rendszerben, akik korábban kiesnek volnának. Ellenben kiesnek a szakmunkásképzésből azok a tanulók, akik a reform előtt bent maradtak volna.

Forrás: OM statisztikák alapján számítva.

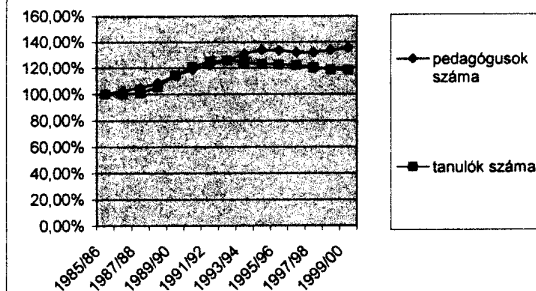
Mindezek társadalompolitikai következménye már látható. Az érettségit nem adó iskolába járó diákok jól körülírható társadalmi tömbként formálisan ekkor különülnek el. A tömegesedő és homogenizálódó középiskolákban ez a folyamat (az előbbi időszakhoz képest) még rejtve jelentkezik.

A közoktatás kiterjedésének egyenes következménye, hogy egyre több pedagógust foglalkoztatnak az 1994/95 tanévig, azt követően 40 ezer körül stabilizálódik a számuk. Természetesen létszámbővüléssel jár, ha a két-három éves szakmunkásképzők és szakiskolák, hosszabb képzésűedű, négyéves szakmunkásképzőiskolák alakulnak. Az átalakulás dinamizmusa látható az előző grafikonon.

Megközelítőleg annyian lépnek be a szakközépiskolákba dolgozni, mint ahányan megszűnik a munkája a szakmunkásképzőben, ugyanazok a pedagógusok jelennek meg másik minőségben. A szakmunkásképzők többnyire változatlan felszereléssel és tantestülettel szakközépiskolákká alakultak. Voltaképpen formális az átalakulás, amit a pedagógusoknak

kijáró magasabb presztízs*, a tanulóknak pedig az érettségi megszerzésének könnyebbége mozgat. A pedagógusok alkalmazása trendjének megtörését nem az érettségit adó iskolák expanziója töri meg, hanem a másik, a visszafejlődő.

**A pedagógusok és a tanulók számának változása a középfokú oktatásban
1985=100**

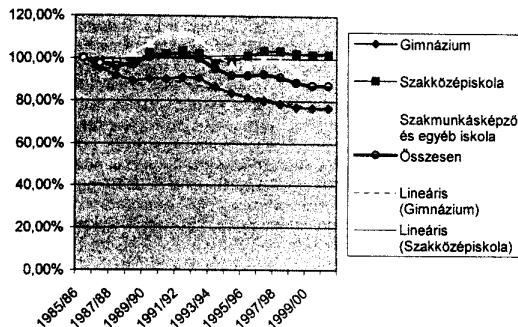

Forrás: OM statisztikák.

A kilencvenes évek közepéig a demográfiai változásokkal együtt nőtt a pedagógusok és a diákok száma, a képzés feltétele ebben az dimenzióban változatlanul tekinthető. A demográfiai hullámvölgy kezdetétől, az évtized közepétől kezdve a diákoké értelemszerűen csökken, a tanároké ellenben növekszik. Ez a képlet a jövőt vetíti elő: egyre több pedagógus egyre kevesebbet oktat.

* Csak megjegyzem, hogy a néptanítók ezért is voltak a hívei 1945-ben az általános iskola megteremtésének: a gimnáziumi tanárokkal azonos megítélésben szerettek volna részesülni.

**Egy pedagógusra jutó tanulók számának változása
1985=100**

Forrás: OM statisztikái alapján számított adatok.

Ha növekszik a pedagógusok száma és csökken a diákoké, kevesebb diákot oktat egy pedagógus. 1985-ben 14 diákot tanított (14,2), 1999-ben pedig majd kettővel kevesebbet, tizenkettőt (12,4). Ha igaz az állítás (még nem bizonyított), hogy hatékonyabb az oktatás, ha egy pedagógus körül kevesebb gyermek van, akkor ez a javulás leginkább a gimnáziumok esetében mondható ki. Három diákkal kevesebb jut egy pedagógusra 1999-ben (10,3), mint 1985-ben (13,4). Ebből pedig az következik, hogy a gimnáziumi tanulók száma kisebb mértékben növekszik, mint az őket tanító pedagógusoké.

A szakközépiskola esetében a kép épp ellentétes, rosszabbodik az arány az előbbi időpontpárban 13,1-ről 13,4-re. Több diák lép be a rendszerbe, mint pedagógus. Voltaképpen ennek a jelenségnek nem kell nagy súlyt tulajdonítani, sokkal inkább a tendenciának. A szakközépiskolákban stagnál, illetve kisebb mértékben romló környezetre utal a trend, a gimnáziumok esetében pedig erősen javulóra. (Az igen bonyolult szakmunkásképzők és szakiskolák világának értelmezésétől itt, de csak itt tekintünk el.)

A fenti két eltérő trendből annyit meg lehet állapítani, hogy két kultúrával és két egymástól elkülönülő képlettel találkozunk: az egyikben egyre intenzívebb, a másikban pedig stagnáló pedagógiai munka képe rajzolódik ki, ha azonos (felkészültségű, motiváltságú stb.) pedagógust tételezünk fel mindkét – önmagában is erősen tagolt – iskolatípusban. Ami a jövőt illeti, e két értecségit adó iskolatípus is tagolni fogja a társadalmat. Ezt a feltételezést, ha más nem, akkor a felsőoktatás, a továbbtanulás mértéke támaszthatja alá.

Annyit biztos állíthatunk, hogy az értecségit adó középiskolai oktatás viszfardíthatatlanul tömegessé vált. 1. Az értecségit adó iskolák köre bővült, a generációk egyre nagyobb hányada tölt el hosszabb időt a rendszerben. 2. Drágul a képzés, legalább annyival, amennyivel többen választják a négyéves középiskolai képzést a két-hároméves szakmunkásképzőknél, szakiskoláknál. 3. Egyre több pedagógust foglalkoztatnak, amely ugyancsak növeli a költségeket. 4. Az értecségit adó iskolák szelektivitása csökken (másképpen: megtartó képessége növekszik), a gimnáziumoké azonban kisebb mértékben, mint a szakközépiskoláké. 5. Az értecségit nem nyújtó szak-, illetve szakmunkásképző iskolák megtartó képessége csökken.

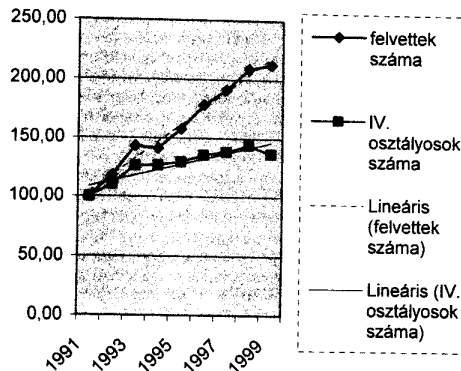
A felsőoktatás expanziója

A középokú oktatás expanziójával együtt és egy időben a felsőoktatás is kiterjedt: tíz év alatt több mint kétszeresére növekedett a felső fokon továbbtanulók száma. A felső fokú intézmények expanziójának üteme messze meghaladta a középokú oktatását. Míg az értecségitettek száma 50 százalékkal növekedett, addig a felső fokra felvettek pedig 265 százalékkal. 1990-ben az értecségitettek 31,7 százaléka tanulótt tovább, 1999-ben már 60,2 százalékukat vették fel. Ezt az arányt a vezető oktatáspolitikusok 75 százalékra szeretnék emelni.

Az ábra arra is utal, hogy a középokú oktatás kiterjedésének üteme – demográfiai okokból is – lassabb, mint a felsőoktatásé. A jövőben demográfiai akadályok bizonyosan útját állják a felső fokú képzés jelenlegi ütemben történő kiterjesztésének. Várható, hogy a demográfiai kényszerek miatt a felsőoktatás terjedése megtorpan, és a hallgatók megszerzése iránti kereslet magas lesz. Ennek következtében olyan magatartások jöhetnek létre, amelyeket ma a középokú oktatásban lehet tapasztalni.*

* Természetesen az sem kizárt, hogy az értecségitők számának bővítése politikai kampány tárgya lesz, ha a felsőoktatás expanzióját fenn kívánja tartani a politikai elit.

A felsőoktatásba felvettek és a 12. évfolyamos diákok számának változása 1991=100

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 2000. Id. mű, alapján.

Amennyiben a felsőoktatás expanzióját továbbra is fenn kívánják tartani, vagy a gimnáziumi vagy a szakközépiskolai végzettségű, vagy mindkettőből kell nagyobb számban felvenni olyanokat is, akikhez hasonló felkészültségűeket a korábbi években még a középokra sem vettek volna fel.

Az a dilemma, hogy vagy lanyhuljon, esetleg stabilizálódjék a felsőoktatás expanziójának üteme, vagy pedig olyan felső fokú kínálatot és ehhez kötődő követelményrendszert kell felállítani, amely az eddig tovább nem tanuló 23 százaléknyi szakközépiskolás és gimnazista 52 százalékának vonzó lehet.

A felsőoktatás elsődleges rekrutációs bázisa a gimnázium. Az 1994 és 1998 közötti időszakban, mint a korábbi évtizedekben is, a gimnazistáknak van a legnagyobb esélyük a továbbtanulásra. A negyedik gimnazisták 47,9, a gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók (a továbbiakban: vegyes középiskolák) 12. évfolyamaiban járók 26,6 és a szakközépiskolások 17 százalékát vették fel. (Jelentés a magyar közoktatásról 2000: 434) A felsőoktatási expanzió fenntartásához e komoly hierarchikus különbség átrendezése szükséges.

Az is közismert, hogy az expanzió éveit élő gimnázium mint iskolaforma sem olyan homogén többé, amilyen a század közepén volt. Két dolog különbözteti meg a többi középiskolától, az egyik az, hogy bennük a szűken vett szakmai tárgyakat nem tanítják, a másik pedig a képzési idő nem egyforma hosszú: vannak 4, 6 és 8 osztályosak, amelyekhez különböző felvételi esélyek rendelkeznek.

A 31 hatosztályos gimnázium a legsikeresebb felsőoktatási felkészítésben: az érettségi előtt álló diákok 51,9 százaléka tanul tovább az 1995–1999 év átlagában. Abban a 36 a gimnáziumban pedig, amelyekben négy- és nyolcosztályos gimnáziumi forma szerint tanítanak, ugyanez az arány 51,4 százalék. Ezt követi az a 79 négy- és hatosztályos gimnázium, amelynek végzőseinek 49,6 százalékát, a 24 egységesen nyolcosztályos gimnázium (46,5 %) vették fel. Végül pedig a többséget alkotó 127 hagyományos négyosztályos gimnáziumok (43,7 %) következnek a rangsorban. (Neuwirth Gábor 2000: 20)

Említettük már, hogy a kilencvenes évek története az oktatásügyben is a szegregálódás története. Nemcsak a romák különülnek el, hanem a társadalom felső szeleteiben élők is. (Lásd Andor Mihály–Liskó Ilona 2000) A magasan iskolázott (diplomázott) szülők elsősorban a hat- és a nyolcévfolyamos, vagy ezek kombinációt kínáló gimnáziumokba íratják gyermekeiket, s belőlük válnak a társadalom felső szeleteinek tagjaivá.

Különösen fontos kiemelni, hogy ebben a visszafordíthatatlannak tűnő folyamatban a világnézethez kötött elem igen meghatározó. Az egyházakhoz, felekezetekhez tartozó iskolák készítik fel növendékeiket a legnagyobb hatékonysággal a felsőoktatási tanulmányokra, s ezzel a középosztályi létre. Középiskoláik meghatározó hányada köztudomásúan hat- vagy nyolcosztályos gimnázium. A világnézet alapján szervezett iskolákba járó 12. évfolyamos növendékek fele (49,4%) tanul tovább az 1995–1999. évek átlagában. A települési önkormányzati iskolákból kisebb eséllyel lehet továbbtanulni ugyanebben az időszakban: 31,1 százalék, az alapítványi iskolák pedig e tekintetben az önkormányzati iskoláknál is szerényebb teljesítményt mutatnak. (Neuwirth Gábor 2000: 19) (Csak a teljesség kedvéért jegyzem meg, akkor is zárójelben, hogy a lényegében a csak szakképző intézményeket fenntartó megyei önkormányzati iskolákból a felvételi arány 1995–1999. átlagában 16,4 százalék, a rendőrségi,

katonai stb. állami költségvetési szervezet által fenntartott iskolákban a továbbtanulási arány a szakirány szinte kötelező megválasztása miatt érthetően magas: 43,8 százalék – Ugyanott.) Ha a tendencia a jövőben fennmarad, a fenntartó jellege és a képzés hossza jó indikátora lesz a gimnáziumon belüli szegregáció jelenségének, amely a társadalmi rétegződés irányát is jelzi.

A felsőoktatási expanzió iránya

A felsőoktatás expanziója 1991 és 1998 között különbözőképpen érintette a felsőoktatási intézmények típusait.* A korábbi évtizedekben is a magas felvételi esélyeket kínáló főiskolák még az eddiginél is nagyobb mértékben engedték be az érettségizőket: az évtized elejéhez képest 6.25 százalékponttal lettek nyitottabbak, azaz az érettségizettek ennyivel nagyobb eséllyel lehettek főiskolások. Ez a tény előrevetíti, hogy a felsőoktatási piramis talpazatává válhat a főiskolai képzési forma. A főiskolai szféra expandálódott leginkább a vizsgált időszakban.

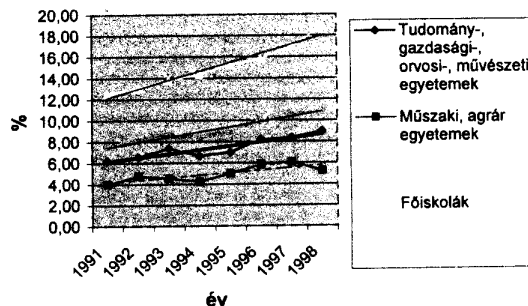
A tudományegyetemek 2.3 ponttal, a műszaki és agráregyetemek 2.1 pontnyi mértékben nyitottak meg nagyobb mértékben, mint ahogy az érettségizettek száma növekedett.

A tudomány-, gazdasági, orvosi és művészeti egyetemekre a felvett tanulók száma megháromszorozódott. 1991-hez viszonyítva 324 százalékkal nőtt a hallgatók száma, miközben az érettségizettek száma ugyanebben az időszakban csupán másfélszeresére nőtt. Ennek a felsőoktatási képzési formának óhatatlanul meg kellett változtatnia merítési bázisát, hiszen kevesebb diákból többet vett fel. A legjelentősebb mértékben a gimnazisták körében nőtt a továbbtanulás lehetősége: némileg többen, mint minden ötödik végzős gimnazista ebbe az irányba tanult tovább; az évtized elején még csak minden nyolcadik. A gimnáziumi és szakközépiskolai osztályokat együtt szervező, vegyes összetételű iskolákból növekedett ugyan a továbbtanulás esélye a tudományegyetemekre, de a gimnazistáknál kisebb mértékben. A szakközépiskolák körében számottevően nem nőtt a továbbtanulás mértéke-esélye, a tudományegyetemekre és az ebbe a kategóriába tartozó felsőoktatási intézményekre.

* 1999-től a felső fokú intézmények integrációja következtében az adatok értelmezhetetlenekké válnak.

A 12. osztályosok közül felvett arányának változása a felsőoktatási intézmények típusaiba

1991-1998

Forrás: OM statisztikák.

Tudomány-, gazdasági, orvosi és művészeti egyetemre felvétel nyertek és a 12. osztályosok számának aránya a középiskola típusa szerint

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Gimnázium	12,6	13,8	15,1	14,5	15,8	19,0	19,1	21,4
Vegyes iskolák	3,9	3,6	4,6	3,9	4,5	5,4	5,7	6,3
Szakközépiskola	1,1	1,1	1,3	1,1	1,0	1,4	1,9	1,7
Összesen	6,2	6,6	7,4	6,7	7,0	8,2	8,4	9,0

Forrás: Neuwirth Gábor: A középiskolai munka néhány mutatója 2000. Országos Központi Intézet, Budapest 2000. augusztus. 21-22. o.

A műszaki és agráregyetemekbe jutás esélye az előbbinél kisebb mértékben növekedett. Rekrutációs bázisuk kiegyensúlyozottabb az előbbieknél. A gimnáziumi képzés itt is előnyösebb a felvételi tekintetében, mint bármelyik más középiskolai szervezeti forma. 1997-et összehasonlítási alapként véve a legnagyobb mértékben természetesen a gimnazisták továbbtanulási esélyei nőttek, ennél szerényebbek a vegyes iskolákból továbbtanulók és legszégyényebb mértékben – a legnagyobb mértékben és ütemben bővülő létszámú – szakközépiskoláké.

A műszaki és agráregyetemekre felvétel nyertek és a 12. osztályosok számának aránya a középiskola típusa szerint

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Gimnázium	6,4	7,1	7,2	7,0	8,6	9,3	9,8	9,7
Vegyes iskolák	2,6	3,4	3,5	3,1	3,6	4,8	5,2	4,6
Szakközépiskola	2,8	3,5	2,9	2,6	3,3	3,9	3,4	2,7
Összesen	4,0	4,8	4,5	4,2	5,0	5,8	6,1	5,3

Forrás: Ugyanott.

Mindhárom vizsgált kategóriában a főiskolák nyújtották a továbbtanulás legnagyobb esélyét. A bekerülési esély nem azonos mértékben növekedett mindegyik érettségire adó középiskolai formában. Az ott a főiskolák körében is nyitott: a gimnazistáknak nagyobb az esélyük, mint a szakközépiskolásoknak, a főiskolák körében nekik a legnagyobb.

Úgy tűnik, hogy annak ellenére, hogy az expandálódó közoktatás szerkezete megváltozott, és az ugyancsak expandálódó felsőoktatás különböző presztízsű helyeire ugyanolyan szerkezetben vezeti növendékeit, mint a korábbi évtizedekben. A létszám ugyan bővült, ám a felsőoktatási intézmények közötti hierarchiában elfoglalt hely változatlan maradt.

Főiskolákra felvétel nyertek és a 12. osztályosok számának aránya a középiskola típusa szerint

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Gimnázium	16,5	17,4	17,7	17,6	19,1	21,0	23,9	26,1
Vegyes iskolák	12,9	13,0	13,1	14,8	15,1	16,1	18,0	20,3
Szakközépiskola	8,4	9,1	10,9	11,4	12,3	12,0	11,7	13,2
Összesen	12,5	13,0	13,8	14,3	15,2	15,8	17,0	18,8

Forrás: Ugyanott.

A felsőoktatási felvételik fényében lehet látni igazán, hogy a közoktatás szerkezete erősen tagolt társadalmi szerkezet kialakulása irányába hat. Az is világos, hogy a felsőoktatás – még a tárgyalat duva dimenziók mentén önmagán belül is – hierarchizálódása még távolról sem zárult le.

Összefoglalva megállapíthatjuk: 1. a felsőoktatás expanziójának üteme meghaladja a középiskoláét, amely kiterjedésének lelassulásához vezet. 2. A középfokú oktatásból a gimnáziumok tanulói lesznek főiskolai vagy egyetemi hallgatók, közülük pedig elsősorban a hosszabb képzési idejű szelektív iskolák nyújtanak nagyobb esélyt. 3. A világnézet alapján szervezett iskolák elkülönülő párhuzamos iskolarendszert hoznak létre, amely a felsőoktatás és a közoktatás közötti erős funkcionális kapcsolatok révén a középosztálynak új jellegű adhat. 4. Az érettségizők felé adó szakközépiskolák tanulói számára a jelenlegi felsőoktatási kínálat nem csábító. 5. A felsőoktatás hierarchizálódik: amelynek alapján a főiskolák helyezkednek el.

Finanszírozás

Komoly alátámasztást kívánna az az esetleg elhangzó állítás, hogy a közoktatás és a felsőoktatás expanzióját a körülményekkel, a várható következményekkel számot vető magatartás indukálta. Ha így lett volna, akkor nem a gazdasági válság ideje alatt növekedett volna a köz- és a felsőoktatás. Az államháztartási kiadások az évtized közepétől kezdve csökkentek, s vele együtt az oktatási kiadások is.

Az oktatásra fordított államháztartási kiadások a GDP százalékában,
1991 és 1999 között

Év	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Oktatás	5,1	5,2	5,2	5,1	4,2	4,0	4,8	4,8	4,7
Összesen	56,4	60,4	60,8	60,4	54,3	49,0	49,7	49,9	46,5

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 2000. Id. mű.

A táblázattól eltérő számítások is megerősítik, hogy az oktatásra fordított támogatás csökkent, az expanziót a költségvetés nem finanszírozta. Figyelemreméltó azonban, hogy a költségvetési támogatás változásának mértéke nem követi sem a korábban bemutatott expanzió ütemét, sem az expanzió helyét. Fedezet nélkül történt a fejlesztés a kilencvenes években.

A felsőoktatásban pedig Polónyi István számításai szerint az egy tanulóra jutó kiadás, amely tehát a költségvetési támogatásnál több – csökkent. 1992-ben 120,7 százalék volt, amely 1996-ig fokozatosan csökkent 48,7 százalékig (!!) (Polónyi 2000: 61).

Azért, hogy a magyar oktatás finanszírozásának súlyát pontosabban érzékelhessük, össze kell hasonlítanunk más országokéval is. Az OECD-országokhoz képest a magyar óvoda és az alsó tagozatos oktatás magasabban finanszírozott. Az egy tanulóra jutó költségvetési támogatás egy főre jutó GDP-hez viszonyított arányában 1997-ben az óvoda esetében az OECD átlaga 17, Magyarországé ellenben 21. (Lásd Jelentés a magyar közoktatásról 2000: 407) A magyar általános iskolai felső tagozati és a középiskolai oktatás esetében a magyar finanszírozási gyakorlat ellentétes a nyugat-európaival. Az alsó középfok esetében (felső tagozat) az OECD átlaga 24, a magyar mindössze 20, a felső középfok (a magyar középfokú oktatás) szintjén az OECD-ben 30 az egy tanulóra jutó költségvetési támogatás az egy főre jutó GDP-hez viszonyítva, Magyarországon ugyanez 23. (Lásd ugyanott.)

Annnyit állíthatunk, hogy a munkaerőpiachoz a legközelebb, illetve a felsőoktatástól a legtávolabb álló képzési fokoknak jobb a finanszírozása, mint az európai átlag, azoké pedig, amelyek az expanzió éveit élik és a közvetlenül hasznosítható ismereteket (kellene) oktatniuk – a viszonyítás alapjául vett országokhoz képest – alulfinanszírozott.*

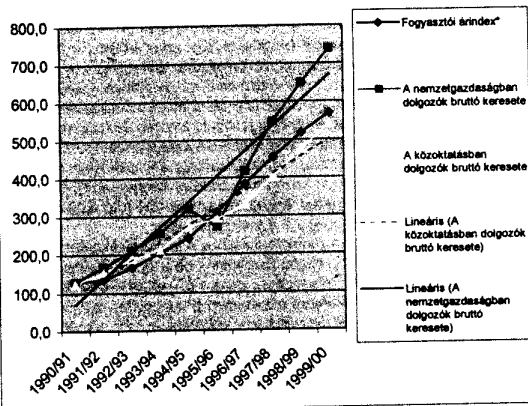
A bérek, a jövedelmek messze elmaradtak a piaci szférában elérhetőtlől. A közoktatásban dolgozók bruttó jövedelme az évtized végén tartósan az átlag alatt marad. A növekvő létszámú közoktatásban dolgozó pedagógusokat nem bérrel fizetik meg.** A közoktatásban dolgozó pedagógus bruttó jövedelmének trendje arra utal, hogy a távolság növekedni fog a piaci és a közszféra között. Semmi sem utal arra, hogy a felsőoktatásban ez másként lenne.

A piaci bérek növekednek, a pedagógusbérek reálértéke pedig csökken. Voltaképpen komoly, a jövőt meghatározó kérdés – a jövedelmi viszonyok romlása közepette –, hogy az alulmotivált tanulók megszokottól idegen kultúrájára milyen választ ad a növekvő létszámú pedagóguskar, milyen típusú, e körülményekkel konstruktívan együtt élő új pedagógusnemzedék lép be a rendszerbe, akinek mentalitása óhatatlanul kiváltja az idősebbek csodálkozását.

* Hipotézisként megfogalmazható, hogyha a magasabb finanszírozási arány jobb érdekérvényesítő képességet jelez az ágazaton belüli lobbik között, akkor lehet, hogy itt van annak a magyarázata, hogy az óvodai és alsótagozatos szinten értelmezhető leginkább a „képessegek” ideológiája az uralkodó a tudással szemben. (Lásd *Új pedagógiai Szemle* 1999–2000. évi vitáit.)

** A pedagógusok iskolán belüli szabadsága igen nagy, lehet, hogy ez tartja többségüket a pályán. Számosan vagy az iskolában, vagy másuttal egyetértik ki jövedelmüket.

A fogyasztói árindex, a teljes munkaidőben foglalkoztatottak, valamint a közoktatási ágazatban dolgozók bruttó keresetének alakulása 1990–1999 között

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 2000. Id. mű, 502.o.

* Az adatok az 1989. évi keretek százalékában.

Ha azzal a véleménnyel találkozunk, hogy a köz- és felsőoktatás fedezet nélküli kiterjesztésével voltaképpen a felső- és középfokú képzés minőségromlása történt a kilencvenes években, nincs kéznél sok ellenér. Ha a fiatalok az iskolarendszer keretein belül vannak, akkor sem nem munkanélküliek, sem nem inaktívak. A rendszerépítők támogatói számára ez értelmes alternatíva.

Összefoglalva: 1. a köz- és a felsőoktatás expanziója nemhogy forráshiányos, hanem forrásszűkítő időszakban történt. 2. Elsősorban arra a területre jutott kevesebb költségvetési támogatás, amelyik a legjobban fejlődött. 3. Magyarországon a közoktatás alsó hányadát, az OECD-országokban pedig a felső, illetve a középső hányadát finanszírozzák inkább. 4. A szolgáltatást vég-

zők jövedelme elmarad a nem költségvetésben dolgozókéétól, a tendencia a távolság növekedésére mutat.

A fiatalok munkaerő-piaci helyzete

A köz- és felsőoktatás expanziójának lényege, hogy egyre több fiatal kerül az iskolarendszer keretei közé. 1997-ben a középiskolás korosztály 10 százalékánál kisebb része volt gazdasági értelemben aktív, 1992-höz viszonyítva 7 százalékponttal csökkent ennek a korosztálynak a gazdasági aktivitása. A generáció nagyobbik hányada tanári-pedagógusi kezek közé került, szabadidejének jelentékeny hányada tanintézetekhez kötődött. Olyan képet mutat a következő táblázat, mintha a 15–19 éves generáció 90,2 százaléka inaktív, tanul, illetve eltartott. Voltaképpen a gyermeki státus a gazdasági válság éveiben kitolódott 19 éves korig. Érdemes felfigyelni arra a jelenségre, hogy az iskolalátogatás bővülésével együtt növekszik az olyan eltartottak aránya, akik nem járnak iskolába, tehát otthon maradnak.

A 15–26 éves fiatalok iskolázási és munkaerőpiaci státusza 1992–1997 (százalékban)

Életkor	Tanul								Foglalkoztatott				Munkanélküli				Inaktív			
	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997
15–19	75,8	83,1	16,3	6,3	4,9	2,9	6,6	7,7												
20–24	15,4	22,0	57,1	47,9	10,7	8,3	16,8	21,9												

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 2000. Id. mű, 437. o.

Hasonló jelenséget regisztrálhatunk a 20–24 éves korosztály esetében is. 1997-ben a vizsgált populáció 41,9 százaléka gazdasági értelemben inaktív volt: tanult, vagy eltartott volt. Ezen a szinten is ugyanaz a változás iránya, mint a középfokú oktatásban érintett korosztály esetében: ahogyan növekszik az iskolába járók aránya, hasonlóképpen emelkedik az eltartottaké is. Csak-hogy az eltartottak és a tanulók aránya szinte azonos. E generáció ötöde nem dolgozik, a másik ötöde felsőfokon tanul, szűk háromötöde pedig dolgozik, mert van munkája.

Valószínű ez a jelenség az egyik magyarázata a közoktatás expanziójának. Olyan körülmények és feltételek teremthetnek, amelyben a felnövekvő generáció számára vonzóbb az inaktív – akár tanulással, akár mással töltött – állapot, mint a gazdasági tekintetben aktív élet. De az is lehet, hogy egyszerűen nincs munka, s ennek az alternatívája a tanulás, vagy az eltartottság.

Ebben az aspektusban értelmes felvetni, hogy a közoktatás és a felsőfokú képzés forráshiányos fejlesztésének költségei valószínűleg alacsonyabbak,

mintha a vizsgált korosztály gazdaságilag aktív, de munkanélküli volna. Tehát: a munkanélküliség közvetlen és közvetett költségei, ide számítva az externális hatásokat is, magasabbak, mint az oktatás költségei volnának. E hipotézis természetesen még igazolásra vár.

Ha feltevésünk igaz, akkor a diákság nem azért van az intézményekben, hogy olyasmit tanuljon, amit hasznosítani fog, hanem azért, hogy ne legyen máshol. A kiművelt emberfőkre vonatkozó kitétel a generáció kisebb, de semmiképpen sem az egészére vonatkoztatható állítás és egyben célkitűzés.

Az oktatásban tehát a befektetési mozzanat gyengül, és erősödik a fogyasztási elem. Ha állításunk igaz, akkor a tanulói teljesítménynek csökkennie kell, az szinkron az expanzióval. Pontosabban ez lehet a csökkenés egyik faktora. Adataink a középfokú oktatásról vannak. Lássuk, mi történik ott.

Osszefoglalva: 1. Gazdasági értelemben az inaktív (tanulók és eltartottak) köré bővült a kilencvenes években. E tendencia erősödik. 2. A közép- és felsőfokú oktatás veszi fel a gazdasági aktivitásból kisorultakat. 3. Növekszik a köz- és a felsőoktatásból belüli a fogyasztási hányad, csökken a beruházásé. 4. A fiatalok oktatásában a munkaerő-gazdálkodási szempontok a képzésinél meghatározóbbakká váltak.

A tanulói teljesítmények változása

A középfokú oktatás expanziója az oktatás teljesítményét illetően azt jelenti, hogy olyan felkészültségű fiatalok is érettségire jutnak, akiknek korábban erre esélyük sem volt. Ha a pedagógusok értékelő magatartását és oktatói teljesítményét változtatnának tekintjük, akkor az adott populációban tanulók tudása annnyival csökken, amilyen mértékben az új kultúrát hordozó diákok bekerültek a rendszerbe.

E feltételezéssel magyarázhatóvá válik, hogy a 10. évfolyamon a 16 évesek – az úgynevezett hűfidel adatok – mért olvasásteljesítménye 1993 és 1995 között 4,38 ponttal csökkent.* Az ugyanilyen ezen a évfolyamon járó tanulók matematikatudása 1993 és 1995 között, valamint az 1995 és 1997 közötti időszakban csökkent (5,84 és 2,61 egységgel). 1986 és 1995 között a teljesítményromlás jelentős 7,8. (Lásd Jelentés a magyar közoktatásról 2000: 510.)

Más, az előbbtől független vizsgálatok is megerősítik ezt a tendenciát. Vidákovich és Csapó vizsgálatai szerint a 10. évfolyamosok (16 évesek) körében az 1972-ben úgynevezett „I. tesztsorozaton” mutatott tanulói teljesítményeknél (91,90), a huszonöt évvel későbbi felmérésen, 1995-ben gyengébb (90,17) eredmény mutatható ki. Ugyanez a kép fogad a „II. tesztsorozat”

esetében is: 1972 és 1995 között a csökkenés szignifikáns, bár nem nagymértékű (Lásd Vidákovich Tibor–Csapó Benő 1998).

Alapos gyanúként megfogalmazható, hogy a közoktatásban csökkenő színvonal az expanzió egyik mellékterméke.

Ez a tény óhatatlanul befolyásolja a felsőoktatás képzési színvonalát. Nem okozna meglepetést, ha a jövőben írás és elemi matematikai kurzust kellene a felsőoktatás első évfolyamára felvettének szervezni.

1995–1999 évek átlagában a gimnáziumokból érkező felvételizőknek az írásbeli vizsgákban szerzett átlagos pontszáma 8,8 volt, a gimnáziumi és szakközépiskolai osztályú iskolákból felvételizők 7,6, végül pedig a szakközépiskolákból felvételre jelentkezők 7,1 pontot szereztek. A teljesítménykülönbség nagy, különösen ha figyelembe vesszük, hogy ezekből az iskolákból a legjobb tanulnak tovább. Voltaképpen a bemutatott értékek felső korlátnak tekinthetők: azaz ennél csak alacsonyabb tudásszint uralkodik ezekben az iskolatípusokban.

A gimnáziumokból továbbtanuló diákok írásbeli teljesítményének átlagánál (8,8) a szegregatív jellegű hat, valamint a négy- és hatosztályos gimnáziumok teljesítménye nagyobb (9,1 és 9). Ezekbe az önkormányzati és egyházi iskolákba járnak nagyobb arányban azok, akik számára a tanulás a felsőoktatás tekintetében befektetés. A többiek számára a középiskola – e tekintetben – nem a tanulás, hanem a fogyasztás helyszíne.

Voltaképpen e két ellentétes irányú folyamat eredője részben meghatározza az ország középfokon tanulóinak tudásszintjét.

Alsó fokú oktatás

Eddig láthattuk, hogy az általános iskola esetében a hagyományos minőségi mutatók a kilencvenes években javultak. Egy pedagógus kevesebb gyermeket tanít, az osztályok nagysága helyett létszáma kisebb, az iskolák nem hatalmas „tudásgyárak” többé. A tárgyi feltételek kedvezőbbek. Kérdés, hogy mindez megjelenik-e a tanulók teljesítményében. A válaszom: csak részben.

Az alsó fokú oktatás tanulóinak teljesítményét illetően, itt is két ellentétes irányú tendencia rajzolódik ki, amelyet a településszerkezet, illetve a település lakói szociális jellegzetességeinek homogén volta magyaráz.

A városi, nagyvárosi, fővárosi iskolákban tanulók teljesítménye és a községi iskolákból kikerülő diákok tudása erősen különbözik. A városi iskoláké jobb. Voltaképpen az ország egészének tudásszintjét e két komponens együttese alkotja. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a skála két végpontját vessük össze: a községekben és Budapesten az általános iskolát befejező diákok teljesítményét.

Vegyük itt csak a három legjelentősebb különbséget mutató területet elemzésünkbe: az olvasásértést, az állampolgári ismereteket és a kognitív képességeket.

* Az már nem illik a képbe, hogy 1995–1997 között némileg, 1.43 ponttal javult az olvasásteljesítmény (Lásd Jelentés a magyar közoktatásról 2000: 510).

A 8. osztályos tanulók teljesítménye községekben és Budapesten, 1999-ben
(standard pontszám)

Teszt	Község	Budapest	Különbőség
Élővilág	473	499	26
Fizika	483	513	30
Földtan	475	507	32
Matematika, algebra	471	524	53
Számítástechnikai alkalmazások	511	574	63
Matematikai gondolkodás	474	520	64
Számítástechnika, szoftverismeretek	512	578	66
Kognitív képességek	470	540	70
Állampolgári ismeretek	464	540	86
Olvásás-szövegértés	456	546	110

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 2000. Id. mű, 543. o. alapján.

Különösen figyelemreméltó, hogy – a későbbi tanulási eredményességének a teljesítmény-, tudásorientált oktatás esetében feltétele –, az olvasás-szövegértésben mutatkozik a legnagyobb távolság a községi és budapesti nyolcadikos tanulók között. A jelenlegi községi iskolákban végző diákok jellegzetes útja aligha vezet a felsőoktatás felé, talán a szakközépiskolákba, ha az olvasásmegértésre építkező követelményeket nem veszik túl szigorúan. Az érettségit nem adó iskolák választása tűnik valószínűnek.

A községekben élők kognitív szintje lényegesen alacsonyabb mint a budapestieké, amennyiben az állampolgári ismeretek foka a politikai tudatosság szintjére is enged következtetni, akkor a városi embert nem véletlenül nevezték a homo politicus-nak a polis (a város) szóból.

Az előbb felvázolt kép, az 1999. évi helyzet mutatja, hogy a jövőre vonatkozó megállapítás bátoran tűnhet. Azonban, ha a különbség változásának ütemét vesszük szemügyre az olyan területeken is, amelyekben a távolság a községek és a főváros között nem a legjellemzőbb, a matematikatelesítmény körében, feltételezésünk nem megalapozatlan.

A budapesti tanulók matematikatelesítménybeli tudása javul, a községekben élők pedig romlik, ennek következtében egyre növekszik a tanulók tudásában mért távolság a főváros és a községek között. Ez a trend, ha nem is ennyire karakterisztikusan, de kimutatható a községek és a megyeszékhelyek között is.* A különbség annál nagyobb, minél városiasabb az iskola székhelye.

* Az egyéb városok esetében azonban – nagy valószínűséggel módszertani hibára visszavezethetően – nem, sőt ellenkező irányú trend mutatható ki.

A 8. osztályos tanulók standard pontszámában mért matematikatelesítménye
Budapesten és községekben (1991–1999)

	1991	1995	1997	1999
Budapest	522	536	542	542
Községek	477	472	466	461
Különbőség	– 45	– 64	– 76	– 81

Forrás: Ugyanott, 512. o.

A fent említett három területen a községek és a többi város* közötti különbség és a matematikatelesítmény változásainak iránya előre vetíti a jövőt: a tanulatlán, a gondolkodási (kognitív) képességekben szerény, a politikai tudatosság alacsonyabb fokán álló falusi és az ettől jól elkülönülő városi részre szakadó ország képét vetíti előre.

Összefoglalva: 1. a közoktatás és a felsőoktatás expanziója következtében csökkent a képzés – a korábbi, más összetételű korosztályokhoz mért – színvonala, mert a képzés szintjét emelő oktatási intézmények kisebb számúak, ezzel összefüggésben szelektív és szegregatív természetűek. 2. A színvonalat nem látszik érdemben emelni a képzési körülmények javulása. 3. A köz- és felsőoktatás keretében az oktatás-tanulási, mint jövőbeli beruházás nagysága vélhetően csökken. Növekszik viszont a fogyasztási hányad, amely az iskolát életmódi elemnek és nem a tanulási helyének tekintti, ezt a jelenséget a csökkenő képzési színvonal mutatja. 4. A város és falu közötti távolság a tanulók teljesítménye alapján tartósan növekszik, amely azt jelenheti, hogy a kistélepléseken élők számára a közoktatás jelenlegi szerkezete nem kínál olyan képet, hogy többségüknek a tudás megszerzése előnyt igényel.

Végezetül

Milyen kép rajzolható meg az oktatás jövőjéről a fentiek alapján? Az meteorológus egyszerű bölcsességét hívom segítségül: ha holnap is olyan idő lesz, mint ma, akkor napos idő várható. Derűs napot kívánok.

* Itt jegyzem meg, hogy a „város” kategória nem tűnik szerencsésnek, hiszen az utóbbi években a 2000–3000 lakosú települések is városi címet kaptak (például Szob), közöttük és a nagyobb községek között az iskolázatlanság szint különbsége nem számottevő. Ennek következtében a „városok” teljesítményében romlás, a községekben pedig még nagyobb süllyedés mutatható ki. A különbség igen nagy. A legcsekélyebb a fizikában: 13, a legnagyobb az olvasásmegértésben: 56 pont (Lásd Jelentés a magyar közoktatásról 2000: 543).

Hivatkozások

Andor Mihály–Liskó Ilona 2000. *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra Könyvek 3. Budapest

Jelentés a magyar közoktatásról 2000. (Szerk.: Lannert Judit–Halász Gábor) Országos Közoktatási Intézet, Budapest

Kozma Tamás 2001. Oktatás és politika: rendszerváltó viták. *Iskolakultúra*, 2. szám

Láttuk-e hogy jön? 1991. A társadalomtudomány sikerei és kudarcai a kelet-európai politikai átalakulásban. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Társadalomfilozófiai és Etika Tanszéke és a BUKSZ (Budapesti Könyvszemle) rendezésében 1990. december 7-én tartott szimpozium. T-Twins Kiadó, Budapest

Magyar Statisztikai Évkönyv 1998. KSH

Neuwirt Gábor 2000. In: *A középiskolai munka néhány mutatója*. Országos Közoktatási Intézet Kutatási Központ, Budapest

Polónyi István 2000. Egyre többet, egyre kevesebbet? *Educatio Felsőoktatás, Tömegoktatás*, 1. szám

Sáska Géza 2001/a. „Jó, hogy vége a nyolcvanas éveknek...” *Iskolakultúra*, 2. szám

– 2001/b. Összevetés. *Új pedagógiai Szemle*, (megjelenés alatt)

Vidákovich Tibor–Csapó Benő 1996–1997. A szövegesfeladat-megoldó képességek fejlődése. In: *Közoktatás-kutatás*. (szerk.: Varga Lajos) Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Budapest

ÉRTÉKEK A JÖVŐBEN

Mit várok a jövőtől a magyar kultúrában?

Értelmiségi jó társaságban ma mást se hallani, mint a kultúra általános és speciális hanyatlástörténetének ecsetelését. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy valamennyi nemzedék beleszületik valamifajta kultúrába, amit részben átalakít, esetleg új tartományait hódítja, illetve teremti meg, s egy idő után a számára természetessé vált szellemi aura legkisebb sérülését is úgy éli meg, mint a kultúra „végét”. Ám azt hiszem, az én nemzedékemnek és az előttem járó egy-két generációnak kicsit túl sok jutott a keserves tapasztalatokból, ami a kultúra terén és azon túl változás címén történt/történik nálunk és a nagyvilágban is.

A 19. század olyan sikerágazatai kerültek immár feltartóztathatatlan válságba, mint az *opera* és a *koncertmuzsika*. Az alkotói véna elapadása évtizedek óta múzeumi létmódra kárhoztatja őket, s immár az előadóművészet jövője is veszélybe került. Egyrészt a példátlan sztárrendszer megrendült erőforrásai miatt (erről Norman Lebrechtnek magyarul is megjelent könyvében olvashatunk torokszorító adatokat). Másrészt a hanghordozók tömeges elterjedése következtében: nemcsak arról van szó, hogy a hifi hallgatása pótolja, sőt kiszorítja a koncertlátogatást, hanem arról is, hogy a nagy lemezgyártó cégeknek üzleti szempontból egyre kevésbé éri meg új felvételek készítése pályakezdő muzsikusokkal.

Hasonlóképpen lehetetlenült el három évtized alatt az én nemzedékemnek különösen kedves *rock-* és *beatzene* helyzete. Talán nem szükséges hosszabban bizonygatnom, hogy az angolszász országokból indult és csaknem valamennyi kontinenst meghódító mozgalom több volt, mint a könnyű műfaj forradalma. Nem véletlenül fogadta akkora politikai ellenállás Kelet- és Közép-Európában, hiszen a szabadság és az önmegvalósítás új lehetőségét és mámorát jelentette, hirdette és bizonyította.

Felejtethetlen élményem, hogy valamikor az ötvenes évek végén a Pestre látogató Mojszejev együttes profi táncosai a műsoruk végén – mintegy „függeléként” – bemutattak egy jól koreografált, igazi rock and rollt is. Úgy emlékszem, a színhely valami nyugati matrózlehubj volt, s a kötelező ideológiai éberséget kellőképpen képviselte a produkció záró jeleneteként az egyre gyorsuló, kavargó testek tömkelegéből kiemelkedő hatalmas majom látványa. De hát mi volt ez a megelőző fergetes tánchoz képest? Nemcsak én – aki életemben először láttam rock and rollt – kerültem szokatlanul lelkes állapotba, hanem gyanúm szerint az önfelédten mozgó táncosok is.

A rock- és beatzene utóbb professzionalizálódott és kommercializálódott. Mai utódai már senkit sem akarnak meggyőzni vagy rábeszélteni. A könnyűzene az lett, ami korábban volt: fogyasztható szolgáltatás.

Kevésbé tudom magam illetékesnek a képzőművészet helyzetének fölmerésében. Annnyit megköszöntök, hogy a fénykép megjelenésével kezdetét vevő funkcióvesztés az elmúlt félszázad során tovább mélyült. Nyilvánvaló, hogy ha nincs közösségi feladat, nincs közösségi megbízás, mert igazi közösség sincs, akkor nem jöhet létre nagy stílus. A 20. század totalitáriánus politikai mozgalmi (mint a nemzetiszocializmus vagy a bolsevizmus) létrehívta ugyan a maguk álklasszikus, heroikus és monumentális művészetüket, de ezek teremtoikkel együtt buktak el.

Napiainkban a művészet a szó szoros értelmében *magánügggyé vált*, a művek tematikáját és élvezetét egyaránt a magánélet uralja. A biedermeier és a szecesszió után a posztmodern a harmadik olyan koráramlat, amely a mindennapokat tűzi zászlajára. De a biedermeiernek a 19. század elején még a felfedezésre és elismerésre szoruló polgári intimszférát kellett emancipálnia, a szecesszióknak pedig a 19. század végén, 20. század elején a polgári környezetet kellett esztétikussá alakítania. A posztmodern viszont – legalábbis eleddig – nem talált fel hasonló szerepet vagy misziót; nem örömben, hanem tanácstalanságában (jobb híján) fordult a mindennapok felé. Az avantgárd művészet hitt és akart, felforgató és erőszakos volt; a posztmodern hitetlen és türelmes, megért mindent és mindenkit, csak hagyják őt békében élni.

Ne kerteljünk kimondani: a *modern polgári demokrácia nem kedvez a művészeteknek*. A másság és sokszínűség elismerése óhatatlanul a magaskultúra leértékelődésével jár együtt. Ha csupán szubkultúrák léteznek és közöttük nem helyénvaló rangsort megállapítani, a *magaskultúra is csak az egyik réteg, illetve szubkultúra a sok közül*. Immár emberi méltóságunk elismertetéséhez tartozik, hogy ízlésünk és műveltségünk legfeljebb vitatható, de nem kérdőjelezhető meg.

A magaskultúra mindenekelőtt arról szól: műveljük kertjeinket, gyomláljuk és gyomláljuk, az eredmény nem marad el. A tömegtársadalom viszont arról: virágozzék minden virág, sőt lehetőleg minden gyom is – mert hogy az is csak növény és Isten teremtménye. A magaskultúra azt hirdette: ne légy elégedett magaddal, haladd meg önmagadat. A jámbor fogyasztó azonban nem vállalkozik efféle nyaktörő mutatványra. S tapasztalatai is arra intik: nem kell a jobb, elég a jó is. A magaskultúra a saját képére akarta formálni közönségét. Végső soron a konzumdióta sem akar mást, mint a maga képére formálni a kultúrát. És ha ő fizet – ő diktál.

Innen, a perifériáról úgy láttuk a hatvanas-hetvenes években, hogy a jóléti állam sem hagyja cserben a magaskultúrát, hiszen jelentékeny ösztöndíjakkal és egyetemi állásokkal támogatja az alkotókat. Azt sem vettük zokon, hogy nem teszi kötelezővé, *nem terrorizálja vele (illetve a politika számára*

kedves részével/részeivel) a társadalmat, mint a szocialista pártállam. Értelmiségi létünk gógós magasából nem érzékeljük, hogy ez azzal a veszéllyel járhat: megriktul a levegő a magaskultúra körül. Aki nem akarja, ne egye – gondoltuk –, így is maradunk elegen, akiknek ez kell. S ha keveseknek kell, hát az se baj. Végül is valamennyi elit önbizalma embrememlékezet óta a *kiválasztottság* tudatán alapul. Minden frissen kirajzó művész- és kritikusnemzedék azzal a hittel vagott/vág neki az életnek, hogy az ő szellemi poggyásza különb, mint az előtte járóké.

Aki pedig nem törődött bele az elit- és a tömegkultúra közötti olló szétrnyálásába, annak ott volt a kiút reményével kecsegtető példaként az *ötvenes évek francia és a hatvanas évek olasz filmje*, amelyben ritka módon ötvöződött az artizstikum és a hatásvadászat. Elragadtatással bámultuk Antonioni *Nagyítást*, ahol talányos bűnügyként volt tálalva a modern ismeretelmélet elbizonytalondása. Még azt is megbocsátottuk, hogy e filmek olykor publicisztikus módon „kibeszéltek”, kedélyes módon vonták be, sőt még propagálták is egymást. Például a *Válás olasz módra* kaján örömmel mutatta be, hogy miképp hozza lázba Szicília teljes férfi lakosságát Fellini *Édes élete*; az *Előzés* életművésze hőse pedig valóságos kiselőadást tartott Antonioni elhibázott „csőlátásáról”.

Ma már világos, hogy a filmtörténet ritka kegyelmi állapotának voltunk tanúi. S hogy bekövetkezett, abban nem elhanyagolható szerepet játszott az, hogy a demokratikus kormányok hajlandók voltak mélyebben a zsebükbe nyúlni. Versenyhelyzetben voltak, akárcsak a szovjet tömb kormányai. Ők is presztízsszempontokat követtek: *bizonyítani akartak* a kulturális fellendüléssel. Nemcsak a francia és az olasz film fénykora köszönhető e nemes versengésnek, hanem a lengyel és a magyar film megújulása vagy a cseh újjáulmál is. Ahogy a versenyszellem alábbhagyott, úgy szürkült el és ment veszendőbe az artizstikus közönségfilm.

Bizonyára nem akkora kár, hogy széthullt egy birodalom, a Szovjetunió. De hogy vele együtt eltűnt egy *alternatíva* is az alapvető értékek kínálatából, azt nem tudom másként, mint veszteségként értelmezni.

Akkoriban, a hatvanas és hetvenes években, természetesen mi mit se tudtunk az artizstikus közönségfilm háttéréről vagy csak nagyon keveset. A saját bajainkkal voltunk elfoglalva. Az pedig mindig több volt a kelleténél. Itt csak igen vázlatosan foglalnám össze a pártállami időkben felhozott legfőbb kritikai észrevételeket.

A politika – panaszkodtak – durván beleavatkozik az irodalom dolgaiba, amikor a saját szája íze szerint jutalmaz és büntet. Nem engedi önálló fórumhoz jutni a különféle író- és kritikuscsoportokat, irányzatokat, mert attól fél, hogy a *kulturális pluralizálódás átterjed a politikára* is. Nem a hivatalnak kellene eldöntenie, hanem a közönségnek, hogy melyik könyv, melyik folyóirat, melyik film kell és hogy melyik nem. Idegeinkre ment az úgynevezett „népfrontos” jelleg, amely mindenre rányomta langyos bélyegét, beleértve az öt-

évenként egyszer, egyetlen alkalommal, a közgyűlésén életre galvanizálódó és a pártállami vezetésben ekkor mindig nagy riadalmat okozó Írószövetséget is.

Különösen nehéz helyzetben volt a mindenkor pályakezdő nemzedék, előfordult, hogy valaki negyvenévesen vagy azon felül is „fiatal” írónak számított. A hatalom valóságos boszorkányüldözésben részesítette a nyugatról importált szellemi divatot (mint az egzisztencializmus vagy a strukturalizmus) követőit. A pártállam kéretlen gyámolította *infantilizálta* az irodalmi és a kulturális életet. A kiadók, művészeti alapok és más állami forgalmazók monopolhelyzete pedig anyagilag is kiszolgáltatottá tette az alkotókat, akiknek érdekvédelme nem volt megfelelően biztosítva.

Az értelmiség kritikája annak arányában erősödött, ahogy nőtt a hatalom vitaminhiánya. A nyolcvanas évek historikumához tartozik, hogy a kultúrpolitika nagyobb ütemben csökkentette anyagi támogatását, mint ahogy visszafogta ellenőrző szerepét – ami olaj volt a tűzre a fölbátorodó kulturális életben, ahol egyre több pénz és a beleszólás teljes fölédását követelték. Egy erősen korrodáló diktatúrának megvan az édessége, hogy a hatalom már kienged, de még vannak keretek, az irodalmat és a művészetet pedig valósággal feldobja, hogy ellentmondhat a hatalomnak, amely már nem árthat igazán neki, s így az irodalom, a művészet működése és sikertudata egyaránt biztosítva van. A pártállam eleve lehetetlen feladatra vállalkozott, amikor homogenizálni próbálta a társadalmat és a kultúrát. A népfrontosságot finanszírozni valójában iszonyú tehertétel.

Bár a rendszerváltás lehetősége készületlenül érte a magyar értelmiséget is, könnyen talált rá a korábban megkezdett új folytatására: az irányzatokká szerveződésre éppúgy, mint az utolsó politikai tabuk ledöntésére. Az 1989-es, 1990-es esztendőket alighanem hasonló eufóriával éltek meg a magaskultúra egyik-másik ágazatában, mint a politikával foglalkozó médiában. Imárr nem volt kérdéses a *szabadságjogok* biztosítása, s az alapítványi pénzek néhány évig ha nem is bőséges, de elégséges anyagi bázist nyújtottak a magán-szerveződésű könyv- és folyóiratkiadásához. Míg a képzőművészek viszonylag korán, a filmesek és a színházi emberek pedig valamivel később, addig az irodalmi élet szereplői folyamatosan tapasztalhatták meg saját bőrükön az állami támogatás részleges vagy teljes megvonásának következményeit.

Milyen a helyzet ma? Annyiban föltétlenül, mondhatni, gyökeresen más, hogy a különféle irányzatok végre önálló fórumhoz jutottak. Sőt jóval több a lap, mint a maga karakterisztikumát meggyőzően felmutatni képes *irányzat*. A divatos külhoni eszméáramlatok (mint a hermeneutika, a recepcióesztétika vagy a dekonstrukció) adaptációja nem ütközött különösebb ellenállásba, ha csak abba nem, hogy az őket képviselő szakzsargonját nem mindenki gyomra veszi be. Ám a kétségtelen előny hátránnyal is járt, mivel az új értelmezési irányok jelentkezése – az egyetemes rivális tanszékeinek falain túl – immár alig igazat fel valakit is.

Még szembeutóbb a változás az induló író- és kritikusnemzedék pozícióját illetően. Az ő lehetőségei hasonlíthatatlanul jobbak, mint amelyek az elődeinek voltak a pártállami időkben. Akkor a politika mesterségesen késleltette a pályakezdők indulását, most – szerintem *hasonló mesterkéeltséggel – preferálja őket a középnemzedékkel szemben*. Egyik esetben sem a tehetség a mérvadó. Más kérdés, hogy mindenképpen szerencsésebb a jelenlegi gyakorlat, amikor nem kell évekig vagy akár évtizedekig várnia egy költőnek az első kötetre. Így sokkal nagyobb az esély az igazi tehetségek kibontakozására.

Az összkép mégsem derűs, hanem fölöttébb nyugtalanító. Színvonalas folyóiratok tűnnek el, miközben kevésbé jók maradnak talpon. Nem alakult ki tényleges piac, az olvasók nem képesek eltartani a nekik tetsző orgánumot. Így viszont a lapok a mindig szűkös állami, önkormányzati és magánalapítványi támogatásra szorulnak. Fennmaradásuk legfőbb záloga *érdekijáró képes-ségük, kapcsolati tőkéjük*. A politika pedig nem siet átfogó kedvezmények nyújtásával a segítségükre, sőt. Felelős pénzügyi emberek nyilatkoznak a kultúra alulfinanszírozásának kényszerű szükségességéről, miközben virágzik az állami korrupció és pazarlás. Tény, hogy az életben maradásért folytatott küzdelem nem hagy nagy teret az infantilizálódásnak, ám az érdekvédelem ma sincs megfelelően megoldva.

Nyilvánvaló, hogy az állandó anyagi gondokkal küszködő lapok könnyebben kézben tarthatók: a *pártállami idők duva beavatkozását most a befolyásolás finomabb és álságosabb formája váltotta fel*. Az elmúlt évtizedben nemcsak a politikus pálya bizonyult jól jövedelmező üzletnek, hanem a párthoz csatlakozó értelmiségi szerep is. Szabadon választott kormányaink is szeretnek a saját szájuk ize szerint jutalmazni és büntetni. Hogy a pártállami időkben is volt az Írószövetségnek javaslattevő szerepe, de a politikai vezetés mindenkor felülzárkálhatta és módosíthatta a Kossuth- és József Attila-díjra fölterjesztettek névsorát, most az Orbán-kabinet is visszakanyarodott ehhez a gyakorlat-hoz. Politikai manipulációnak esett áldozatul az Írószövetség is, amellyel szemben egy vagy kéttucatnyi tagsággal létesülhettek új Írószervezetek.

A debreceni „Irodalmi napok”-on tartott előadásomban részletesebben elemeztem a magunk mögött hagyott évtized irodalmi életét, s az volt a konklúzióm: a kultúrában mélyebb a „rendszerváltás”, mint magában a politikai struktúrában. Sőt úgy is fogalmazhatunk, hogy a kultúra megújulását tekintve, ha létezik visszahúzó ágazat, hát az éppen a politika. Sajátos vákuumban került az irodalmi és a kulturális életünk, mivel már nincs jelentős állami és még nincs számottevő magánmecenatúra. (Az egyetlen nagy kivétel, a Soros Alapítvány éppen az elmúlt két évben kezdte csökkenteni támogatásának volumenét és terét, s azt tervezi, hogy a következő évtized végén megszünteti tevékenységét.)

S ha mindezt figyelembe véve és végiggondolva arra próbálunk választ keresni, hogy mit hoz a jövő a magyar kultúrában, nyilván egyaránt mérlegelni

kell a kedvező és kedvezőtlen előjeleket. (Amennyire látom, a futurológia sem tud mást tenni – föltéve, hogy ragaszkodik a tudományosság racionalista illúzióhoz –, mint azt, hogy az ismertet extrapolálja az ismeretlenre: a múltat a jövőre. A váratlannal nem lehet kalkulálni.)

Ami valóban visszafordíthatatlannak tűnő válságban van, az a *humanista* tradíció. Annak ellenére így van, hogy mind a mai napig uralja az iskolát, ahonnan most kezd kiszorulni. Természetesen nem kell a klasszicista szabályesztétika nézetét osztanunk ahhoz, hogy elfogadjuk a normakövetés lehetőségét és szükségességét – pedagógiai szempontból elkerülhetetlen az ízés kifejlesztésében; a normák viszonylagosságának tudata is csak erre az alapra épülhet. De már eddig is ambivalens volt a viszonyunk az irodalomoktatáshoz: az oktatási szituáció – a reflektálhatóság óhatatlan túlsúlya az élménnyel szemben, s az a körülmény, hogy a példákat kijelölt művek (konvencionális) jelentésének és értékének belátása (általában) kötelező – legalább részben elidegenítő hatású is. Van az irodalom és van, amit olvasunk: élére állítva így foglalhat össze a *fogyasztói* magatartás felől nézve az iskolában tanult és a vele szembeállított populáris irodalomfogalom.

A hatvanas évek óta még veszedelmesebb sabítóként jelent meg a televíziózás, ami néhány évtized alatt az olvasás *csaknem teljes visszaszorulását*, a funkcionális analfabetizmus ijesztő térnyerését eredményezte. Már akkor is támadtak progresszív elmék – ilyenek mindig támadnak –, akik fényes jövőt, a kultúra új ágazatainak kialakulását propagálták és várták a televíziótól. (Ha jól emlékszem, a frankfurti iskola utolsó mohikánja, Adorno is mintha lépre ment volna ennek.) S hasonló derülátó jóslatok kísérték a video és az internet színre lépését is.

Nem kétséges, hogy ezek a médiák fontos kulturális információkat is közvetítettek. De miközben a fogyasztó szabad választására és öntudatára apelálnak, valójában soha nem látott, csak a kábítószerszerűen hasonlítható függőséget okoznak. A példátlan tömeghatás lehetőségét természetesen nem hagyhatta figyelmen kívül sem a politika, sem az üzlet. Ahová pedig e kettő beteszi a lábát, ott nem sok fű terem a magaskultúra számára.

Kétségtelen, ahogyan a filmparban, hasonlóképpen a televíziózásban és a multimédiában is fölmerült az *esztikum igénye*, ám ennek volumene eddig és egyelőre igen szerény. Én nem osztom a *nagy narratívák alkonyáról* szóló hangzatos deklarációkat, mivel a politikai és a kulturális élet PR-tevékenysége nemigen lehet meg efféle narratívák nélkül. De annyi bizonyos, a tévéprogramok és videoklippek között cikázó befogadó előbb-utóbb leszokik arról, hogy egy történetnek eleje és vége lehet.

Külön kell szólnom az *internetről*, amit igen sokan tekintenek a körvonala-zódó jövő egyik fő motorjának és letéteményesének. Villámgyors terjedése valóban imponáló, s diadalútja egyelőre töretlenül látszik. (Bár az is igaz, hogy az idei frankfurti könyvvásáron – első ízben – megtorpant a CD-ROM-

kiínlat növekedése. Ám egyetlen adat kevés ahhoz, hogy bármit is bizonyítson.) De ne feledjük, hogy a világháló ma mindenekelőtt két alapvető szerepet lát el: egyrészt gyors és viszonylag széles körű információszolgáltatást biztosít, másrészt megkönnyíti a személyes kommunikációt – s egyik sem esztétikai természetű.

Meggondolandó az is, hogy az internetezés egyik fő vonzereje a *cenzúra tényleges kikapcsolásában* rejlik, amit csak ideig-óráig tűrhet a politikai és az üzleti érdek. Már napjainkban is erőteljes a jogi szabályozás követelése. Komolyan vehető ötletként merült fel az úgynevezett e-book terve, ami házi számítógépes képernyőre alkalmazott olvasmányt jelent, s megvan az az előnye (mármint a kiadója szempontjából), hogy pénzt kap érte.

Nemrég fejtette ki a maga ellenkoncepcióját Horváth Iván barátom, aki az általa elkeresztelt „f-book” menedzselésére szólította fel a magyar kormányzatot. Az f-book olyan tudományos vagy művészeti termék, amely eleve internetre készül, nem CD-ROM-mutáció vagy papír-mutáció, hanem teljesen új és ugyanakkor *ingyenes* a felhasználónak. Nem kétkedem abban, hogy az f-book (amennyiben megvalósul) a piaci érdekek ellenében hatna, de mint-hogy támogatója az állam lenne, újabb terepet adna a politikai befolyásolásra.

A magaskultúrát féltők általában idegenkedéssel tekintenek az internetre. Az említett debreceni tanácskozáson Poszler György arról beszélt, hogy a világháló olyan változásokat hoz az irodalom befogadásában, amelyek lehetlenné teszik az irodalom hagyományos fogalmának használatát, s könnyen kerülhet abba a helyzetbe irodalom és olvasó, hogy elmegy egymás mellett – mert az olvasó nem érzékel, hogy irodalommal, az irodalom pedig, hogy olvasóval van/volna dolga.

Magam több ízben kifejtettem, hogy a számítógép nem csupán új médium, hanem új *látásmód* is (ami nem meglepő, ha a nyelv és a tudat 20. századi azonosításának immár uralkodóvá vált doktrínájára gondolunk), s képes arra, hogy még szűkebb területemen, az irodalomtudományban is több klasszikus műfajt elhódítson a könyv formájú publikációtól. Nagyon is el tudom képzelni, hogy a szövegkritikai kiadások idővel kizárólag számítógépen fognak megjelenni. S már nem annyira a jövő, mint inkább a jelen jeleménye, hogy a lexikonok, enciklopédiák és szótárak is átköltöznek a számítógépre. A szövegtárolás megnövekedett lehetőségeivel élve olyan multimédiák készülnek, amelyek egy-egy mű teljes recepcióját képesek tartalmazni – ami megfizethetetlen volna könyvpublikáció formájában.

Ugyanakkor én – talán mert két korszak határán álva mindkettő előnyéhez ragaszkodni szeretnék – nem írnám le olyan könnyen a klasszikus könyvbőliséget, mint az internet lánglelkű apostolai. Az irodalom és a művészet több is és főként más is, mint hasznos információk forrása. Az *érzelmeket* és a *fantáziát* (hogy ilyen avult fogalmakra hivatkozzam) még ma is jobban képesek megmozgatni a részben személyiségünkre hagyatkozók, egyénisé-

gűnknek is mozgásteret engedő művészi alkotások, mint az előre megrágott, hozzáértő gonddal összeállított fél- és egészszész nagyipari termékek. A pluralitás és a tolerancia elvébe beletartozhat a magaskultúra tisztelete is.

Az irodalmi *hermeneutika* tulajdonképpen nem akármilyen bűvészműtá-ványra vállalkozott, amikor (a kordivatnak engedve) a befogadás jelentősé-gének elismeréséből kiindulva végül (szembeszegülve a kordivattal) a tradíciók átmentéséhez/megőrzéséhez próbált eljutni, megtevésztő módon csomagolva a maga csontja velejéig „korszerűtlen” álláspontját.

Az elmúlt két évtized sikeres szellemi áramlatai valamennyien a *szubjektív-tás felszabadításának*, a hamis (külső) tekintélyek elvetésének harcos propagá-lói. Úgy vélem (s távolról sem eredeti, amit gondolok), hogy az objektivitás leépítésével a szubjektum kontúrjai is elmosódottá váltak, s egyre kevésbé lehet tudni, hogy miért tartalmas és mitől tartalmas napjaink agyonreklámo-zott szubjektuma.

Természetesen az is lehetséges, hogy a 19. század metafizikai rendszerei-nek összeomlása óta megfigyelhető váltógaazdálkodás következtében a követ-kező évezred ismét az *objektivistá irányzatok* térnyerését fogja magával hozni. A magunkra maradottság elviselhetetlen érzését új közösségpótló *ideológiák* fogják ellensúlyozni, s a hagyományos vallások mellett az irodalom és a művé-szet is megteremti a maga vigaszt kínáló produktumait.

Harry Potter világsikere a legifjabbak körében mintha azt jelezné, hogy még a nagy narratívák is újra divatba jöhetnek az irodalomban. Talán nem kell több hozzá, mint annak reménye, hogy a varázsolás valamennyiünk számára elsajátítható foglalatosság.

Földesi Tamás

A magyar jogfejlődés jövőbeli perspektívái

Az eddigi előadások részben a jövőkutatás elvi kérdéseivel és lehetőségeivel, részben egy-egy szakterület jövőbeli perspektíváival foglalkoztak. Én arra ten-nék kísérletet, hogy jövőbeli fejlődése szempontjából egy fontos társadalmi alrendszer, a jog világát vizsgáljam meg. Elvileg kíváncsatos lenne, hogy az elemzést kiterjesszem az államalakulásra is, mivel az állam és jog szoros interdependens kapcsolatban vannak egymással, a korlátozott időkeret azon-ban utóbbit nem teszi lehetővé.

Abból indulnék ki, hogy az eddigi előadások – a konkrét problémákon túl – két alapvető kérdésben igyekeztek állást foglalni, ezért a lehetséges jogfejlő-dést is e vonatkoztatási kereten belül próbálnám elhelyezni. Ez a két kérdé-scsoport a következő volt: az egyik az, hogy lényegében előre láthatóak-e az adott terület jövőbeli eseményei, figyelembe véve, hogy a jövő nem egy túl távoli időintervallumot jelent, hanem 20–25 évet. Erre a kérdésre két lehetsé-ges választ kaptunk. Az egyik az volt, hogy ilyen előre látás alapján lehetsé-ges, még ha alárendelten vannak bizonytalan mozzanatok is. A másik ezzel ellenkezőleg azt hangsúlyozta, hogy az előre láthatóság akadályai nagyobbak, mint a predikció lehetőségei, habár nem állították, hogy az előre láthatóság teljesen lehetetlen.

A másik kérdéscsoport arra vonatkozott: vajon optimista vagy pesszimista módon kell-e megítélnünk a közeljövőt. Itt ugyancsak két irányzat bontako-zott ki. Az egyik a mérsékelt derűlátást, a másik inkább a borűlátást hangsú-lyozta.

Ha ezekre a kérdésekre a jog várható fejlődésének megítélése alapján pró-bálnánk választ adni, akkor nehéz helyzetbe kerülünk, mert mindkét kérdést illetően igen sok pro és kontra mutatkozik, s hogy ennek alapján a mérleg az inkább előre láthatóság és a pozitív fejlődés felé mutat-e, ez igen nehezen dönthető el, sőt inkább eldönthetetlen. Ezért mérlegkészítés helyett inkább arra vállalkozom, hogy kísérletet tegyek arra, melyek azok a mozzanatok, amelyek előre nem láthatóak, és melyek azok, amelyeknek a körvonalai inkább kibontakoznak. Ebből az is ki fog derülni, hogy mennyiben mutatkoznak po-zitív, illetve negatív tendenciák a jog várható alakulásával kapcsolatban.

Mielőtt azonban ehhez hozzákendénék, röviden – megközelítően tisztázni kell, hogy mit értek a jog fogalmán. A jognak van egy közkeletű, általánosan elfogadott leírása, amely szerint a jog az állam arra fölhatalmazott szervei által létrehozott normarendszer, amely az emberek magatartását szabályozza, illet-ve az egyes intézmények szervezetét határozza meg. A jog azonban nem kor-

látozható egy normatív koncepció elképzelésére, amely csak a jog normatív oldalát hangsúlyozza. A jog fogalmába bele kell értenünk a jog realizálódását is, amely – némileg leegyszerűsítve – két formában jelenik meg. Az egyik a jogkövetés, a normák betartása, a másik a jogszabályok megsértése, ezek jelentékeny része bűncselekmény.

Foglalkoznunk kell előzetesen egy másik kérdéssel is, amelyre az itt részt vevő előadók, érthető okokból – mivel ezt a saját szakmájuk nem igényelte – nem tértek ki. Mégpedig fontos tudni, hogyan keletkezik a jog, ami magában foglalja azt a kérdést is, hogyan fejlődik a jog? Erre a jogbölcsélet kettős válaszal felel. Ennek egyik része a jog formális keletkezésére vonatkozik, nevezetesen arra, hogy melyek azok az állami szervek, amelyek az adott országban fel vannak hatalmazva arra, hogy különböző szintű jogszabályokat alkossanak. Ez a megközelítés értelemszerűen magában foglalja a létrejött jogszabályok hierarchiáját is, amely általában az alkotmánytól a törvényeken, a kormányrendeleteken keresztül a helyi hatóság rendeleteiig terjed.

A jogforrások problémáját azonban nemcsak belsőleg, az állam keretein belül lehet megközelíteni, hanem „külsőleg” is. Ebben az esetben arra fordítjuk figyelmünket, hogy melyek azok a jogon kívüli tényezők, amelyek kisebb-nagyobb mértékben befolyásolják a jog létrejöttét, alakulását. A determináló tényezők között a politikának, a gazdaságnak és az erkölcsnek van kiemelkedő szerepe, konkrétan az egyes jogszabályok létrejöttében politikai akarat érvényesül, determinálóan hatnak gazdasági szükségletek, és különböző mértékben az erkölcsi értékek is megvalósulhatnak, befolyásolhatják a jogszabályi formákat.

Ha most ezek ismeretében azt a kérdést tesszük föl, hogy a jog belső és külső forrásait figyelembe véve lehetséges-e és milyen mértékben a jog változásának előreláthatósága, akkor első megközelítésben a jog előreláthatósága ellen ható bizonytalansági tényező öitlik a szemünkbe.

Ennek a bizonytalanságnak az a fő oka, hogy a jogalkotás különböző szintjein elsődlegesen pártpolitikai elvek érvényesülnek, ami azt jelenti, hogy egy jogszabály elfogadása attól függ, hogy az adott testületben az uralkodó koalíciónak van-e többsége, s miután a jogszabályok zöménél egyszerű többség elegendő, ha ez a többség fennáll, akkor eldől a jogszabály sorsa. Természetesen az, hogy milyen jogszabályokat fogadnak el, nem ölet- és véletlenszerű. A különböző politikai pártok programjában különböző jogszabályi elképzelések vannak, és teljesen érthető hogy hatalomra jutva megpróbálják ezeket a tervek realizálni.

De vajon előrelátható-e, hogy a közeljövőben milyen politikai pártok koalíciója kerül hatalomra? Ha a jelenlegi helyzetet vesszük alapul, akkor egyértelmű, hogy a politikai elemzők túlnyomó többsége nem tud válaszolni arra a kérdésre, hogy a mostani kormány kap-e bizalmat a szavazóktól 2002-ben, vagy pedig az történik, ami a rendszerváltozás óta minden választásnál bekö-

vetkezett. Az eddigi választások ugyanis arról tanúskodnak, hogy mindkét esetben, '94-ben és '98-ban az előzővel ellentétes kormánykoalíció került hatalomra, és nincs biztosíték arra nézve, hogy ez a sorozat ne folytatódjék.

Természetesen fölvethető, hogy egy jogállamban a politikai demokráciának nemcsak az a követelménye, hogy a többség akarata érvényesüljön, hanem az is, hogy ugyanez a többség érdemben vegye figyelembe a kisebbség érdekeit és javaslatát, és ezért a jogalkotásban ne csak a hatalmi fölény, hanem a kisebbség megalapozott véleménye is tükröződjék.*

Sajnos az egymást követő kormányok állásfoglalását vizsgálva arra a következtetésre kell jutni, hogy ez a gyakorlat Magyarországon a rendszerváltás óta valójában nem honosodott meg. Ennek egyik eklatáns következménye, hogy ha olyan törvényjavaslat kerül az országgyűlés elé, amelyet az alkotmány előírásai szerint kétharmados többséggel kell megszavazni, s a kormány ilyen többséggel nem rendelkezik, akkor gyakorlatilag szinte lehetetlen annak elfogadása. Van azonban másik negatív következménye is ennek az attitűdnek, mégpedig az, hogy a törvény (kormányrendelet, miniszteri rendelet) elfogadása nem elsődlegesen az adott jogszabály tartalmi helyességétől függ, hanem attól, hogy mi a kormányzó koalíció akarata. Bármennyire megalapozottak lennének az ellenzék elvennései, a többségi szavazat dönt. A jelenség értékelésénél vegyük azt is figyelembe, hogy a politikai pártok általában ugyan hangsúlyozzák azt, hogy képviselőik lelkiismeretük szerint foglalnak állást, a valóságban azonban azt várják el, hogy a pártfegyelmük jegyében szavazzák meg azokat a jogszabályokat, amelyeket pártjuk előterjeszt, illetve helyesel.

Mindennek következtében a felsőbb szintű jogszabályalkotást nem a kontinuitás, hanem számos szempontból a diszkontinuitás jellemzi. Az újabb kormányok nemcsak hogy nem folytatják az előző kormány jogszabályalkotási politikáját, hanem nem egy esetben külön hangsúlyozzák – presztízs vagy egyéb okokból –, hogy itt tudatos törés van, egy más koncepció jegyében próbálják az új jogszabályalkotási törekvéseket elfogadtatni. Hogy konkrétumra is utaljak, ennek jegyében nem folytatódott az alkotmány-előkészítő munkálatok, vagyis lekerült a napirendről az új alkotmány megalkotása, nem került sor a táblabírószag intézményének visszaállítására, nem kezdődött meg a 4-es metró építése, nem folytatódott a Nemzeti Színház felépítése az előző kormány által elfogadott helyen stb.

Ezt a diszkontinuus jogalkotási gyakorlatot – többek között – az is lehetővé teszi, hogy a modern demokráciákban a választás győztesei négy vagy öt évre felhatalmazást kapnak arra, hogy politikai programjukat realizálják, és ezért nem kell attól tartaniuk, hogy legitimitásuk az adott perióduson belül

* Mindez összefügg azzal, hogy a többség akaratának érvényesítése jogilag biztosított lehetőség. Ezzel szemben a kisebbség óhajainak figyelembevétele tulajdonképpen csak morális kötelesség, amelyet bármiféle jogi következmény nélkül figyelmen kívül hagyhat a többség.

megkérdőjeleződik, ha csak valamilyen okból pártjaik össze nem omlanak, vagy a népharag „el nem seprí” őket. Némileg más a helyzet a helyi jogszabályalkotásnál, itt ugyanis sokkal gyakoribb, hogy a képviselőtestületek, sőt maga a polgármester is független ember, s ezért nemegyszer előfordul, hogy különböző szintű bizalommegvonásra kerül sor, nem kis mértékben azért, mert a helyi lakosság nincs meglegedve a meghozott rendeletekkel. Ez azonban a diszkontinuus összképen lényegében nem változtat, mert a felsőbb szintű jogalkotásnak sokkal nagyobb a társadalmi hatása. A domináns diszkontinuitásnak azonban negatív következményei vannak a jogszabályok előreláthatósága szempontjából. Ha ugyanis kontinuitás dominál, akkor többekévesé kibontakoznak azok a trendek, amelyek a jogszabályalkotást jellemzik, a hullámzó diszkontinuitás esetén azonban ilyen előreláthatóság valójában nem lehetséges.

A jog előreláthatóságának látlelete azonban a most ismertett jelenségcsoport ellenére sem teljesen negatív.

Ha nem is tudjuk megmondani, hogy milyen lesz a következő kormány politikai összetétele, s ezzel összefüggésben jogpolitikai, jogszabályalkotói elképzelése (s még kevésbé tudunk hiteles prognózt adni az ezt követő kormányok jogpolitikájáról), vannak olyan, eddig figyelembe nem vett szempontok, amelyek lehetővé tesznek bizonyos prognózt a jog fejlődésével kapcsolatban.

Itt elsősorban arra szeretnék utalni, hogy a rendszerváltozás nemcsak politikai és gazdasági szinten érvényesült, hanem – a dolgok logikájánál fogva – a jog világában is. A demokratikus átalakulás vagy a régi intézmények gyökeres megváltoztatását, vagy új intézmények létrehozását igényelte. Gondoljunk az új parlamentre és kormányra, az ombudsman intézményre, az Alkotmánybíróságra stb.-re, amelyek következtében a magyar alkotmány szövege több mint 90 százalékban változott meg. Ugyanígyen hatással volt a tervgazdaság piacgazdasággá való átalakítása. Jogi szakkifejezéssel egy tömegmértetű deregulációra került sor, amelyen a régi jogszabályok hatályvesztését és új jogszabályokkal való helyettesítést értjük. Ennek következtében az országgyűlésre, de a minisztertanácsra, az egyes minisztériumokra is az elmúlt évtizedben az átlagosnál sokkalta nagyobb jogszabályalkotási teher hárult, s ezt kvantifikálva csak egyetlen adatot hoznék fel. Az országgyűlés évente több mint száz jogszabályt alkotott, amely többszöröse annak, amit egy hagyományos demokráciában a parlament létre szokott hozni.

A gyorsaság azonban – a dolgok logikájánál fogva – egyes törvények esetében a minőség kárára ment, s ezért előre megmondható, hogy itt előbb vagy utóbb törvénykorrekcióra fog sor kerülni. Ilyennek tartom például az igazságszolgáltatási törvényt vagy a miniszteri felelősségről szóló törvényt, amelyek feltétlenül javításra, méghozzá alapos átdolgozásra szorulnak. Előre látható az is, hogy a jogszabály-átalakítási folyamat, amelyet a rendszerválto-

zás tett szükségessé, még nem fejeződött be teljesen. Számos olyan terület van, amely még nincs „lefedve”. Ilyen például a Büntető Törvénykönyv, a Polgári Törvénykönyv és az Ügyészségi Törvény, amelyeknek kisebb-nagyobb foltozására ugyan sor került, de a teljes átalakításra még nem. Ungancsak ide sorolható az a szféra, amelyet szaknyelven mulasztásos alkotmányértésknek neveznek, s ezen az értendő, hogy itt már régebben létre kellett volna hozni az új jogszabályokat, és ezért előre megmondható, hogy ez előbb vagy utóbb feltétlenül megtörténik. Hasonlóképpen prognosztizálható az a jogharmonizációs folyamat, amelynek keretében a jogrendszerünket EU-komfortossá tesszük. Az Európai Unióba való belépésünk ugyanis többek között attól függ, hogy jogrendszerünk összhangban áll-e az Európai Unió jogszabályrendszerével. Ez a folyamat már egy idő óta elég intenzíven folyik, de még elég széles területeken további jogszabályalkotásra van szükség. (Érdemes megemlíteni, hogy ilyen jogharmonizációs folyamat már lezajlott egyszer, nevezetesen akkor, amikor Magyarország belépett az Európa Tanácsba, és egyben kötelezte magát arra, hogy állampolgárainak joga lesz emberi jogi, nem orvosló sérelmekkel az Emberi Jogok Európai Bíróságához fordulni. A csatlakozással egy időben az emberi jogok magyarországi szabályozását összhangba hozták az Emberi Jogok Európai Konvenciójával.)

Ezzel azonban a jogprognosztizálás lehetőségei korántsem merültek ki. Egy újabb – csak nagy vonalakban – prognosztizálható terület azzal függ össze, hogy a magyar jogrendszer, akárcsak az európai államok zömének jogrendszere, úgynevezett kontinentális, míg a világ számos más pontján nem kontinentális jogrendszerek érvényesülnek. Eelsősorban az Egyesült Államokban vagy Nagy-Britanniában. Az eltérésnek – itt nem elemzendő – történelmi okai vannak. A magyarországi jogrendszer alakulására – most eltekintünk a '45 utáni négy évtizedtől – elsősorban a német és az osztrák jogrendszer gyakorolt számottevő befolyást. Ami azonban a prognosztizálás szempontjából lényeges, az az, hogy a két jogrendszernek egyaránt vannak előnyei és hátrányai, és ebből logikusan következik, hogy érdemes megvizsgálni, mit lehetne a magyar jogrendszer továbbfejlesztésénél felhasználni a nem kontinentális jogrendszerek előnyeiből. Ezekkel a problémákkal a magyar jogirodalomban már foglalkoztak, és születtek is javaslatok arra nézve, hogyan lehetne gyümölcsöztetni a nem kontinentális jogrendszerek bizonyos pozitív vonásait. Ezek közül kettőt említenék. Az egyik a zsűrirendszer esetleges bevezetése. Amint ismeretes, Magyarországon nincs zsűrirendszer. Ezt a problémát, hogy valamilyen formában a közfelfogás is érvényesüljön az ítéletalkotásban, az ún. önköri rendszerrel próbálták megoldani. Ennél azonban lényegesen hatékonyabb a zsűrirendszer, amelynél a különböző társadalmi rétegeket képviselő zsűritagok véleménye lényegesen jobban tükrözi a közfelfogást. A zsűrirendszer bevezetése azonban nemcsak azért lenne előnyös, hanem azért is, mert hozzájárulna a büntetőjogi ítékezés bizonyos gyengeségének a meg-

szüntetéséhez. Jelenleg ugyanis a bíróság az ítélet meghozatalánál már ismeri a vádlott előéletét és ez természetesen befolyásolja az ítéletet. Ezzel szemben a nem kontinentális rendszerekben a tárgyalás abból a szempontból osztozt, hogy amikor a zsűri meghozza a bűnösségről szóló ítéletét, akkor még nincs tudatában annak, hogy büntetett előéletű-e a vádlott vagy sem, s ezért ez nem is befolyásolja a zsűrit álláspontjának megalkotásánál. Ezért csak a bűnösség kimondása után van lehetősége a bírónak arra, hogy megismerkedjék a vádlott előéletével, és a büntetés kiszabásánál természetesen ez már szerepet játszhat. A zsűrirendszer és az osztozt tárgyalás előnyeiről egy igen alapos könyvet írt Bárd Károly (*A büntető hatalom megszűntetésének buktatói*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1983), amelynek tételei fölött a magyar jogéletben vita folyt.

A két különböző típusú jogrendszer eltéréseiből származó másik problémakör azzal függ össze, hogy míg a kontinentális jogrendszerben a bírói ítékezés kizárólag törvényalapú, ami azt jelenti, hogy a bírónak nincs felhatalmazása arra, hogy a jogot bármilyen irányban befolyásolja. A nem kontinentális rendszerben az úgynevezett esetjog (case law) elve érvényesül, ami azt jelenti, hogy a törvény mellett az előző ítéletek precedens értékűek, és ezért a bíró hivatkozhat rájuk az ítélethozatalnál.

Magyar viszonylatban ez a problémakör elsősorban a rendszerváltás idején létrehozott és önmagának nagy tekintélyt kivívott Alkotmánybíróság működésével kapcsolatos. Az Alkotmánybíróságnak egyik legfőbb funkciója az, hogy megvizsgálja, hogy a létrehozandó vagy már létrehozott jogszabályok összhangban állnak-e az alkotmány tartalmával, eszméiségeivel, de szövegeivel is. Az Alkotmánybíróság döntéseit rendkívül mértékben megnehezíti, hogy az esetek nem kis részében olyan problémákban kell állást foglalniuk, amelyekre az alkotmány szövegszerűen nem, vagy csak igen kis mértékben utalólag tér ki. Ezt a problémát az előző Alkotmánybíróság – érteve ezen, hogy annak összetétele mára nagymértékben megváltozott, mivel a legtöbb bírónak lejárt a megbízatása – azzal próbálta áthidalni, hogy az alkotmány szelleméből kiindulva, az akkori elnök, Sólyom László szavaival, egy láthatatlan alkotmányt dolgoztak ki, és ezt alkalmazták azokra az esetekre, amelyekre az alkotmány szövege nem adott elég útmutatást. Ezt a szemléletet sokan bírálták, köztük a legismertebb Pokol Béla, és azt vetették föl, hogy ez a gyakorlat ellentmond a kontinentális jogrendszerek hagyományainak, nevezetesen annak, hogy semmiféle bíróság nincs felhatalmazva jogalkotáshoz. Ezzel szemben az Alkotmánybíróság úgynevezett aktivista tevékenységet gyakorol, egy új alkotmányt ír, és ez elfogadhatatlan. Ezzel szemben az lenne a kívánatos, ha az Alkotmánybíróság szigorúan ragaszkodna az alkotmány szövegéhez, és ezért azokban az esetekben, ahol a szöveg nem ad útmutatást az eldöntendő ügyben, közölné, hogy nincs kompetenciája a véleményformálásra. Noha ez a vélemény már bizonyos fokig érvényesül a jelenlegi Alkotmánybíróság gyakorlatá-

ban, amely sokkal kevésbé aktivista, egészében azonban mégsem alkalmazható, mert ez gyakorlatilag az Alkotmánybíróság tevékenységének szinte a megbenulásával járna együtt. Ez másként kifejezve azt jelenti, hogy amíg nincs olyan új alkotmány, amely a felmerülő problémákra sokkal megfelelőbb alapot adna, addig szükségserű bizonyos aktivizmus az Alkotmánybíróság munkájában. Ez egyben előrevetíti annak szükségességét, hogy belátható időn belül új magyar alkotmány létrehozására lesz szükség.

Az Alkotmánybíróság szellemiségéről szóló vita kapcsán azonban egy másik követelmény is felmerült, amely szintén a két jogrendszer közötti közelítésre utal. Halmi Gábor több tanulmányában felvetette, hogy nemcsak az Alkotmánybíróság aktivista hozzáállásával lehet egyetérteni, hanem ebből következtetéseket is lehet levonni a „normál” bírói karra. (A normál jelző arra utal, hogy az Alkotmánybíróság nem hoz ítéleteket.) A következtetés lényege: ahogy az Alkotmánybíróság aktivista, úgy a bírónak is „aktivistának” kell lennie – legalábbis bizonyos fokok. Ez azt jelenti, hogy számos esetben, amikor joghézag vagy egyéb ok miatt a jogszabályok nem adnak kellő útmutatást a konkrét esetre, akkor a bírónak bizonyos vonatkozásban „jogot is kell alkotnia”, erkölcsi meggyőződése révén természetesen a jogszabályokra támaszkodva kell az ítéletet formálnia. (Halmi Gábor: Az alkotmány, mint norma a bírói jogalkalmazásban. *Fundamentum*, 1998. 3. szám.) (Erre még akkor is szükség van, ha a Legfelsőbb Bíróság rendszeresen kidolgoz olyan irányelveket, amelyek segítségével a bíróság számára, hogy jogilag nem teljesen egyértelmű jogszabályoknál hogyan döntsenek.)

Az eddigiekben a jog egyik fő alkotórészével, a jogszabályok jövőjével foglalkozunk, pontosabban a jogszabályalkotás előreláthatóságával, a továbbiakban a jog másik nagy területével szeretnék – röviden – foglalkozni, a jog követésével, illetve sértésével. Lehetséges-e itt prognosztizálni, lehetőség van-e itt bizonyos fokú előrelátásra? Ebben a vonatkozásban elsősorban, de nem kizárólag, a jog sértéseknek van társadalmi jelentőségük, mivel azoknak különösen a bűnözési formája, az emberek életét, testi épségét, vagyontát, más értékeit érinti. Összefoglalóan: a bűnözés kisebb-nagyobb károkat okoz, és nemcsak az egyénnek, hanem a társadalomnak az érdekeit is sérti. (Nem véletlen, hogy a bűnözést a szakirodalom devianciának tartja, az alkoholizmussal, drogozással, öngyilkossággal együtt.) Ezért az embereket joggal és állandó jelleggel érdeklő probléma – amelynek politikai vonatkozásai is vannak – hogy számíthatnak-e arra, hogy a bűnözés a közeljövőben, vagy esetleg a távolabbi jövőben szignifikánsan csökkenni fog. Ez erre a kérdésre adandó válasznak van elméleti háttere, nevezetesen az, hogy vannak-e a bűncselekményeknek okai, feltárhatók-e ezek, és befolyásolhatók-e, és ha igen, milyen eszközrendszerrel. Ezekre a kérdésekre régebben lényegében nemleges választ lehetett kapni, és ez arra épült, hogy egy bűncselekmény kizárólag (vagy szinte kizárólag) az adott egyénen múlik, az illető szabad akaratán, követke-

zéseképpen a rendkívül szigorú büntetési formák elrettentő hatásán túl a bűnözés lényegében nem befolyásolható. Beccaria óta azonban tudjuk, hogy ez a felfogás leegyszerűsített, a valóságban a társadalomnak is szerepe van a bűnözés alakulásában, és ezt a modern kriminológia, amelynek egyik fő feladata a bűnözés okainak feltárása, úgy szokta interpretálni, hogy léteznek úgynevezett kriminogén tényezők, amelyek egyenkénti vagy netán halmozott együttes megléte nagymértékben növeli a bűnözés esélyét. Ilyen kriminogén tényező például ha a családban bűnöző (bűnözők) vannak, a családfő vagy a felesége is alkoholista, nyomorban élnek, sőt meglepő módon a sok gyereket is a kriminogén tényezők közé sorolja a kriminológia. Ennek következtében a kriminológusok vállalkoznak arra, hogy bizonyos rövid távú prognózist adjanak a bűnözés várható alakulásáról. Nevezetesen azon az alapon, hogy ha a kriminogén tényezők lényegében fennmaradnak, netán növekszik mennyiségük és milyenségük, akkor a bűnözés stagnál, illetve növekszik, és fordított esetben, hogy ha az államnak és a társadalomnak sikerül a kriminogén tényezők kisebb vagy nagyobb mértékű csökkentése, akkor ez hozzájárulhat a bűnözés visszaeséséhez. (Természetesen figyelembe kell venni azt, hogy a bűnözés alakulásánál nemcsak a kriminogén tényezőknek van szerepük, hanem a büntetőjog alakulásának a bűncselekményeket feltáró és a bűnösöket elfogó rendőri tevékenység hatékonyságának stb.-nek.)

Mindebből az következik, hogy ha az állam elhatározza magát a kriminogén tényezők csökkentésére, és rendelkezik is elég hatékony anyagi eszközökkel, hogy ilyen irányú elképzeléseit véghez vigye, akkor – figyelembe véve az egyéb tényezőket is – reális lehetőség van arra, hogy az eddigi tendenciákkal szemben, amelyek jórészt a bűnözés trendjének emelkedéséről (nem egyszer igen gyors növekedéséről) tanúszkodtak, a folyamat megállítható legyen, legalábbis a stagnálás állapota jöjjön létre, de amennyiben lehetséges – legalább bizonyos területeken – szignifikáns csökkenés is bekövetkezzék.

A társadalomnak természetesen nem mindegy, hogy a bűnözés általános alakulásán belül milyen bűncselekmények növekednek és mennyire. Vannak ugyanis olyan súlyos bűncselekmények, mint az emberölés, amelynek gyors ütemű növekedése a társadalom felbomlásához vezet, és vannak természetesen csekélyebb jelentőségű bűncselekmények, például a lopás. Az egyes bűncselekménytípusok okai azonban nem mindig egyeznek meg, s ezzel összefüggésben kezelésük, azok a módszerek, amelyeket csökkentésükre fel lehet használni, sem azonosak. Ezért a kriminológia foglalkozik az egyes bűncselekménycsoportok konkrét okainak feltárásával és visszaszorításuk lehetőségeivel és eszköztárával is. Ezek közül példászerűen csak egyet foglalkoztató, méghozzá olyan, amelynek átfogó társadalmi jelentősége van, nevezetesen a korrupcióval. Közismert, hogy a korrupció elterjedtsége nagymértékben befolyásolja azt, hogy mennyiben érvényesül a jogállamiság, de köze van az élet minőségéhez és sok egyéb tényezőhöz is. Sokan úgy vélik, hogy a

korrupció azon bűncselekmények közé tartozik, amelyekkel szemben a társadalom tehetetlen, mindig volt és mindig lesz korrupció, ezt el kell fogadni, ebbe bele kell nyugodni. A szociológia és a kriminológia azonban nem ért egyet az ilyen pesszimista megközelítéssel, hanem úgy véli, hogy a korrupció is a társadalmilag befolyásolható bűncselekmények közé tartozik. Utalnék itt elsősorban Hankiss Elemér munkásságára, aki egyik könyvében a korrupció történetével foglalkozva megállapítja, hogy Anglia két évszázaddal ezelőtt mélyen korrupt ország volt, és ezzel szemben, ha ma elő is fordulnak a korrupció különböző esetei, gyökeres változás következett be, a korrupció nem tipikus bűncselekmény többé Nagy-Britanniában. (Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák. Magvető* 1985.)

Hankiss behatóan foglalkozik tanulmányában azzal az eszközrendszerrel, amellyel ilyen látványos eredményt el lehetett érni. Ezek között sorolja fel például azt, hogy csökkentették azoknak a döntéshozóknak a diszkréciós jogkörét, akiket korrumpálni lehetett. (Ez azt jelenti, hogy sokkal kevésbé volt lehetőségük megítélésük szerint – lefizetve – dönteni a hozzájuk tartozó ügyekben.)

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a jog előreláthatóságát számos lényeges politikai és egyéb tényező negatívan befolyásolja, azonban ez nem jelenti azt, hogy bizonyos prognózis a törvényhozás, mind a jogkövetés, illetve jogszéts területén ne lenne lehetséges.

Globalizáció és belátható jövő

Témaválasztásunk konkrét kérdésfeltevés egy konkrét időben, teljesebben szólva, egy konkrét téridőben.* Ez azt is jelenti, hogy az egyes látható és talán még inkább az egyes láthatatlan változások erőteljesen befolyásolhatják a prognózisok igazságtartalmát. A konkrétság a feltételek egyszeri együttállására vonatkozik, és abban is gyökerezik: egyszerre rejt magában ezért *leíró* és *értékelő* mozzanatokat.

Az, hogy a kérdésfeltevés konkrét térídejét kitüntetett vagy nem kitüntetett pillanatként értékeljük-e, ugyancsak új típusú kérdés. Ez a pillanat ugyanis egy nagy átalakulás egyik fontos metszete. Amikor az átalakulási folyamat, ami egyben globális folyamat is, elér egy meghatározott pontra, ennek meghosszabbítását akár az extrapoláció formájában is bizonyos ésszerűséggel már előre lehet látni. Amikor tehát a történelmi folyamat legfontosabb összetevői egy állandóan újrakezdődő „varázstalanítási” folyamat során éppen elveszítik titokzatos, nyitott vagy akár csak elvileg tisztázandó új mozzanataikat, magától értetődően *magá a jövő* közvetlenül válik a legfontosabb kérdéssé, azaz mi van azon túl, amit előrelátunk. Ezek a meghatározások jelentik a pillanat érintett konkrétságát, annak meghatározó adottságait. A nagy folyamat számos összetevője valamilyen mértékig a mi számunkra már transzparenssé vált, szellemi pillantásunk nem egyszerűen előre irányul, de egy bizonyos belátható szakaszon túl kirajzolódó új területre.

Emiatt a jövőre irányított első számú kérdés aktuálisan már nem feltétlenül az, hogy a nagy változások valamelyike miben áll majd és milyen következményekkel jár, de az, hogy a nagy változások valamennyire már látható irányai és trendjei milyen összefüggő, kontinuumjellegű jövőt teremtenek. *A kérdés iránya módosul tehát:* nem az egyes változások, átalakulások tartalmára kérdez, hanem az e tartalmak konglomerátumából összeálló *jövőkontinuumra*, arra, amelyik mostani perspektívánkból az ésszerűség határain belül belátható.

A *belátható jövő* céljának e kitűzése természetesen még nem határozza meg azt a perspektívát, ahonnan kiindulva ezt a kérdést felvethetjük.** Pontosán a jövőről való beszéd kívánja meg a legutódatosabb perspektívizmust.

* Jelezni szeretnénk volna itt a társadalmi (ha tetszik, szociálontológiai) tér-idő konkrétságát, állandóan változó természetét, kognitív szempontból mindenkor meghatározó és konstitutív karakterét.

** Az általánosan is értelmezhető filozófiai perspektívizmus egyik jellegzetes esetéről van szó az ilyen típusú kérdésfeltevésben.

E diskurzus a lehető legszélesebb és legbefogadóbb, egyben a jövő tartalmi meghatározottságainál fogva a látszólag legszabadabb is. E partatlanság korlátozására célszerű és elengedhetetlen körvonalazni azt a *modell*t, amelynek a jelenből a jövőbe való átmenete határozza meg számunkra azt a jövőt, amit beláthatunk. Éppen a jövőről való beszéd ugyanis az, amely látszólag jól elboldogul a szélesebb összefüggések, ha tetszik, a modell meghatározása nélkül is, hiszen akár egy technikai vagy kommunikációs eszköz, egy művészi fejlődési állomás (hogy számos lehetséges további példát már ne is soroljunk itt fel) látszólag már fel is jogosít minket a jövő dimenzióiról való, további elfélteltélektől már nem függő beszédre. *Igényesebb prognosztika mindazonáltal csak a modell szintjén, a kiinduló és a módosított modell összevetésében művelhető.*

Mint nem egy eddigi írásunkban már kifejtettük, a jelenkori világmodell a globalizáció érett formájának tekintjük, amelynek számos lényeges meghatározáson túlmenően meghatározó specifikus vonása az *államadósság* jelensége, ami a globalizáció gazdasági és politikai kereteit alapvetően határozza meg, és a legmeghatározóbb mértékben teremti meg az aktuális globalizáció mélyen monetarista arculatát. Ez tehát az a modell, amihez *viszonyítjuk* a teoretikus előrelátásban megjelenő képet, s ez a monetarizmus érett rendje, ami egyébként a globalizáció alapszerkezetével is egyenlő teoretikus felfogás szerint. Nem elhanyagolandó szempont, hogy a monetarizmus érett rendszeréhez való e viszonyítás magától értetődő módon nem tartalmaz értékmeghatározást. Az a tény, hogy ezt mint modellt kiindulópontnak tekintjük, nem jelenti azt, hogy egyetértünk vele, de azt sem, hogy az azzal szemben artikulálódó mozgalmakat eleve pozitívnak tekintenénk. Szemünkben ez a kiindulás tárgyi-tartalmi-szerkezeti szükségszerűség.*

A „Mit látunk a jövőből?” kérdésfelvetésének új és egyben ismét új típusú módszertani problémája a *jelen-jövő viszony új formája és minősége*, más szóval a jelen-jövő *kontinuum* aktuális léte. Mindez lerövidített formában azt jelenti, hogy éppen napjaink új típusú specifikuma az, hogy a jelen és a jövő nem válik el egymástól két, jól megkülönböztethető, egymástól éles vonallal elválasztható diskurzusként, de sajátos új, összefüggő kontinuumot alkot. Ezt a diskurzusalkotó új viszonylatot olyan relevánsnak tekintettük, hogy az eddigiekben minden lényeges teoretikus vagy gyakorlati orientációjú tanulmányunkban döntő jelentőséget tulajdonítottunk neki. Ezzel egyrészt ki akarjuk emelni, hogy ebben a növekedés kezdettől fogva részesedtünk, és azt a kezdé-

tektől fogva önálló heurisztikus elvként, illetve egész elméletként kezeltük.* Ez a kontinuum a globalizáló *mezoszintjének* meghatározó vonása, egyben a posztmodern antropológia, társadalom, társadalomszemlélet és gondolkodás meghatározó vonása is.

Ahhoz, hogy rendelkezünk kiinduló modellel, hozzátartozik, hogy rendelkezünk a jelenről szóló átfogó általános elmélettel is. A *modellszintű előrelátás is csak egy elmélet sajátos perspektívájából kiindulva képzelhető el, s természetesen a modell meghatározásai is onkéntesek maradnának egy átfogó elméleti elképzelés nélkül.* Mindez abban a megvilágításban különös figyelmet is érdemel, hiszen a marxizmus végét sokan és nem alap nélkül kezelték az utolsó nagy elmélet** végeként, de Jean-Francois Lyotard posztmodern alapjelentése, a nagy metaelbeszélés vége is a marxizmust tekintti az utolsó nagy metaelbeszélésnek. Mivel a modell alapjául szolgáló elméletnek a lépésről lépésre való tisztázása nem végezhető el ebben a tanulmányban, csak léte-re utalánk, abban reménykedve, hogy az olvasó előtt világossá válnak ennek az elméletnek a körvonalai.*** Jöjjék a marxizmus letűnésével valóban bekövetkezett egy elmélet utáni állapot, egyáltalán nem osztjuk azt a nézetet, hogy a közbeszéd elméletnélküliségének látványos módon örülnünk kellene. A hamis és a hatalmi érdekeket transzparens módon szolgáló, ideológiává silányuló elmélet csak egyik vetülete az elméletek társadalmi létmódjának. Az elméleti szükséglet azonban a megismerés legtágabb keretét alkotja, s ezen az alapvetően tudományelméleti összefüggésen túlmenően még felfogásokat is tartalmaz, és elősegíti az artikulációk egyre szélesedő koncentrikus körének létrejöttét is. E többszörös, mind heurisztikus, mind artikulatív funkciók okozzák, hogy az *elmélet hiányának is megvannak a maga áldozatai és vesztesei*, jöjjék ez szinte állj körül be a diskusszió középpontjába.⁶

A nagy elmélet hiánya azonban nemcsak a megismerés, illetve az elméletképzés eddig érintett problémáit határozza meg, nemcsak a filozófia végének számos lehetséges variánsát aktualizálja, de a *nagy ideológia*, s ezáltal az ideológia problémáját általában is. Kétségtelen, és sokak által ugyancsak egyértelmű örömmel fogadott tény, hogy ma nincs nagy ideológia, miközben nemegyszer egészen egyértelműen artikulálódik a nagy ideológia iránti nem partikuláris, nem létez köztét vagy nem másétn érdekevezérelt szükséglet,

* Nem is annyira a közvetlen heurisztikus következmények miatt van szükség ennek kiemelésére, mint amiatt, hogy a mindennapi tudat és a köznyelv még mindig két teljesen különálló, és egymással csak a közvetlen szembesítésszerű viszonyban elképzelhető mozzanatként kezeli a jelet és a jövőt.

** A marxizmusnak mint a Lyotard értelmében vett utolsó nagy elméletnek az értelmezése, mindenféleképpen legitim, még akkor is, ha ezzel a legtöbb esetben a marxizmusnak sem hívei, sem ellenfelei nem szeretnek egyetérteni.

*** Számos eddigi publikációk tartalmaz már részleteket ebből az explicit elméletből, anélkül hogy azok a megjelent publikációk összességében valamiféle teljességet alkotnának.

⁶ Az elmélet (majd később az ideológia) hiánya újabb szociológiai dimenzióvá nővi ki magát.

* E problémákör elvi problematikájához lásd több más tanulmány között e sorok szerzőjétől: A globalizáció társadalomfilozófiájához. In: *Pro Philosophia Füzetek*, 2000. 21–22. szám, 133–176. old. – Természetesen az elvégzett teljes analízis után e jelenségek értékelésétől sem zárkoztunk el, de ennek ideje azonban még nem érkezett el.

mégpedig azon az alapon, hogy a nagy ideológia klasszikus és ideológiának felismert alapszükséglete artikulálja azt.* Anélkül, hogy meg akarnánk változtatni az ideológia sokszoros és komplex természetéről kialakult általánosán elismert evidenciákat, világos, hogy problematikus, sőt az egyes társadalmi szereplőkre nézve eltérően problematikus, sőt káros következményei is vannak az ideológia végének. Egyrészt azért, mert ha nincsenek orientációs és értelmezési keretek, akkor az egyes aktuális problémák szisztematikus szituálása majdhogynem lehetetlen. De az artikuláció hirtelen ugrásszerűen megnehezítő problematikája nemcsak általánosságban, de partikulárisan is megjelenik. Ha nincsenek tág értelmezési keretek, az egyes partikuláris csoportok sem tudják artikulálni önmagukat. Az egyének mint egyének artikulálhatják önmagukat. Az egyének az individualizáció igen előrehaladott formáira támaszkodhatnak, ami legitim és megalapozott realitás. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyének egyidejűleg ne szerveződnének csoportokba is, vagyis ne léteznének olyan, az individualizáció szempontjából közömbös csoportok, amelyek ideológia nélkül nem tudják artikulálni saját magukat. *A magasan fejlett individuáció társadalmi az individuumok társadalmi, de az individuumok társadalmi sem lehet olyan társadalom, amelyben azok ne alkotnának egyidejűleg számos csoportot is.* Az ideológia szigorúan tudásszociológiai szempontból többszörös meghatározottságával tisztában vagyunk, az ideológia mint hamis tudat és hatalmi legitimáció nem tartozik szellemi favoritáink közé. Ennek ellenére az is kiderült a globalizáció konkrét megjelenési formáiban: ha lehetetlenné válik az ideológia, a társadalomban az is a mindenkor gyengéknek rossz.** Miközben a társadalmi léthezkötöttséghez, azaz a létezés jogaihoz és normatívításához köthető ideológia alig artikulálható a globalizáció jelen állapotában, mind a neoliberalizmus/neopozitívizmus, mind a posztmodern oldalról új és egyben új típusú ideológia-csírák jönnek létre, olyan gondolati alakzatok, amelyek nem hasonlítanak az ideológia klasszikus Mannheim Károly-féle fogalmához, miközben klasszikus ideológiai szükségleteket elégítenek ki.***

Miközben tehát a globalizáció kereteit kell (a mögötte álló modellel és az azt megalapozó nagy elmélettel) minden jelenorientált kérdésfeltevés legáltalánosabb keretének felvonnunk (ha nem ezt tennénk, a legnagyobb tudományelméleti és módszertani nehézségekbe kellene ütköznünk), nem hagyhatunk figyelmen kívül két másik meghatározó szempontot sem. Egyrészt a globalizációt sajátos tudományelméleti és önálló teoretikus tartalommal ren-

* Az ideológia tudásszociológiai, azaz „szaktudományos” értelmezése gondolunk.

** Aligha tévedünk, ha ebben az összefüggésben újabb társadalomontológiai dimenziót vélünk felfedezni.

*** A neoliberalizmus/neopozitívizmus említett ideológiai csírái elsősorban a vulgárganizmus kifordítására emlékeztetnek, amíg a posztmodern csíraideológiája az előzetes misszionálás szükséglete, illetve nélkülözhetetlensége kényszere miatt vissz a magára ideológikus karaktert.

delkező szellemi és heurisztikus tér, azaz az arról való beszéd nem redukálható a gazdaság vagy a politikai globalizációra, hanem valóságos, önálló aurával rendelkező jelenségkomplexumot kell önálló heurisztikus opcióként megjelenítenie. Másrészt a globalizáció minden rendszerszerű funkcionálása és minden funkcionális rendszermivolta ellenére sem természeti törvény, érvényesíteni kell vizsgálatában az univerzális felelősség, az emberi civilizáció alapértékeinek magától értetődő szempontjait.

A „Mit látunk a jövőből?” kérdésfeltevés közvetlen feladata a gyakorlat sajátos kérdésfelvetése is.* Kellő mérlegelés után öt kérdés tehetünk fel, a maguk összes előfeltételével, amelyek között természetesen az egyes kérdések előtörténetének is kiemelkedő szerep kell hogy jusson. Ez a viszonylag egyszerűnek hangzó követelmény a gyakorlat számára várhatóan problematikusnak bizonyíthat: éppen az ilyen kérdésfelvetéseknek nincs meg a maguk empirikusan kidolgozott előtörténetük, ami pedig itt egyedül nélkülözhetetlen, az a sajátos, az adott kérdésfelvetésekhez célszerűen összegyűjtött empiria.**

Öt alapfeltevés határozza meg a következő 15–20 évet, ezek válaszolják meg azt a kérdést, mit látunk a jövőből.*** Az előrejelzés pusztá feltevése tartalmazza a rendszer, illetve az elemek változását. Maga a globalizáció, a maga sokszoros és minőségileg újszerű elemével keresztülmegy a kitudózt időszakazon, változásokon, ezeket azonban nem tekintjük olyanoknak, amelyek a rendszer dimenzióit megváltoztatnák. Újszerű dinamikus elem azonban a globalizáció társadalmi méretű kognitív feldolgozása, a globalizáció viszonyait még nem ismerő, ezeket a viszonyokat pillanatnyilag még tanulmányozó közvélemény (beleértve a tudományos közvéleményt is) öhatatlanul a maga eddigi képzeleteinek és fogalmainak szintjén érzelmi és értelmezi a globalizációt. Ezzel egyrészt a klasszikus antropomorfizálásnak az elmélettörténetben jól ismert jelenségét termeljük újra^o, másrészt módosítjuk, eltorzítjuk, leegyszerűsítjük a globalizációról szóló elemzések új és új típusú teoretikus dimenzióit. A szemünk előtt álló időszakban tehát a társadalmi tudat is probléma még, annak dimérikája is meghatározó tényező, akár úgy is, hogy a

* Részben saját megismerési érdekeltségünk gyakorlati vonatkozásaira, részben a megismerés, mint gyakorlat mozzanatára gondolunk.

** Amikor ilyen gyorsan értékelődnek át a vizsgálat alapfogalmai, az empiria még alig van kész az új alapfogalmak számára. Azért is kell különösen is felhívni a figyelmet erre, mert még a tudományos köztudat sincsen tisztában a kérdés igazi fontosságával. Úgy véli, hogy az empiria egyszer s mindenkorra készben áll, s az alapfogalmak, koncepciók és heurisztikus feltevések ugyanabban az empiriában alakulnak ki és mozognak (mint közegeben), miközben a valóság az, hogy minden új alapfogalom-rendszernek, koncepciónak és új heurisztikus feltevésnek új és új empirikus sorokat kell felszínre hoznia, hogy azután azok a maguk felszínre hozott formájában igazolhassák őt.

*** Az öt alapterületet, illetve alapkérdést elégségesnek tartjuk ahhoz, hogy az egész valóság totalitását elviekben rá lehessen építeni. Természetesen elvi lehetőségről van szó.

^o A megismerés klasszikusan és teljesértékűen „emberiesítő”, tudományelméletileg releváns dimenzióira gondolunk.

megértés egy korai szintjén próbál meg, ugyancsak kikerülhetetlenül, *szellemi vagy anyagi érdekeket érvényesíteni*, azaz a megértés elemeire támaszkodva nem egyszerűen naiv, jóhiszemű, de rosszhiszemű és kalkulatorikus* megértési stratégiákkal is élhet.

Az egyes konkrét témakörök legfontosabbakként való kijelölése már egyben *előzetes döntés* is arról, mit is látunk a jövőből, meghatározásuk már a jövőkép lényegét érinti, hiszen ezzel, ha akaratlanul is, de már előzetesen strukturáljuk is a jövőt. Kisebb az eltérés az egyes kijelölt kérdésekben lehetséges eltérő vélemények között, mint a legfontosabb kérdések kijelölésében elképzelhető lehetséges eltérések között.**

Szigorúan a jelen, a "Mit látunk a jövőből?" perspektívájából nézve az öt legfontosabb témakör a következő: a *pólusok kérdése*, a *globalizáció politikai realizációja*, az *állam* (nem kihegyezve a nemzetállamra), a *társadalom* (az egyenlőség–egyenlőtlenség-probléma tengelyén), valamint a *kultúra* (a legszélesebb és a legkomplexebb értelemben).

A *pólusok problémája* a jelenkori globális szerkezet, az egypólusú világ sokban még ma sem feltárt részletekkel, funkciókkal, függőségekkel terhes összefüggésében értelmezendő. A kérdés azt tartalmazza, *lesz-e több pólus*. Ebben az összefüggésben nem egyszerűen csak több történelmi forgatókönyv lehetséges, de *több típusú* forgatókönyv is. A kérdés ugyancsak az új típusú problémák közé tartozik. Az egypólusú világ ugyanis nem régi típusú adminisztratív vagy bürokratikus hatalmat jelent, jóllehet napjaink új típusú hatalmi tényezői nem húzódnak a régi típusú hatalomgyakorlás elemeitől sem.*** A globális világ átfogó funkcionális működésétől eltekintve a pólusok kérdése a *reguláció* konkrét meghatározottságai körül forog. Abban, *hogy ki hozza meg ezeket a reguláló szabályokat*, nagyon is döntő a *pólusok száma és megszólása*. Az új típusú problémák következő vetülete a két-, három- vagy többpólusú szerkezetek egymástól nagyban eltérő alapjellege, illetve ezek alternatívítása. E reflexiók meghatározó kísérője az új típusú helyzetek elvi megítélésének kidolgozatlanága. Miközben például elvben tökéletesen elismerjük mindenkinek a jogát a pólusképzésre, azt sem tudjuk elképzelni, hogy a vezető pólus(ok) nem tesz(nek) meg mindent a maga(uk) szerepének megőrzésére.

* A nemzetközi és a magyar politika mára már számos példát kínál a félig megértett globalizáció elméleti feldolgozása alapján megkérdőjelezett politikai előnyzszerzés eseteire.

** A Magyar Nemzeti Bank egykori vezetői így vettek fel hiteket a Világbanktól és az IMF-től, hogy a nyugati hitelek felvételét a szocialista gazdasági mechanizmus hiányzó önszabályozása szüntesse meg és ezért vágyott kiegészítésének tekintették. Mindebben benne volt a jövőképek is, amelyekben a globalizáció specifikus pénzügyi világa (és így az eladósodás új funkciója) semmilyen, a létező szocializmus gazdasági mechanizmusainak hiányosságai viszont annál intenzívebb szerepet játszottak.

*** Teljessegre nem törő példaként vezető hatalmak olyan magatartására emlékeztethetünk, hogy nem vállalnak szerepet a nemzetközi környezetvédelmi szerződésrendszerben vagy privilégiumjellelű kivételekre tartanak igényt a fegyverzetbiztonság problémáinak terén.

Tovább bonyolítja ezt a helyzetet, hogy a pólusképződés nem közvetlen és végső meghatározó elem, de *egy létező funkcionális rendszeren belül való pólusképződés*. Eltekintve tehát bizonyos szélsőséges forgatókönyvektől, maga a pólusképződés is ezen az egy rendszeren belül folyik, úgy, hogy egyben a versengő felek elismerik és tiszteletben tartják a nagy rendszer alapelveit.

A második nagy kérdés: a globalizált világ *politikái szerkezete*, azaz kik és mik lesznek a globális folyamatok politikai hordozói. Nyitott kérdés, mennyire lesz a politikai szféra homogén, hiszen részben definíciószerűen nagyon homogénnek kell lennie, már csak azért is, mert a globális világ alapszerkezetében legitim módon a neoliberális politikai elvek léte és érvénye minimális kiinduló feltétel.* Ezzel a most általában elfogadott és homogénnek tekintett kiindulóponttal együtt a konkrét politikai hordozók szerkezete egymástól igen eltérő lehet. Az egyes kérdések itt is eltérő típusú kérdések is. Nyitott kérdés és alternatív a *neoliberális politikai berendezkedésű világ viszonya a csak formálisan neoliberális berendezkedésű világhoz*.** Ugyancsak nyitott és alternatív kérdés a globalizáció központi régióinak politikai homogenizálódása, e homogenizálódás kihatása a pártviszonyokra és az amúgy is erősen zsugorodó ideológiai különbségekre.*** Hasonló karakterű kérdés a belső tér lehetséges új politikai törésvonalainak problémája, adott esetben a *nemlétező törésvonalak hatása a politikai hatalom újraelosztására*. Meghatározó lehet a monetarista globalizáció politikai szférájának alakulására a politikai rendszer liberális elemeinek konfliktusa a monetarizmus politikai és társadalmi értelemben vett antiliberálisizmával. Hasonló a helyzet a globalizáció vegyes formában való lehetséges együttélésével nem demokratikus (neoliberális) rendszerekkel (Kádár, Pinochet), nemkülönben a kulturális különbségekből adódó politikai rendszer-pluralitás lehetőségei és azok aktuális együttélése a belső régió neoliberális rendszerével. Önálló jelentősége van az újonnan konstituálódó *populista és diktatórikus* politikai rendszerek problémájának, amelyek instrumentálisan vagy nem, de immár kifejtett formában a globalizációellenességet írják zászlójukra. Ebből mind teoretikusan, mind praktikusban nyomban artikulálódik az az ugyancsak új típusú kérdés: vajon milyen nagyságrendű populizmussal élhet együtt a globalizáció teljes szerkezete.

A következő nagy problémakört az *állam* problémái alkotják. A kiindulópont ebben a gondolatmenetben is a globalizáció és a nemzetállam kapcsolata, az itt fellépő új feszültségeket és kompetenciaproblémákat mára a politizáló köztudat is elégségesen tudatosította. Nemzetállam helyett az állam kifeje-

* E tulajdonságok hiánya diszkriminációt von maga után.

** Erre a megfogalmazásra azért volt szükség, mert formálisan ma már gyakorlatilag az összes állam a demokrácia neoliberális alapzatán működik.

*** Lásd erről e sorok szerzőjétől: A szociáldemokrácia neoliberális fordulata. in: *Bal, jobb, hamdud út*. (Szerk.: Dalos Rima és Kiss Endre, Budapest 2000. 25–34. old.)

zést használjuk, hiszen a nemzet és a globalizáció konfliktusában kétségtelenül vannak elemek a „nemzet” és „globalizáció” kapcsolatából és konfliktusából, mindemellett a nemzeti probléma hangsúlyozása ezen a helyen azt a hamis látszatot is keltheti, mintha a nemzeti típusú államoknak (mondjuk egy szövetségi vagy föderalista típusú államnak) nem ugyanolyan feszültségei támadnának a globalizáció nemzetekfölötti folyamataival.

Az állam vetületében az egyik lényeges elem ugyancsak a politikai és gazdasági folyamatok regulációja – egyáltalán nem mindegy, hogy ezek a regulációk milyen konkrét végeredményekhez vezetnek. A jövő nagy dimenziója (és az eldöntendő kérdések sora) abból nő ki, hogy az állam egyáltalán nem közömbös és csak funkcionális vonásokkal jellemezhető szereplő, de mivel az 1945 utáni modern állam szélsőséges, addig ismeretlen és elképzelhetetlen mértékben vállalt magára civilizációs és összetársadalmi feladatokat, amely feladatok csak a társadalmi lét széles szöveteinek elpusztításával oldhatók ki csak a globalizáció folyamataiban megrendült állam felelősségéből, kötelekeiből.* Az államok (természetesen nemcsak a szűkebb értelemben vett nemzetállamok) vesztesei e folyamatnak. De működik egy másik tendencia is, amelynek ugyancsak megvannak az első markáns jelei napjaink világfolyamataiban. Vannak ugyanis előnyös és szerencsés (nemzet)államok is, amelyek a globalizáció és adott esetben még az integráció eddigi eredményeit is erőteljesen felhasználhatják eredeti, nemzetállami céljaik, adott esetben, rég eltemetettnek hitt expanzív nemzetállami céljaik megvalósítására, s ezek már eddig is többszörös nyertesei az európai bővítésnek, ami természetesen ugyancsak elsősorban a globalizáció folyamataként értelmezhető.

A jövő társadalma, mint a „Mit látunk a jövőből?” kérdéskör újabb nagy területe az *individuumok társadalma*. Az individuáció folyamata erőteljesen hatol keresztül a világ társadalmain, amelyeket, minden ellenkező látszat és valóságosan ellenkező tény ellenére is, éppen ez az *individuációs folyamat tesz nagyon is kiegyenlítetté, ha nem egyenesen homogénné*. A szobán forgó jövő társadalmának igazi nagy és immár specifikusan társadalmi problémája azonban mégsem az *individuáció lesz, hanem az egyenlőtlenség elviselése, feldolgozása, korrekciója, az azzal való élés és együttélés*. Akár 20/80-as, akár 30/70-es, 40-/60-as vagy kétharmados társadalmat képzelünk lelki szemünk elé, ez a társadalom, ami egyébként valóban az *individuumok társadalma* is lesz, szélsőséges nagyságrendű egyenlőtlenséget fog (lesz kénytelen) viselni és elviselni. Nagyobb kockázat nélkül lehet ezért megjósolni, hogy ekkora egyenlőtlenséget hosszabb ideig egy társadalom sem viselhet.** Egyenlő eséllyel jósolható meg a „Mit látunk a jövőből?”-perspektíva alapján az, hogy

az egyenlőtlenség ellen *fellázadhat* a társadalom, de egy ezzel ellentétes veszély is létezik, amelynek be kell következnie akkor is, ha ez első számú veszély nem következik be, s ez pedig az ilyen szélsőséges egyenlőtlenség *szankcionálása*.* Mind a lázadásra, mind a szankcionálásra megvannak már az első, csíraformájú példák**, jóllehet a prognózisban a csíraformájú példákra való utalás nélkül is legitim módon utalhatunk. Természetesen az egyenlőtlenség fogalmát önmagában is alapvetően ki kell majd terjesztenünk, hiszen az idő előrehaladtával megnő ezeknek a fogalmaknak a komplexitása. Ha például bekapcsoljuk ebbe a folyamatba a *társadalmi tőke csökkentett fejlődésirányú újratelmesítését*, az általános dekulturációt vagy *reprimítívizációt*, nyomban világos, milyen beláthatatlan dantei bugyrai nyílnak meg az egyenlőtlenség kezdetben olyan egyértelműnek tűnő szolidan tudományos fogalmának.

A „Mit látunk a jövőből?” kérdéskör ötödik nagy területe a *kultúra, a valóság, a médiák* problematikája. Ide tartoznak természetesen az előző problémák kultúraalkotó vagy nem alkotó következményei, de más oldalról az eddigi kultúra, a kulturális hagyomány lehetséges távú tendenciái és jelenségei is. Ekkor már nemcsak a modern lesz egyébként a hagyomány része, de a posztmodern is. A „Mit látunk a jövőből?” kérdést ezen a területen a legnehezebb megválaszolni, mert a válasz oly szélsőségesen sok tényező függvénye, de azért is nehéz, mert az *előző négy nagy problémák orákulása is meghatározza azt*. A nagy és többé-kevésbé nyitottnak tekintendő kérdések a következők: *milyen általános világképmoделlek, világnézet-ajánlatok tűnnek majd fel a tárgyalt korban?* El tudja-e viselni a globalizáció érett és egyre differenciálódó formája a vallásnak azt a felkínálását, amit a nagy szellemi központok sugároznak a társadalomra? Meg tud-e szabadulni az értelmiség a maga oligarchikus szociológiai szerkezetének a kreativitást akadályozó következményeitől? Fel tudja-e szabadulni az értelmiség széles rétege a monetarista restriktciónak a kritikai és a kreatív szellemiséget visszaszorító feltételrendszerének szorításából? Lesz-e új kultúra, de mi lesz a régivel, mi lesz a magas- és a tömegkultúra viszonya? Ami a mából előre pillantva bizonyosnak tekinthető, az az *individuáció további kiépülésének valódi pluralizmusa*, amelynek eredményeképpen minden jelenség és tendencia egymás mellett létezik, de ami miatt éppen annyira nehéz az egyes tendenciák súlyának, nagyságrendjének egymástól való megkülönböztetése.

Némi filozófiai általánosítással mégis megnevezhető a jövő kultúrájának legátfogóbb problémája. S ez nem más, mint a *racionalitás és az értékek* világának új viszonya. A globalizáció a funkcionalitás világa. A kultúra, éspedig

* Ezért elidegeníthetetlen része a globalizáció kutatásának a szociális állam teljes problematikája.

** Hozzá kell tennünk, hogy a valóságos helyzet az egyes államok egyes társadalmait integráló úgynevezett nemzetközi társadalom sajátos és komplex léte határozza meg.

* Aigha tévedünk, ha az egymással reflexív viszonyban álló „kettős veszély” jelenségét ugyancsak társadalomontológiai természetűnek tekintjük.

** Az euthanasia közelmúltbeli hollandiai legalizálása, a kőnőszóhoz való általános hozzáállása vagy éppen a neoliberalizmus nemzetközi jogi kiterjesztésére gondolunk.

mind a régi, mind pedig az új kultúra feladata az, hogy a funkcionalitás működésének alapzatán állandóan újratermesse az értékek világát. Márpedig ha az értékek elfogynak és kikopnak a funkcionális fogaskerekei alól, a jövő még akkor is civilizációs és kulturális hanyatlás lesz, ha maga a globalizáció folyamata lázasan rohan előre.*

Egyszerre kell megismernünk és megértenünk azokat a jelenségeket, amelyek teljesen újak és amelyek teljesen precedens nélküliek az eddigi világtörténelem összefüggésében. Egyszerre kell megvédeni minden civilizációs értéket, hiszen az új viszonyok nemcsak támadják, de új módon is támadják őket. A lehetőségek szélsőséges határok kötött mozognak, jóllehet az odavezető út maga nem lesz szélsőséges. Bármelyik végső megoldáshoz vezető, adott esetben szélsőséges képlethez nem kiegyensúlyozatlan út fog vezetni.

Gondolatmenetünk zárásaként immár az előrelátás konkrét téziseinek kell következniük. Ezek szerint: 1. *marad az egypólusú világ*, 2. *a politikában a neoliberais politikai modell erősen keveredni fog a populista modell elemeivel*, mind nemzetközi, mind nemzetállami szinten, 3. *gyenge, a maga korlátozott hatalmában érzékeny és agresszív állam lesz e korszak állama*, 4. *az egyenlőtlenséget egyre rosszabbul viseli a társadalom*, amelynek mélyein a rendszer egésze elleni lázadások a rendszer egészének egyre tökéletesedő szabályozásával együtt lépnek majd fel, 5. *plurális kultúra* uralkodik, a vallás erős misszionizálásával és a tömegkultúra újabb formáinak dominanciájával.

A *kihívás-válasz-modell* jövőbeni továbbélésének meghatározó ereje nem abban lesz elsősorban kimutatható, hogy a legkülönbözőbb típusú kihívások ne következnenek be. E modell meghatározó szerepe és a globalizáció viszonyait erőteljesen struktúrázó jelentősége abban válik majd kimutathatóvá, hogy e nagy egész heterogén elemei (például a funkcionális rendszerek és az értékek jegyében konstituálódó társadalmi szféra heterogenitására gondolunk) közül mely aktorok fogják megválasztani, hogy mely kihívásokra kell általános, ha éppen nem globális válaszokat adni.**

FÜGGELÉK

* Mindebben benne van az is, hogy ezt az összefüggést tekintjük a mindenkori állapotok megítéléséigaz, általánosított kritériumának.

** Egy jellemző példa: ami a társadalom számára az akut és rövid távú egészségkárosodás veszélye miatt azonnali kihívás volt, az ipar széles szférái előtt csak lassan vált egyáltalán azzá.

A kognitív evolúció antagonisztikus ellentmondásai

A félelmek és az irányítésvetés érzése a gyorsuló társadalmi változások természetes kísérői. Manapság az embernek az a benyomása, hogy jól megalapozottnak hitt életmódunk változásának sebessége a pszichológiailag elviselhető határához közeleg. Az apokaliptikus világszemlélet persze az ókori civilizációk óta kíséri az embert, de a gyors tudományos és műszaki haladás korában ez mintha még jellemzőbb lenne ránk. Annak ellenére, hogy legtöbbünk teljesen biztos az emberiség kognitív fejlődésében, képtelenek vagyunk megszabadulni az ember önpusztító természetének és dekadenciájának gyanújától. Ez talán nem is baj, hiszen a pesszimista hozzáállás gyakran élesebb problémalátásra és a megoldás aktívabb keresésére készítet. Más oldalról viszont, ha körülnézzünk kortárs szerzőink különféle művei között, nehéz szabadulnunk annak gyanújától, hogy ez már az ember evolúciójának talán a lecsengő ága. És ez a benyomásunk valószínűleg nem is megalapozatlan. Végül is, jogosan tűnik akkor, ha gazdaságunk példátlan mértékben önmagára orientált és ez a társadalmat is gazdaságorientálttá teszi; közülünk ugyanis nagyon sokan azon a véleményen vannak, hogy ha valami a társadalmi haladás „elsődleges mozgatója”, akkor az a gazdaság. Ugyanakkor a tömegoktatást szolgáló intézményeink a maguk részéről mintha azt a célt tűzték volna ki maguk elé, hogy eltüntetik az egyéniségek közötti irritáló eltéréseket; kiegyengetik, a tömegátlagba és középserűségbe vasalják bele az egyén egyedi képességeit és természetes kritikai érzését, az alkotószellem alapját. Ráadásul féltő, hogy haladásunk ára az emberi faj degenerálódása és a természetes környezet elpusztulása. Nem csoda, ha ilyen körülmények között és efféle érzelmi töltetekkel némelyek arra a nem túl eredeti gondolatra jutnak, hogy az emberi faj fejlődésének menthetetlenül vége, s már csupán az a kérdés, hogy mikor.

A kognitív evolúció elvei

A problémameghatározás és -megoldás funkciója

Aligha van más járható módja a változás, az ember öntökeletesítése és ilyenformán a társadalmi fejlődés modellezésének, mint a funkcionális rendszer és

kibontakozásának elmélete. A rendszer fogalma körüli zűrzavar nem teszi ugyan egyelőre lehetővé, hogy legalább a témában mérvadó véleményt alkotók körében egy nyelvet beszéljünk, mégis ezt az utat kell járni. Más módja az ember dolgainak és azokon keresztül a világ elveinek megértéséhez ugyanis ma még nem kínálkozik.

Nem a szerves vagy biológiai kiválasztódásról és kényszer-adaptációról beszélünk, amikor akár az egyén mentális fejlődéséről, akár pedig az emberiség társadalmi-technikai evolúciójáról van szó. S nem a biológiai és a kulturális változatlanlanság közötti párhuzamról, esetleg valamiféle analógiáról szól az ember racionalitása, éleseszsége, gondolati gazdagsága, problémátársa sem. Legalábbis, ha kognitív és öntökéletesítő emberről van szó, nem a biológiai folyamatai fontosak számunkra igazán; nem az a kreativitása érdekel, amely valaki vagy valami ellen, hanem az, amely valakiért és önmagáért születik.

A kognitív fejlődés megkülönböztethető természetesen valakinek a kora, örökölt tulajdonságai, motivációja, tapasztalata és kulturális környezete szerint (Piaget 1972). Igazából azonban valóban nem a felszedett és környezete által áruháztott tudás mennyisége, hanem az egyén mentális minőségi adottságainak és képességeinek realizálhatósága, vagyis kognitív potenciálja és annak kibontakozása számít. Az egyén kognitív képességeinek kibontakozása, vagyis fejlődése természetesen korrelációban van a társadalmi és kulturális környezetének fejlettségével. A társadalom arra készíteti (már amelyek készíteti, és ép-penséggel nem ennek ellenkezőjére szorítja) az egyént, hogy szellemileg fejlődjön, sőt kényszeríti is, hogy adaptálódjon a változó társadalmi-gazdasági, technikai és legkülönbözőbb más feltételekhez és körülményekhez. Állítom, hogy fejlődésének legfőbb hajtóerejét mégis az a vágyódás, nyugtalanság és elégedetlenség jelenti, amely önmegvalósításra, újabb és újabb „magasságok” kitűzésére és azok „meghódítására” indítja. Az ember nem csupán kényszerből kérésre változtatni önmagán és a társadalmán, de belső indítástól vezérelve is.

Jean Piaget meggyőzően bizonyítja, hogy a tudományos gondolat és az emberiség kognitív fejlődése összhangban van a gyermek gondolkodásának kialakulásával (Gardner 1973: 236). Rámutat arra a törvényszerű párhuzamos-ságra is, amely az egyén élete során a biológiai elválása és kognitív fejlődése között megfigyelhető (Croom 1980: 36). Az ember szervezete egész életén át biológiailag szüntelenül változik, és szintűgy, mint a fiziológiai hordozója, változik a kognitív tevékenységünk, az egyén kognitív képessége is. A fejlődést – mondja Piaget – a funkció-végrehajtás újabb és újabb módoszatainak periodikus elsajátítása váltja ki az egyén éppen létrehozott kognitív struktúrája által, majd az ezt követő asszimiláció és kiegyensúlyozás. „Minden tevékenységi aktus az alkalmazkodásnak köszönhetően egyre gazdagodó információ-asszimilációt jelenti az egyén rendelkezésére álló sémák által” (Piaget 1969:

158). A funkció pedig, amelyről szó van – tudjuk –, nem más, mint az intellektus problémamegfogalmazó és problémamegoldó tevékenysége.

Nem tűnik feleslegesnek még egyszer megismételni a funkcionális rendszerjellegének alapjairól többször elmondottakat:

A Piotr Anohin orosz neurofiziológus által kidolgozott neurofiziológiai rendszerek elmélete (Anohin 1978. 1979. 1980.) szerint minden élő szervezet saját létét azoknak az egymástól független belső alrendszernek köszönheti, amelyek időszaksan szükség szerint mobilizálódnak szervezetünk különböző orgánumaiból, sejtjeiből, áramlataiból, szöveteiből stb., valamint – ha a cél úgy kívánja – a szervezeten kívüli komponensekből. Ezt a feladat megoldására mozgósított komponenshalmazt az óhajtott eredmény előrevetített képe vagy víziója, pontosabban az előrevetített valóságkép eléérését célzó erőfeszítés egyesíti szétválaszthatatlan célirányos entitásba, illetve aktusba, hogy a szervezet ilyen vagy olyan szükségletét kielégítse. A célt maga a funkcionális rendszer alakítja ki és jeleníti meg egyfajta modell alakzatában, amely a központi idegrendszerben formálódik ki a jövő eredményének előérzete alapján („a valóság megelőző tükröződése” – Anohin). Az eredmény elérésével a rendszer mintegy „megszűnik létezni” (mondhatnám, kiterjedése úgyszólván feltételeződik nulladimenziósra), dezintegrálódik, hogy átengedje a terepet, sőt az eddigi komponenseinek egy részét is a tevékenység következő aktusának, illetve rendszerének. A funkcionális rendszer reprodukálja önmagát céltételezése ismétlésével és önmaga korrigált másolásával, funkcionális algoritmusának megújításával.

A társadalmi-technikai funkcionális rendszerek működése

A társadalmi funkcionális rendszerek a komponenseik, a résztvevők nagy számával és eszközeik sokaságával természetesen összetettebbeknek tekinthetők a fiziológiai rendszerekénél. Mozgósításuk időigényesebb, energiafogyasztásuk is nagyobb, de az operacionális konfigurációjuk, a célirányos funkcionálásuk paradigmája és algoritmusja egy és ugyanaz. Ugyanis bármennyire társadalmi a rendszer, döntéshozatalának mechanizmusa egyéni marad.

Működésének kezdetétől a társadalmi-technikai funkcionális rendszer kognitív változatának képlete is az

[ember & eszköz]

alakzatban adható meg. Tudhatjuk, hogy ez az alakzat felel meg a nem lineáris rendszer strukturális sémájának (Bíró 1985: 7), amelyben az aktív gerjesztő meg (ember) mellett ott van a passzív komponens keltette fékezés és a visszacsatolási algoritmus is. Ezt a nem lineáris rendszert tehát a visszacsatolásra alapozott homeosztázis jellemzi; a rendszernek belső szabályozottsága van. A funkcionális rendszer belső szabályozottsága azonban a belső önfenntartó

algoritmus hatásánál távolabbra mutató, magasabb rendű irányultsággal jellemezhető. Ezt a magasabb irányultságot minden rendszer az eszmélet erejének köszönheti. Mondhatnám, a rendszernek nevezhető jelenség elsődleges ismérve az eszmélete. Különösen az Ember vezérelte társadalmi-technikai rendszerrel mondható el az, hogy belső vezérlésénél az eszmélet ereje a meghatározó tényező. Annak az eszméletnek az ereje, amely az ellentmondások ellenére, sőt azok támasztásával és keresésével, a válságokat is vállalva irányítja az ember társadalmi-technikai funkcionális rendszerét az önfejlesztés felé.

Vegyük példának okáért a házépítésre szakosodott munkások jól összehasznált csoportját, de vehetjük akár a festményeit festő művészt, a zeneművet játszó zenész esetét is. Mindegyikük esetében a megfigyelő megkülönböztetheti a funkcionális rendszer algoritmikus szerkezetét az (ember & eszközei) képiet szerint, észreveheti a rendszer periodikus mozgósítását, célirányultságát, sajátos tulajdonságait, a változás belső algoritmusát és szabályozottságát, működésének eredményét, de hosszabb távon a képességek progresszív vagy regresszív változását is. A homeosztázis az ilyen társadalmi-technikai funkcionális rendszer számára elsősorban annak a képességének a megőrzésében mutatkozik meg egy-egy aktuális során, amellyel a rendszer – tevékenysége konkrét eredményének elérésén felül – meg tudja határozni a soron következő problémáját, megfogalmazza legközelebbi feladatát és újra is tudja magát szervezni az előrevetített újabb eredmény elérése érdekében. Amennyiben azonos külső feltételek mellett a rendszer nem képes sem feladata megfogalmazására, sem pedig annak megoldására, akkor úgy ítéltethetjük meg, hogy a rendszer elérte teljesítőképességének belső határmezsgyéjét, s befjezte küldetését. Másrészt viszont, a társadalmi környezetének az a leküzdhetetlen ellenállása, amellyel a társadalmi-technikai funkcionális rendszer esetleg szembe találja magát, tevékenységének és képességének akár külső határaként, dezintegrálódását kiváltó gátként is értelmezhető. Mindegyik esetben a rendszer ideális önfejlesztése kiterjed mind az önmegőrzésre (önrestauráció), illetve a teljesítőképessége fokozására, valamint társadalmi környezete kedvező befolyásolására (beavatkozásra).

A funkcionális rendszerek alaptulajdonsága – a változás folytonos megvalósításán, továbbá a tulajdonságok megjelenítésén és képességek realizációján kívül – az önfenntartás, működésének állandósága, vagyis a homeosztázis. Ez nem más, mint a belső algoritmikus folyamatok zavartalanságának fenntartása, a rendszer tevékenységének aktusról aktusra való biztosítása, miközben minden egyes funkcionális rendszer entitásként nemcsak változik, de környezetével kölcsönhatásban is van, vagyis azt is változtatja. A belső (memória, motiváció, érzékelési kontrol stb.) algoritmus-egyes tevékenységet megvezető hatása, valamint a külső (hierarchiahatás, forma- és mechanizmushatása, a rendszerek közötti kölcsönhatás stb.) ráhatások megvezető hatása biztosítja a múlt követését és a rendszer replikálódását nagyobb zavarok és kilengetések nélkül.

A replikatív funkcionális rendszer tehát önmásolással eseményaktusról eseményaktusra reprodukálja önmagát ismétlődő céltételezésével és funkciója végrehajtásával. A rendszernek szükesszív önszerveződéséhez a koncentrációadását elősegítő erőfeszítésre és energia-fellobbanásokra van szüksége. Az élő szervezet számára a replikatív időszakosan állandó, kvázi-stabil és kvázi-statisztikus, de életfontosságú önmegőrzést, vagyis a túlélés módját képezi. A homeosztázisnak vagy homeokinézisnek nevezett üzemmód nem zárja ugyan ki a minőségi változásokat, de meghatározott határok közé szorítja azokat, előlben részésvé a funkció megőrzését a struktúra bizonyos kisebb elváltozásával vagy akár feláldozásával szemben. Ez pedig a korlátozott változás minden egyes eseményaktusánál is ellentmondást szül, és kompromisszumot követel meg.

A drasztikus módosulások

A replikáció nem jelenti persze azt, hogy a rendszer hatékonysága egyáltalán nem növekszik, hiszen az eredmény szakszerű kihozatala, az eredményesség egyszerű ismétlése is lépésről lépésre töretlenül növeli a tapasztalatát és tulajdonsága megfelelőségét.

Mindazonáltal, a valóban minőségi változás csakis a rendszer funkciójának drasztikus önmódosításával, úgynevezett modulációs korrekcióval érhető el. Modulációs korrekcióval a funkcionális rendszer önmaga részleges feláldozása, struktúrájának részbeni elpusztulása árán is jelentékenyen módosíthatja önmagát. A modulációs korrekció szintén a funkcionális rendszerek alaptulajdonsága.

A többször is elmondottak szerint, a társadalmi-technikai funkcionális rendszerek működésének két szélsőségesen eltérő változás- vagy változtatási módját különböztethetjük meg:

- a relatív stabil változás, vagyis a rutinönismétlés, és
- a modulációs korrekció, vagyis a kreatív önváltoztatás algoritmusait.

A rutin – vitán felül – bármely társadalom uralkodó viselkedési mintája; a rendszerek ezzel járó alacsony adaptációs rátával jellemezhető változása, mely éppen ezért hierarchikusan biztonságosan ellenőrizhető és kézbén tartható. A kreatív önváltoztatás paradigmája ezzel szemben élesen elüt a rutintól, mert az ezzel járó elváltozás oly számottevő, hogy gyakorlatilag az egész hierarchia stabilitását és strukturális integritását veszélyeztetheti. Ugyanis, éppen a kreatív önváltoztatás az, amely a rutintevékenységet – megrázódtatások árán is – megváltoztathatja, s ezzel új kognitív jelentéstartalmat adhat a számára, a rendszertevékenység kontextusát szabja újra.

A lét és a valamivé válás, az egzisztenciális fennmaradás (mint mérsékelt adaptálódással biztosítható módosulás) és a lényegi változás (mint minőségi önmegváltoztatás), a rutin és a teremtés voltaképpen egymást váltó alakzatai

vagy fázisai a funkcionális rendszer kibontakozásának. A kibontakozás folyamatát nem annyira strukturális nyomai, mondhatnám történelme alapján, mint inkább az előrendelések, a koncentrációval elért tulajdonságspektruma szerint ítéltethjük meg. Tudjuk tehát, hogy a funkcionális rendszer újra és újra koncentráldva periodikusan újramobilizálja önmagát, minőségileg eltérő működési fázisok sorát alkotva. A rendszernek ezt az evolúciós mozgását meta- vagy dinamikus stabilitás jellemzi: a funkcionálás folyamata menetében stabil.

Amint tudjuk, az evolúciós mozgás azt jelenti, hogy a funkcionális rendszer elváltozása vagy a haladás (minőségileg magasabb evolúciós szinthez tartó fázisszevencia), vagy a hanyatlás (degenerálódás) jellegét veheti fel. A rendszer szempontjából a progresszió az önfejlesztési képesség tartós növekedését, a tökéletesedés útját jelenti. A retrogresszió (vagy regresszió) ezzel szemben a teljesítőképesség tartós csökkenését, a problémátalús és a problémamegoldás képességének determinált leépülését jelzi. A leépülés viszont elkerülhetetlenül egyre mélyebb specializálódáshoz, a tevékenységi skála fokozatos beszűküléséhez, részeinek feláldozásához, és végül a rendszer széthullásához vezet.

Az életfunkciók fenntartása, a szervezet fiziológiai túlélése és homeosztázisa olyan feladatnak tekinthető, amely a genomra írt információ segítségével rutinszerűen teljesíthető. A társadalmi-technikai funkcionális rendszer azonban ilyen genomokkal nem rendelkezik. A modulációs korrekció impulzusát, de a rutinszerű fenntartáshoz és változtatáshoz szükséges, nemzedékről nemzedékre felgyülemlett tudást is a társadalmi mechanizmusok közvetítik, valamint a példamutatás és a képzés viszi tovább. Egy gondolat hasznosítható tudássá való metamorfózisa és az elsajátított tudás elterjesztése vállalkozások által, majd ezt követően a tapasztaltak ismertethető tételekké és oktatható tananyaggyűjteményévé válnak a gondolatokhoz. Az ember ezzel a körbezáródó tevékenységi algoritmusával olyan terepre lélt, ahol a gondolkodás, a gondolatok formába foglalása, folytonos gerjesztése, megújítása, akaratlagos cseréje, vagyis mindaz, amit gyűjtőfogalomként kognitív tevékenységnek nevezünk, bizonyos értelemben önmaga is rutinná, pontosabban paradigmává, viselkedési és magatartási mintává vált, s így ellenőrizhető és tervezhető életmóddá nőtte ki magát.

Jól tudjuk, a társadalmi mechanizmusok, szervezetek, szabályok egyfajta külső hatást gyakorolnak a funkcionális rendszerekre, megvezetik a társadalmi-technikai rendszer evolúciós mozgását. A mechanizmus úgy működik, mint egy stabilizáló ellenőrző egység a kibontakozási fázissor két periodikus fázisa között: az eljövendő „m+1” fázistól a jelen „m” fázishoz irányuló negatív jelviszacsatolást hoz létre. A társadalmi-gazdasági mechanizmusokat morfológiai vagy társadalmilag (történelmileg) maguk az evolváló rendszerek alakították ki. Az ember által alkotott környezet tárgyszerűsítése társadalmi-gazdasági

mechanizmusokká az ember volt eszközeit és tevékenysége eredményeit. Mondhatnám, ezek az objektumok, a szimbólumok vagy a szokások az ember környezetében maradnak, és igénybevételek révén az igénybe vevő rendszerre külső állandósító vagy fékező hatást gyakorolnak egyik fázisból a másikba való kibontakozása során. Példának okáért, a „tulajdon” intézményét sem találta ki senki: mint társadalmi-gazdasági mechanizmus „magától”, mondhatnám spontán módon alakult ki azért, hogy a mindig szűkös eszközforrásokat a „legerősebb”, vagyis a legsikeresebben fejlődő részvevőhöz csatolja vissza, ahhoz a funkcionális rendszerhez irányítsa, amely elvben leginkább képes lépeket tartani a társadalmi-technikai evolúcióval.

Az indeterminált funkcionálás determináltsága és a beavatkozás

Az a tény, hogy a társadalmi-gazdasági mechanizmus nem egyetlen aktust, hanem sok aktusból álló egy vagy több tevékenységi fázissort képes megvezetni, arra vall, hogy fékező hatásával determináltá teszi az egyébként indeterminált egyedi funkcionális rendszereket. Példának okáért, ilyen mechanizmusok – a kommunikáció bevett módja és annak szimbólumai, az eszközök és a gépek, a szabályok és a megszokások. Külső megvezető hatást gyakorolhat azonban a funkcionális rendszerre egy vagy több másik rendszer is. Úgyhogy, a társadalmi-technikai rendszer számára a gazdaság egésze sem más, mint az ellentmondásokon átsegítő és terelő különféle társadalmi-gazdasági mechanizmusok gyűjteménye.

A funkcionális rendszerek logikája szerint a természet önmegőrző homeosztatisz rendszerekből, szabályozó áramlatokból álló olyan konglomerátum, amelyet a rendszerek kölcsönhatásából összeálló makronok (önmagukra záródó eseményláncolatok), valamint a rendszer-kombinációk hierarchikus önfenntartó összessége teszi tartósan fennmaradó és önrstauráló jelenséggé. Mind a rendszer, mind annak funkcionális környezete elvben a természet szerkesztését képezik, de kölcsönhatásuk sokszorozott hatása is lehet, vagyis a rendszer modulációs korrekcióját is kiválthatja, ami viszont nem kizárta, hogy a természet belüli oszcilláció olyan ellenőrizhetetlen felborulást, kilengést idézhet elő, amely szélsőséges esetben katasztrófához vezethet. A természet véges ön-helyreállítási, önfenntartási képessége olyan sérülést szenvedhet el, amely esetleg lehetetlenné teheti az önfenntartó funkcionális folytatását is.

A társadalmi-technikai rendszerek általában nem annyira a természettel, mint inkább a másik társadalmi-technikai rendszerrel lépnek kölcsönhatásra. Minden rendszert egyfajta funkcionális környezet vesz körül, amely más rendszerekből és azok eszközeiből, komponenseiből, mechanizmusából tevődik össze. A társadalmi-technikai funkcionális rendszer és társadalmi funkcionális környezetének kölcsönhatása viszont jellegében elvileg különbözik a természettel való kölcsönhatás jellegétől. Két rendszer, illetve a társadalmi-technikai

funkcionális rendszer és annak funkcionális környezete vagy együttműködő, vagy pedig versengő jellegűt öthet. Az ellentmondásokhoz vezető kölcsönhatásokról szólva, célszerű ismét emlékeztetnünk önmagunkat arra, hogy az egymásra hatást gyakorló társadalmi-technikai funkcionális rendszerek kapcsolatában két jellegében szélsőlegesen eltérő alapviszonyt különböztethetünk meg: a kooperációt és a konkurenciát.

A kompetitív negatív jelviszacsatolás arra kényszeríti a rendszert, hogy adaptálódjon környezete funkcionális elváltozásaihoz. A funkcionális környezetől érkező kooperatív pozitív jelviszacsatolás viszont megsokszorozhatja a rendszer képességeinek kibontakoztatását és teljesítőképeségét. Az együttműködés pozitív felerősítő jelviszacsatolást jelent; a rendszerek úgyszólván egymás segítségére állnak, hiszen az egyik eredménye a másik eszközeül szolgál. A külső társadalmi-gazdasági mechanizmus hatás még a rivalizáló rendszereket is önmegtartó alakzatokba köti; a társadalomban mintegy funkcionális makronok jönnek létre, a kooperálók és konkurálók önfenntartó rendszerkapcsolatra lépnek (Szántó 1990: 10.6.1.). A természetel azonban a jóformán kizárólag csak a saját maga által létrehozott művi világgal kölcsönhatásban lévő embernek már jó ideje semmiféle funkcionális kapcsolata sincs, és ez beláthatatlan következményekkel fenyeget.

A környezeti visszahatás a társadalmi-technikai funkcionális rendszer számára általában egyfajta ellenőrzést is jelent; ez a negatív jelviszacsatolás arra készítheti, hogy módosítsa tevékenységét. A természet és az emberi társadalom között ez a kontrolkapcsolat immár csaknem hiányzik, vagy legalábbis olyannyira áttételessé, jelentéktelenné és elégtelenné vált, hatása annyira elgyengült, hogy még önmegtartóztatásra sem szorítja rá az embert igazán. Igen nagy mértékű, mondhatnám meghatározó viszont az ember tevékenységére a művi környezet részéről a társadalmi-gazdasági korlátozó tényezők hatása. Az ember evolúciós kibontakozásának külső vezérlő mechanizmusaiként eszerint túlnyomórészt a társadalmi visszahatás, s nem pedig a természettel való kapcsolata szolgál.

Manapság a társadalmi-technikai trendek arra utalnak, hogy az antropogén környezet oly mértékben szenved el minőségi változásokat, olyan exponenciális, burjánzásszerű környezeti folyamatok alakulnak benne ki, hogy befolyása az eddigi aránylag „szelíd” hatásmódról erőteljesre váltott, és ez – olybá tűnik – igen nagy mértékben befolyásolja a problémátételezési és problémamegoldó képességünket. Egyrészt nagyon gyorsan növekszik a környezetünkben funkcionálásra készen álló potenciális komponensek száma, értelemszerűen azok vastagsága és hozzáférhetősége. Ezzel a sikeres és tartós társadalmi-technikai funkcionális lehetőség még inkább növekszik, a környezet ridegsége ezzel párhuzamosan csökken, az alternatív megoldások száma nő, és ezzel nő a perspektivikusan helyes megoldás választásának esélye, javul a képességek kibontakozásának hatékonysága, és gyorsul az ember önfejleszté-

se. Mint tudjuk, a redundancia törvénye azt a tendenciát fejezi ki, hogy a fejlettség magasabb szintjén folytatott funkcionálás a rendelkezésre álló információ, és értelemszerűen mind a feldolgozott, mind a gerjesztett információ volumenének hatványozott növekedését követeli meg. Lévy-Strauss nem véletlenül mutatott rá arra, hogy az ember sokfélesége, vagyis – az eddigieik értelmében – a redundancia törvénye elsődleges fontosságú. Másrészt viszont, az antropogén funkcionális környezetnek ez a növekvő redundanciája, bősége és gazdagsága a változás ráját az abszurdumig fokozza. A környezeti bőség, amely a funkcionálás biztonságát szolgálta ez ideig, most a gyors változások keltette bizonytalanság előidézőjévé is válhat.

A fejlettség szintjét, vagyis a kognitív evolúció folyamatának dinamikus szerkezetét az egyén mentális képességeinek kibontakozási modelljével tudjuk koronázni úgy, ahogyan ezt Piaget és Ponomariov tette. Az intellektus fejlődésének megkülönböztethető öt szintje (alap, reprodukció, manipuláció, transzpozíció és regimentáció) a problémamegoldás integratív strukturális szervezetségét mutatja be a legalsó intuitív szinttől a logikai szintig (Ponomariov, 1976: 32). A társadalom esetében ellenben számolhatunk az individuális képességek sztochasztikus normál eloszlásával, vagyis a kognitív szintek piramisszerű társadalmi eloszlása az emberi intelligencia kibontakozásának modellje, skálája is lehet. Az intelligencia hatodik hipotetikus fejlettségi szintje ezen a skálán az embernek egy olyan új keltett tulajdonságát sejtíti, amely stratégiai önfejlesztésének, ön maga problémamegoldási képességének programozott emelését és ezzel az öntökéletesítését képes elérni. Ezt a rendszer-tulajdonságot keltetnek tekintem azért, mert az embernek azt a képességet tükrözi, amellyel külső kényszer nélkül, szándékosan, stratégiai megfontolásoktól indítva be tud avatkozni ön maga fejlődésébe, feltéve, hogy ehhez sikerült elérnie az elegendően magas intellektuális szintet. A „stratégiaváltás stratégijának” ez a szintje – ha elterjed – minden bizonyonnal drasztikus paradigmatávoztáshoz vezet az emberi társadalom egészében.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az eredményében, tevékenységében aktív információk kimenetelében indeterminált funkcionális rendszer bizonyos fokig determináltá tehető terelő és megvezető külső mechanizmusok alkalmazásával, de belső indítatásból is. A funkcionális rendszer kibontakozásának folyamata kizárólag a koncentráció növekedését jelző irányban mutathat, vagyis az aktivitás fékeződésének, a struktúra további kitermelésének útját járja, és ez a folyamat – ilyen értelemben – mindenképpen determinált. A megvezető mechanizmusok további determináltságot szolgáltatnak a jellegében mindig nem lineáris funkcionálás számára; a rendszer fejlődési irányultságában, képességei kibontakoztatásában válik determináltsá, vagyis abban, hogy erőteljesebb információprocesszállásra törekszik, miközben output információjának minősége viszont indeterminált marad. Mondhatnánk, fejlettsége magasabb szintjén a funkcionális rendszer fejlődési determináltságra tesz szert,

olyan tulajdonságra, amelyet kognitív evolúciónak nevezünk, s amely stratégiaiailag megalapozott beavatkozással fokozható, az ellentmondások előre láthatók, semlegesítésük vagy áthidalásuk pedig megtervezhető. A beavatkozás képességének fejlesztésével tehát a funkcionális rendszer információs indetermináltsága stratégiaiailag terelhető, és nem zárom ki annak a lehetőségét sem, hogy determináltságának iránya az eddigiek ellenkezőjére, vagyis a leépülés trendjével is szembefordítható legyen.

Az ellentmondások

A kockázati tényezők

Világunkat ellepik az ellentmondások. Az embernek az az érzése, hogy túlzottan is magas kockázati szinttel jellemezhető társadalomban élünk, és ez sokunkban nyugtalanságot, aggodalmat és félelmet kelt. A félelmek magasabb kognitív szinten sem múlnak el: a szűnni nem akaró fegyverkezés, az önpusztítás kockázata, a globalizáció bizonytalanságai, a gazdasági kiszolgáltatottság, a monopóliumok expanziója, a szemérmetlen ön- és közgyarmatosítás mértéke a nyugtalanságot sokakban a rémület szintjéig fokozza. A kockázati tényezők osztályozása – dr. Horváth Józsefnek, az ELTE néhai filozófiaprofesszorának megfogalmazásában – jelzi azt is, mennyire ismerjük fel az egyre növekvő krónikus ellentmondásokban azok kiváltó okát, az ember szerepét:

Természetes kockázati tényezők

1. Kozmikus katasztrófák.
2. Geológiai katasztrófák.
3. Biológiai katasztrófák.

Társadalmi kockázati tényezők

4. A túlnépesedés és a természeti források elégtelensége.
5. Az életszféra pusztulása, a környezeti szennyeződés.
6. A háború.
7. A bűnözés és az erőszak.
8. Az életfunkciók aberrációja (drog stb.).
9. A globális gazdasági egyenlőtlenségek.
10. A tudomány és technika megzabolázhatatlannak tűnő fejlődése.
11. Az ipanilag fejlett országok átstrukturálódási válságai.
12. A civilizációk közötti konfliktusok, etnikai egyenlőtlenségek.

Mentális kockázati tényezők

13. Nacionalizmus, fundamentalizmus.
14. Erkölcsi degenerálódás.
15. Emocionális és mentális aberráció.

A kockázati tényezők ilyen feltérképezéséből is érződik az a gyanakvás és aggodalom, amely elkerülhetetlenül sajátunk minden változásnál, s amely az ellentmondások felismerésére, mibenlétük megfogalmazására készítet mindannyiunkat. A változást és ilyenformán a fejlődést is, mindig ellentmondások kísérik; a kockázat ilyen vagy olyan mértékben, de elkerülhetetlenül megmutatkozik. Mondhatnám azt is, hogy amit az ember valaha is létrehozott, azt önmaga keltette ellentmondások megoldásaként hozta létre. Az ellentmondások kategóriája is arra utal, hogy a történelemnek nevezett kibontakozási folyamatot nem a stabilitás és egyensúly, hanem az ellentmondásoktól indított, ellentmondásokat leküzdő dinamikus változás tölti ki (Jantsch 1976: 59). A társadalmi haladás folyamata ilyenformán a ciklikusan megjelenő ellentmondások periodikus áthidalásaként értelmezhető, az áthidaló társadalmi-gazdasági mechanizmusok folytonos létrehozása, felülvizsgálata és megújításaként.

Ha a rendszerek vagy a hierarchiájuk a nagyobb zavaró hatást nem képesek „megemészteni”, és az éppen alkalmazott társadalmi-gazdasági szabályozó mechanizmus is tartósan hiányzik, illetve nem felel meg a szükségesnek, az ellentmondás krónikussá válhat. A törvényszerűen keletkezett ellentmondást megszüntetni ugyan nem lehet, de zavaró hatását semlegesíteni lehet sajátos mechanizmusok beiktatásával. Az ellentmondások semlegesítésének elmaradása diszfunkciókhoz és diszharmoniókhoz vezet. Az érintett funkcionális rendszer ekkor széteshet, és dezintegrálódása igen fájdalmasan érintheti mind a vele funkcionális kapcsolatban lévő egyéb rendszereket, mind hierarchiája egészét. A rendszer szétesése elindíthatja a hierarchia szerint alsóbb szintű alrendszerek dezintegrálódását is. A krónikus, helyileg kibékíthetetlennek látszó ellentmondás szélesebb válsággá nőhet, ez viszont bizonyosan érinteni fogja az egész hierarchiát. A helyzet megoldása ez esetben magasabb szinten fogalmazható meg.

A krónikus ellentmondásoknál – mint amilyenek a fent felsorolt kockázati tényezők – jóval nagyobb gondot jelentenek az antagonisztikus ellentmondások. Antagonisztikus ellentmondásnak nevezhetjük azt a törvényszerűséget, amely a világunk alapját képezi ugyan, s mint ilyen, része a kibontakozás folyamatának, és onnan el sem távolítható, de következménye nem fogadható el sem az aktív kezdemény, sem annak manifestációja, az ember által. Ilyen például a hiba keletkezésének és irreverzibilis felhalmozódásának törvényszerűsége: ha létrejön a hiba, akkor akkumulálódik is. Az antagonisztikus ellentmondások katasztrófához vezetnek, mert limithez tartó megállíthatatlan folyamat jelzései; a katasztrófa elvben nem hárítható el, de késleltethető a megfelelő mechanizmusok kialakítása és beiktatása révén. A végső megoldás persze a régi lerombolásával és az új megteremtésével érhető el. A teremtő intellektus nem tehet mást, mint megpróbálja céltudatosan megkeresni, felismerni és áthidalni az ellentmondást, megteremteti az áthidaló megoldást.

Mielőtt sorra vesszük a krónikus és antagonisztikus ellentmondások változatait, csoportosítsuk az ellentmondásokat a megjelenésüket elősegítő társadalmi-technikai funkcionális rendszerek elvei és algoritmusai szerint (Szántó 1990: 7.4.3. fejezete).

Könyvtárgyi irodalom szól az ellentmondásokról. Számos neves filozófus boncolgatta a társadalmi-gazdasági ellentmondások okait, osztályozta különféle nézőpontok szerint. A dialektika tana például az ellentétes oldalak párharcáról és egységéről, a dolgok lényegét érintő ellentmondásokról szól. Az ellentmondások régóta kedvelt, bár kissé lejárattott témaköre a filozófiának. Ezzel szemben a szociológia inkább a konfliktusok fogalmával operál. A közgazdaságtan elismeri ugyan az ellentmondások és a konfliktusok létét, de gyakorlatilag csak szociológiai (kompenzáció) és pszichológiai szempontok szerint számol velük.

A funkcionális rendszer és a természet közötti konfliktusszituáció (a kockázati tényezők fenti felsorolásának első három pontja, mint például a meteorit becsapódása, a földrengés, a járvány stb.) akár ellentmondásnak is tekinthető, ezt azonban – noha bizonyosan van programozottsági gyökere – nem a rendszeren belüli folyamatok váltják ki. Ezért ezt a konfliktusszituációt a rendszer szempontjából valószínű, de nem feltétlenül immanensnek kell tekintenünk. Immanens ellentmondásnak nevezhetjük például a két funkcionális rendszer vagy a rendszer és komponense (alrendszere) közötti konfliktust. Az alkalmazkodás során az immanens ellentmondás feloldódik, a funkcionáló rendszerek megtalálják a továbblépés megfelelő módját és formáját.

A homeosztázis és a modulációs korrekció közötti ellentmondás

Szinonimáiként említhetjük például a következő társadalmi-gazdasági ellentmondásokat:

- a stabilitásra törekvés és az átalakulás kényszere;
- a rövid távú érdekelttség és a hosszú távú célszerűség közötti ellentmondás.

Minden komplex funkcionális rendszer alaptulajdonsága az önfenntartás, a homeosztázis, a kialakult életfolyamatok zavartalanlásának biztosítása. Az emberi társadalom minden funkcionális rendszere – legyen az a család vagy a társadalmi érték-előállítás bármely gazdasági kooperatív konglomerátuma –, kontinuitásra, létfenntartásra törekszik. A szervezet élete függ attól, mennyire tudja fenntartani belső rendjét, funkcionáltságát zavartalanul. Ki van téve ugyanakkor a külső és belső tényezők zavaró hatásának. A létezéséhez szükséges forrásokat is (anyagot, energiát, információt) kívülről szerzi be. A külső zavarokhoz való alkalmazkodás és a homeosztázis fenntartásának mechaniz-

musai egyszerre érvényesülnek és hatnak a szervezetben, a közöttük megmutakozó ellentmondás azonban időben szétválásztja a reagálást: a zavar hatására a szervezet alkalmazkodik, szerkezete, majd funkciója bizonyos mértékig módosul, míg a homeosztázis parancsoló igénye újból meg nem mervíti a szervezetet, mindaddig, amíg az újonnan szült ellentmondás nem erősödik fel annyira, hogy létét újból fenyegetné, és ez a merev szervezetet újabb módosításra készíti.

A kockázati tényezők lajstromának 8., 10. és 11. pozíciói a modulációs korrekció és adaptáció okozta ellentmondásoknak ehhez a csoportjához tartoznak.

A „rész” és az „egész” ellentmondása

Szinonimái:

- a szubjektív és az objektív;
- az autonómia és a függőség;
- a verseny és az együttműködés közötti ellentmondás.

A döntéseiben önálló ember autonóm jelensége e világnak, de ugyanakkor szerves tagja kollektívájának, társadalmának. A társadalom saját funkcionáltságából adódó „akaratát” a közbeiktatott társadalmi mechanizmusok révén ráerőltíti tagjaira, s ezzel gyakorlatilag korlátozza azok autonómiáját. Az ellentmondás időben eltolja egymástól az ingert és a reakciót: az ember megőrzi autonómiáját, míg döntéskényszerbe nem jut, a döntés folyamatában mérlegeli az öt befogadni készülő funkcionális rendszer (team, csapat, munkaközösség) reá osztott feladatát, majd – pozitív döntése esetén – autonómiáját annyira csökkenti, szabadságfokainak számát olyannyira zsugorítja, hogy megfelelhessen a közös funkcionálás követelményeinek. Egyszerűbben szólva, a közbeiktatott mechanizmusok működésének köszönhetően a szabad akaratú ember is aláveti magát a társadalom akaratának; különben pedig társadalmi szemében nemkívánatos, sőt veszélyes idegenné válik. A kockázati tényezők felsorolásának 7. pozíciója ilyen ellentmondás.

Ide kell sorolnunk azt az esetet is, amikor a konfliktus két eltérő vagy részben átlapolódó, közös komponenssel bíró funkcionális rendszer között alakul ki. Amennyiben a két rendszer nem tagja egyazon hierarchiának, és nem vetik magukat alá a felettük lévő rendszerszint funkciója szerinti igazságtévesztésnek, az ellentmondás antagonisztikussá nőhet. Gondoljunk például két ország közötti háborúra (6. pozíció). Az ellentmondás áthidalható viszont, ha felveszi a „rész–egész” ellentmondás formáját, ha a két szemben álló „rész” rendszere, diszharmoniója olyannyira zavarja az „egész” funkcionálását, hogy az „egész” kieszközli az ellentmondást áthidaló megfelelő megoldást vagy meg szabadul valamelyik „résztől”.

A társadalmi-technikai funkcionális rendszerek fejlettségi szintjüket tekintve normál vagy Gauss-féle eloszlással jellemezhetők. A legfejlettebb rendszerek természetesen mindig kisebbségben vannak, a felső egyetődöt képezik. Az átlagost jóval meghaladó erőfeszítésekkel járó stressz, az erőforrások gyors és hatékony koncentrációjával szembeni igények az alsó négyötöd ellenállásába ütközhetnek, szembeheyezhetik az ilyen rendszereket a társadalmi hierarchia egészének agresszív konzervativizmusával. A globális vagy nemzeti szinten megmutatózó ilyen feszültségek a fejlettségi szintek különbségeiből adódnak, mint például a globális gazdasági egyenlőtlenségek (9. kockázati tényező)

A képzelőerő zavara, avagy a szellemi munka frusztráltsága

Szinonimái:

- az elképzelés és a megvalósulás;
- a javaslat és a társadalmi beidegződés;
- a szándék és a tett;
- a tetterő és alkalmazásának következménye;
- a tehetség és a közepszerűség közötti ellentmondás.

Az ellentmondásoknak ez a kategóriája tulajdonképpen nem teljesen önálló, mert visszavezethető a „rész” és az „egész” közötti ellentmondáshoz. Csak azért választjuk külön, emeljük ki, mert az ember egyedülállóan intenzív szellemi tevékenysége és innovatív beavatkozási képessége kiválthatja őt a természet más élőlényei közül; ötletessége és kommunikációs készsége kovácsolja egybe az emberi társadalmat és készíti azt gyors fejlődésre.

Az ellentmondásnak ez a kategóriája sajátosan társadalmi; léte és az ezzel járó emberi gyötrelme a társadalmi funkcionális rendszerek erőteljes működésére vall. A céltételezés ugyanis minden funkcionális rendszernek sajátja, de a társadalmi rendszerekben több változat is előfordulhat, sokféle célkitűzés fogalmazódhat meg, s ez a konfliktusoknak csupán intellektuális tisztázása esetén is hosszabb egyeztetési periódust és a funkcionális szempontjából esetleg lényegbevágó, behozhatatlan idővesztést okozhat.

A memóriában tárolt, génekkal örökölt vagy közvetlen tapasztalattal szerzett információból eredő jövőképek kidolgozása mindig individuális folyamat, bármennyire is kialakultak napjainkra az ezt befolyásoló kollektív módszerek, mechanizmusok. A javaslatot mindig az egyén dolgozza ki és bocsátja a funkcionáló társadalmi rendszer önző ítelőszéké elé. A „rész” és az „egész” a mobilizáció folyamatában kölcsönhatásban vannak egymással. Míg az „egész” a parancsoló homeosztázis követelményével lép fel a „rész”-szel szemben, a szellemi tevékenységében autonóm „rész” változtatási javaslataival, deviáns kezdeményezéseivel bombázza az „egész”-et. Ezek a javaslatok, ötletek a régi,

a megszokott belső rend megbontására, megújítására vonatkoznak, tehát zavaró hatást fejtenek ki a funkcionális rendszer szerveződésére. Az önmegvalósítás igényével végzett egyéni szellemi tevékenység elismerésének elmaradása, esetleg elutasítása az alkotó elkeseredettségét váltja ki, motivációját nem ritkán negatív irányba módosítja, és ez ellentmondásos helyzetet teremthet közte és a társadalom, illetve szervezete között. Ugyanez történik, ha egy csoport vagy akár a társadalmi hierarchia egész erejével fellép a sajátjától eltérő értékrendi, erkölcsi felfogás ellen. A mentális életmód, a magasabb szintre jutott kognitív evolúció nem vet – példának okáért – véget az evolúció alacsony, primitív szintű érvényesülésének. Éppen ellenkezőleg, az emberiség már megismerhette az alulfeljettség szellemi formáit is, a szellemi bűnözést vagy akár az igen magas intellektuális szinten is megmutatózó szellemi impotenciát. A kockázati tényezők 12–15. pozíciói arra utalnak, hogy az ilyen erkölcsi és intellektuális konfliktusok nemzeti vagy globális méretekben is megmutathatók.

A funkcionális zavar

Szinonimái:

- a cél és az eredmény;
- a rendszer és környezete;
- az ember tudata és a megváltozott objektív feltételek;
- a termelőerők és a termelési viszonyok fejlettsége (fejletlensége) közötti ellentmondás.

Az ellentmondásoknak ez a kategóriája is részben visszavezethető a „rész” és az „egész” viszonyára, jobbra azonban arra az esetre vonatkozik, amikor az ember „egyidejűleg” (itt is, ott is aktívan cselekszik, de természetesen nem ugyanabban a pillanatban) két vagy több funkcionális rendszer tagja, komponense, azaz a rendszerek eltérő funkciójából adódó ellentmondás fókuszába kerül, a konfliktus stresszes állapotba sodorja, és ez a környezetére is kihat. Az ember elidegenedése a modern társadalomban, a meg nem felelésből vagy tehetetlenségéből adódó depresszió, a folyamatok logikájának elvesztése vagy félreismerése, mind-mind a funkcionálás ellehetetlenülésével járó kockázati tényezők (15. pozíció).

Az allokáció princípiuma és a források végesége

A tér és idő, az anyag és energia mindig is korlátozottan álltak minden élő szervezet rendelkezésére. A korlátozott forrásokkal és az idővel való gazdálkodás mindenki számára elkerülhetetlen szükségszerűség akkor is, ha a forrásokat és az időt egymástól látszólag független, de egyidejűleg létező funkciók

között kell elosztani. Ez kétségtenül versenyt szül. Az élő szervezetek közötti vetélkedésben pedig nemcsak az marad fenn, aki több forráshoz, nagyobb térféretet jut, hanem az, aki az idővel is jobban tud gazdálkodni.

Ez a törvényszerűség azonban még nem jelentene ellentmondást, viszont felfogható egyfajta optimális megoldásra való törekvésnek, a kipuhtatásra és fogyasztásra épített konglomerátum egyfajta önvezérlésének, a természet önfenntartó képessége gyakorlásának, ha a fennmaradás szempontjából a legerőszakosabbat tartjuk a legrátermettebbnek. Az optimumra való törekvés már önmagában is ellentmondásos, hiszen a tápláléklánc egyensúlyának, a kompromisszumkényszerére épül. Az ember esetében itt azonban másfajta ellentmondás is megmutatkozik: az önmegvalósítás és az önfenntartás közötti antagonizmus.

Társadalmi-gazdasági vetületében ez az ellentmondás megmutatkozhat például

- a cél és a hozzá rendelt eszközrendszer,
- a takarékoság és a forrásbővítés között.

A kockázati tényezők java része az ellentmondásoknak ehhez a csoportjához is sorolható (4-12. pozíciók). Mondhatnám, mindennapos tapasztalatainkhoz tartoznak, de krónikus konfliktusokat leginkább aránytalan megnyilvánulásuk okozhat.

A források végeessége krónikus, de nem antagonisztikus akadályt képezhet, amennyiben előre nem látható módon, a probléma felismerését és megoldását megelőzően fejt ki hatását, veszélyezteteti az önfenntartást. Ez előfordulhat, hiszen a kognitív evolúciót nem vonatkoztathatjuk el a fiziológiai és fizikai alapjaitól. A kibontakozás folyamatát természetesen a folyamat fiziológiai és fizikai oldalfeltételei, a véges alapok behatárolják; a fiziológiai élet tartama is korlátozza az egyén mentális fejlődését. Másrésztől azonban, a kognitív funkcionálás számára a források hiánya, illetve a homeosztázis és a modulációs korrekció algoritmusai közötti krónikus és antagonisztikus ellentmondás csupán a forrásbehelyettesítés problémájaként vagy az önszabályozás szükségességként fogalmazódik meg; az önfenntartás problémája magára ölti az önmegvalósítás problémájának mezét. Vagy megtaláljuk a forráshiány pótlásának technikailag megvalósítható új módját, vagy pedig önkorrektívál és a társadalmi-gazdasági mechanizmusok megfelelő kialakításával alkalmazkodunk kell a megváltozó feltételekhez.

Vegyük - példának okáért - az energiaszükséglet várható alakulását. Megállapíthatjuk, hogy az energiafogyasztás trendje tükrözi az emberi társadalom társadalmi-technikai fejlődésének ütemét és szintjét. 1850-ig az emberiség összes fogyasztásának megbecsült értéke 6-9 Q energiát tett ki; 1850 és 1960 között pedig - amikor a Föld népessége 2,4-ről 4,8 milliárdra nőtt, vagy megduplázódott - az összefogyasztás 5 Q energiaértéket tett ki. A 21.

századra szóló becslések viszont már 100 Q energiaekivalens szükségességét jelzik előre. (Q=1018 BTU, a BTU - British Thermal Unit - pedig $26 \cdot 10^{12}$ tonna nyersolaj ekivalense). Ez bizonyára csak jelzésértékű becslés, de az üzenete idejekorán világossá válik: új energiaforrásokat kell találnunk, illetve környezetvédelmi, biztonsági szempontokból és határfokában elfogadhatóvá kell tennünk a már meglévő műszaki megoldást. Amennyiben nem járunk ebben sikerrel, az ellentmondás krónikussá (de nem antagonisztikussá) válik, megtorpanással, az önkorlátozás kényszerével és ebből fakadó gazdasági problémákkal és társadalmi konfliktusokkal fenyeget.

A források itt és most átmenetileg kimerülhetnek vagy kimerüléssel fenyegethetnek, az élet és a tevékenység feltételei amúgy is végesek, de a funkcionálás, mint a világmindenség kibontakozásának algoritmusai nem szűnhet meg, hacsak nem a Mindenséggel együtt. A forrásprobléma tehát nem más, mint a mindig elégtelen problémamegoldó képességünk problémája.

A krónikus és antagonisztikus ellentmondások mint a kognitív evolúció akadályai

A funkcionális ellentmondások tipológiájának birtokában talán már válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy a gazdasági megrázkódtatásokat okozó erőforrások elégtelenségén, a rendelkezésre álló tér vagy idő végeességén kívül az ellentmondások bármelyike jelent-e komolyabb akadályt az ember kognitív kibontakozásának útján.

A természet önfenntartó képességének határai

Az extrapolációval elérhető becslések elengedhetetlenül szükségesek, de számolnunk kell azzal is, hogy az önmegvalósítás és a kognitív evolúció megváltoztatják a kibontakozás eddigi arányait, új szabályszerűségeket visznek az önkorrektívál és az alkalmazkodás folyamatába, várhatóan új tulajdonságokkal ruhazzák fel az embereket, megbontják az eddigi statikus egyensúlyt és azt dinamikus egyensúlyáll helyzetűvé teszik.

A funkcionális rendszer hatósugarának folytonos növekedése, a funkcionális expanzió mindig is jellemezte az ember (és nem csupán az ember) tevékenységét. A redundancia előbb már említett törvényével pedig kimondtuk azt, hogy a társadalmi-technikai funkcionálás környezetének expanziója lényegesen meg kell, hogy haladja a funkcionális rendszerek változási rátáját. A rendszer-funkcionálás ki- és bemeneti információvolumennek tükröznie kell ezeket a mennyiségi folyamatokat. Az energiaszükségletekkel arányosan, vagyis exponenciálisan növekvő információvolumen azt jelzi, hogy az elkerülhetetlen "zajt" (hasznontalan, de a feldolgozásból ki nem hagyható információt) ellensúlyozni kell az eszközök és megoldások gyarapodó sokféleségével.

Tudjuk azt is, hogy a társadalmi-technikai funkcionálás – finoman fogalmazva – a természetes környezetet elkerülhetetlenül művi környezetté alakítja. Ha durvábban fogalmaznánk, azt mondanám, hogy ez a természet kifosztásának, és azon belül önmaguk kirablásának „törvénye”. Amellett, hogy ez a folyamat bizonyos mértékben túl áthatatlanul igen rossz hatással van az életmódra, az ember közérzetére is ilyenformán a teljesítőképességére is, számolnunk kell azzal, hogy a természetes nem lineáris öfenntartó rendszerek felcserélése a művi környezet lineáris, nem öfenntartó, vagyis antropomorf konglomerátumaival egyre sérülékenyebbé teszi az emberiség fiziológiáját, pszichikáját és társadalmi létét. A társadalom sérülékenységről még szólnék.

Tudjuk, hogy a természet öfenntartó jelensége e világunknak, de nem tudjuk, hogy ez az öfenntartó képesség meddig terjed. Számolnunk kell viszont azzal, hogy ez nem határtalan, mint ahogy egyetlen képesség sem az. Az antropomorf környezet ezzel szemben törvényszerűen csak növekedhet, vagyis a természeti környezet egyensúlyának katasztrófajellegű, drasztikus megbomlása csak idő kérdése. Olyan ez, mint a rákos folyamat terjedése az élő szervezetben, a test egészséges szöveteinek degenerált szövetre való megátlíthatatlan becserélődése.

Világos az is, hogy a szakadatlan pozitív és ezért erősítő, gerjesztő jelviszacsatolással jellemezhető művi környezeti hatás könnyedén váratlan és kiszámíthatatlan kilengésekhez vezethet, ismeretlen jellegű katasztrófák sorozatát indíthatja el csupán a harmonikus oszcilláció felborulása miatt is. A természet ilyen visszavonhatatlan, jóvátehetetlen elváltozásának első észrevehető jelét – a természeti, például geológiai katasztrófákban kívül – talán a fizikumunk védekező képességeinek váratlan rendellenességei, az immunrendszerünk diszfunkciói jelenthetik.

Ez kétségtelenül egy valóságos antagonisztikus, a funkcionálás kibontakozásának folyamatába beépített ellentmondás, amely igen komoly, ha nem fatális akadályt jelenthet a kognitív evolúció útján. A probléma tehát nem annyira az, hogy mekkora energiamegnységre lesz szükségünk a következő száz évben, és honnan vesszük azt. Sokkal inkább az a probléma, hogy az eddig ismert energiatermelési módszerekkel a 100 Q energiaekvivalens részleges hővé való átalakulása révén is előrejelezhetően megbontjuk a homeosztikus egyensúlyt, kikezdjük a Föld és atmoszférája önrestauráló képességét. És biztosan tudjuk, hogy bármely homeosztázis önmegőrző, helyreállító képessége véges. Az energetikai problémánál ez az antagonisztikus ellentmondás szülte probléma összehasonlíthatatlanul nagyobb és nehezebb, ha el akarjuk kerülni az ilyen katasztrófát. Ez az ellentmondás (1–3. pozíciók) igen komoly akadályt képez a kognitív evolúció útján, áthidalása mégsem lehetetlen.

A tömegpusztító fegyverek

Látszólag antagonisztikus, valójában azonban krónikus ellentmondás áll elő akkor, amikor két vagy több egymással versengő rendszer és azok hierarchiája között bontakozik ki a konfliktus. A konfliktus létrejön, ha a hierarchiák részben átlapolódnak, vagy a funkcionális rendszerek környezetében található potenciális komponensek száma elégtelen. Két ország közötti fegyveres konfliktus (6. kockázati tényező), illetve egy elvakult, önmagát megszállottan áldató és ráadásul talán tömegpusztító fegyverre is szert tevő szervezet fenyegetése (4. 6–9. és 12–15. kockázati tényezők egyszerre) olyan fatális kimenetelű ellentmondást hordoznak magukban, amely komolyságában – hiába krónikus – akár antagonisztikusnak is beillik. Ilyen jellegű konfliktusokkal akkor találkozunk, amikor a kiépülő hierarchia gyenge, s az alrendszerek nem rendelik magukat alá a közös központ akaratának. Márpedig, ez olyan krónikus ellentmondás, amelyet fel lehet fogni „rész–egész” funkcionális ellentmondásként. Az egy, két vagy több „zendülő” rész megzavarja az „egész” funkcionálását, megbontja annak harmóniáját, ellenlépésre kényszeríti azt. Az ilyen ellentmondás áthidalható, ha a „részek” valóban részévé válnak az „egésznek”, legalábbis félig-meddig függnek a hierarchiától.

A fegyverkezést nem a versengés, a források végeessége vagy egyéb anómáliák és beteges hajlamok teszik az antagonisztikus ellentmondások kategóriájába sorolható veszélyforrássá, hanem ismét az öfenntartás és az önmegvalósítás, a rutinváltozás és a modulációs korrekció, az alkalmazkodás és az innováció közötti antagonizmus. Amennyiben ugyanis egy vagy több országban a katonai fejlesztésre testálják az innovatív avantgard szerepét, vagyis a társadalom technikai fejlődése alapvetően a rombolás technológiájától válik függővé, mint ahogy ez a 20. század második felében több országban is fejlesztési stratégiai modell formájában létjogosultságot nyert, csak idő kérdése akár a fegyverek tömeges méretű katasztrófális működésbe lépése, akár pedig az ilyen erőltetett fejlesztési modell csődje és vele áthatatlan a regresszióba zuhanás.

Az evolúciós rés

A társadalom legmagasabb evolúciós szintje és a legalsó szintje közötti fejlettségi vagy evolúciós rés csakis növekedhet. Az evolúciós rés folytonos növekedésének törvényén a kognitív evolúció sem változtat. A legalsó szint mindig legalsó marad, még ha a felső szintek vagy a hierarchia egésze fejlettségétől függően változtat is rajta. A rés növekedésével, vagyis a fejlődés során törvényszerűen nő a hierarchián belüli feszültség is, amely egyfajta ellenállásban, esetleg a már említett többségi agresszív konzervativizmusban, de mindenképpen inherens ellentmondásként mutatkozik meg. Ez a fejlettségi vagy evolúciós rés valódi an-

tagoniztikus evolúciós ellentmondás, amely hosszú távon kikerülhetetlenül kifejezésre jut a gyors kognitív evolúció és az alig változó mentális rutin, s kimenetelében pedig a progresszió és a regresszió között.

A regresszióba átcsapó társadalom válsága megnyilvánulhat a tömeges lemaradásban, elszegényedésben, de abban is, hogy a hierarchia felső szintjét képviselő intellektuális avantgard, az üttörő és innovatív vezető réteg meg akar szabadulni a számára visszahúzó alsó rétegektől, saját maga gyökereitől, lefejezve, vezető nélkül hagyva a társadalom hátrahagyott részét. Az ilyen evolúciós válság még csak nem is jár feltétlenül látványos szakítással, valamiféle harsány és romboló botrányral. A társadalom nagyobb része egyszerűen lemarad, lecsúszik és az evolúciós szintek legalsó lépcsőfokán találja magát, jelentéktelenné és erőtlenné válik anélkül, hogy ezt felfogná. Az emberiség történelme a kulturális visszamaradásnak és a civilizáció elsőkétesedésének nem egy ilyen példáját ismeri. Ez a kognitív fejlődés és a szakadatlan intellektuális teremtés válsága; az „ötlet → hasznosítás → oktatás → gondolat → újabb ötlet →...” társadalmi funkcionális makron folytonosságának és periodicitásának a megszakadása. Az ilyen evolúciós regresszió első jele a folytonos fejlődéshez rendelt etikai normák sérülése, azt követően pedig a képzés elzúlése.

A regresszió kritikus pontja

A kölcsönhatásban lévő, kölcsönösen függő funkcionális rendszerek hierarchiája valódi antagoniztikus ellentmondásként, a merőben ellentétes irányú társadalmi változási folyamatok ellentmondásaként éli meg azt, hogy a piramis őriási része valóban egyre elmélyülő hanyatlásnak szívé határába kerül anélkül, hogy reménye maradjon a megmenekülésre. Egy funkcionális rendszer különben is aligha képes kirántani önmagát az elmélyülő regressziójából egyre gyengülő akaratereje miatt és kellő külső segítség nélkül. Ráadásul az is megtörténhet, hogy egy erőteljesen funkcionáló hierarchia megpróbál szabadulni önmaga testének betegnek ítélt részeitől, önszonkáltsa vetemedik, megkísérli fenntartani az egészségesnek gondolt része progresszióját annak az árán is, hogy az ilyen operáció az egész piramis egészét erősen veszélybe sodorhatja. A kooperatív elemeket és mechanizmusokat hordozó, de egyébként törvényszerűen centralista hierarchia megkísérrelheti azt, hogy a felkarolás és együttműködés különféle változatait nyújtja az elesetteknek. Minden bizonyos az emberi intellektusnak ez a tudatos, akaratlagos beavatkozása az egyetlenné, amely a feltartóztathatatlan lecsúszást mégis feltartóztatja, s a regresszió folyamatát progresszióra fordíthatja.

Egy ország regresszióját politikai kiegyensúlyozatlanság, növekvő gazdasági gyengeség, kulturális és oktatási visszaesés kíséri, amihez hozzájárul a centralista hierarchia megerősödése, az ideológiai fundamentalizmus és a toleranciahiány. Mindez a pusztá fizikai túlélés és az önfojtogatás rémálma

juttathatja a társadalmat. A regresszió kritikus pontja az intellektusnak az az éppen időben érvényesített képessége, hogy felismeri a folyamat jellegét, mozgósítja a társadalom akaraterejét és ambícióját, felébreszti a társadalomban a magasabb erkölcsi felelősség elvét, az önbizalmát, az önmaga erejében való kételkedést elvető távlati cél megfogalmazását.

A már említett társadalmi funkcionális makron, a „találmány (ötlet) → autonóm vállalkozás formájában való megvalósulása és társadalmi elterjedése → oktatás (a tudás továbbítása) → új gondolat (ötlet) →...” önmagára záródó és önerősítő folyamat figyelmeztet, hogy az oktatás, pontosabban az oktatathóság az a láncszem, amely mindenképp önmaga természetes hatáira lelhet. Az oktatás ugyanis a láncnak az az egyetlen mesterségesen beiktatott szeme, amely hiányával, vagy rideg elavult társadalmi mechanizmusként meggátolhatja az egyént abban, hogy társadalmi funkcionális magasabb szintjét elérje. Legtöbbünk számára a szellemi életmód gyakorlatilag szakadatlan, egy életen át tartó tanulás folyamatát jelenti.

Erich Jantsch a tanulás aktusának következő evolúciós szintjeit különbözőzeti meg (Jantsch 1976: 40):

- virtuális tanulás (reagálás),
- funkcionális tanulás (viselkedés),
- tudatos tanulás (tudatos akció),
- szupertudatos tanulás (a tudat képes önmaga módosítására).

A virtuális tanulás az élő szervezetek primitív tapasztalatgyűjtésének és intuitív hasznosításának szakasza; az intelligenciafejltség legalsó szintjének felel meg. A funkcionális vagy viselkedésfejlesztő tanulás a visszajelzés és a kezdeti tudatosság együttes alkalmazásának szakasza; megfelel a közösségi viselkedés elsajátításának, intelligenciakálánkon a reprodukció és manipuláció szintjeinek. A tudatos tanulás a többszöri visszacsatolás és a memóriahasználat önálló alkalmazása, az ötletek és tervek, az aktív akciók szakasza. A funkcionális flexibilitása, a megoldások variációinak száma ugrásszerűen nő, és ez együtt jár a társadalom átszerveződésével. Ez megfelel a transzponálás és részben a regimentáció szakaszainak. És végül a szupertudatos tanulás (szupertudatosságon az önmaga, a csoport, a kultúra, az emberiség, sőt a társadalmi evolúció érzékelését értik), amely nemcsak önmaga fejlesztését képes szabályozni, de saját és társadalmi evolúciójának irányát érzékelve, etikai normáival, értékrendjével befolyásolni képes azt. Megfelel az intelligenciakálá legmagasabb szintjének.

Úgy tűnik, az ember élete paradox módon túl rövid ahhoz, hogy összegyűjtse, feldolgozza és fel is használja mindazt az információt, amellyel optimális fejlődést tudna elérni. A képzés éppen ezért leggyengébb pontja a kognitív evolúciónak, és ez a felismert gyengeség nehéz feladatot fogalmaz meg: meg kell találnunk az információ fellelésének, szűrésének és feldolgozá-

sának, egyezően a tanulásnak a mainál jóval hatékonyabb módját. A hatékonyabb képzéshez persze olyan környezet is szükséges, amely a minőségi oktatást, a kreatív önfejlesztő képesség magasabb szintre emelését kellően szolgálja. Napjaink tömegoktatása a memorizálás túlzásba vitt kényszerével, a magára alacsony és nem eléggé kritikus problémamegoldásával és problémamegoldási képességével, már nem elég hatékony sem az egyén, sem az őt alkalmazó modern vállalat szempontjából. Az előreláthatóan holnap már a még magasabbra helyezett követelményeknek pedig ennyire sem fog megfelelni.

A strukturális logika csapdája

Hála a redukcióra alapozott elemző képességünknek, és annak, hogy az így kapott, illetve megfigyelt és tapasztalt ismeretrendékekből elő tudtuk állítani, szintetizálni voltunk képesek valamit, amit tudásnak nevezünk, s az emberiség fel tudta magát tornázni a társadalmi-technikai evolúció mai magaslataira. Hála a formális logika jól meghatározott szabályainak, előre tudjuk jelezni a dolgok alakulását, ha tisztában vagyunk a folyamatok jellegével, és ki tudjuk szűrni az uralkodó trendeket. Az így kapott trendek ugyan főképpen lineárisak, de általuk mégis lehetőséget kapunk, hogy beavatkozási stratégiát vázoljunk fel, terveinket a várható események forgatókönyvei szerint egyeztessük, hierarchikus módon rendezzük a felgyülemlett információt, és többé-kevésbé mechanikus feldolgozással leszűrjük a tapasztalatot, hogy ismereteinket, valamint a logikai érvelés elfogadott algoritmusait – mint egy stafétabotot – a következő nemzedék rendelkezésére bocsássuk. A logika művészete ilyenformán nem más, mint a világ dolgainak felfogása lineáris oksági viszonyok posztulálásával. Ebben van a mi erőnk. Viszont ebben rejlik gyengeségünk oka is, mivel a természeti jelenségek döntő többsége jellegében éppenséggel nem lineáris, illetve nem követi az okság logikáját. Mi viszont többnyire lineárisan vagyunk képesek valamit is értelmezni.

A tevékenységi aktus, vagyis a funkcionális rendszer jelensége – amit láttuk – totalitást képez, de ugyanakkor jellegében nem lineáris és kimenetelében indeterminált entitás is (indeterminált a cselekvési aktus eredményének minőségét illetően; míg a cél által tételezett eredmény, mint a valóság megelőző megjelenítése természetesen determinált). A rendszer nem oksági, hanem valami másfajta logikát követ. A nem linearitás ez esetben azt jelenti, hogy a rendszer outputja, vagyis tevékenységi aktusának eredménye nem direkt függvénye az inputnak; a funkcionális kihatatalnak számos egyaránt valószínű variációja lehet, melyekből a rendszer sajátos célja, képessége és környezetével kialakult kölcsönhatása függvényében egyetlen meghatározott verziót választ ki megoldásként, s valószínűsíti azt meg. Attól tartok, a rendszernek egész- vagy totalitásként való jellemzése nem is elegendő annak kifejezésére, hogy egy-egy tevékenységi aktus, mint egyékes entitás minőségileg

teljesen új hatásra, eladdig nem ismert, formállogikailag sokszor előrejelezhetetlen és értelmezhetetlen új eredmény kihatatalára is képes. Az innováció társadalmi-technikai megnyilvánulásai, példának okáért, nem engedelmessédek a kauzalitás és a formális logika szabályainak.

Más részről viszont, a funkcionális eredmény meg sem születne, ha az egész rendszer aktus közben elemeire esne szét, vagy netán elemeiből mesterségesen össze lenne boronálva, minthogy a konvencionális rendszerfelfogás ezt kívánja. Az egész nem linearitása azt jelenti, hogy a totalitás semmi esetre sem pusztán összege az elemeinek, vagy akár azok valamiféle „szoros együttműködése”. A funkcionális aktus önmozgósításának kezdetétől fogva nem lineáris rendszer természetű. A nem lineáris jellegét pedig jóformán modellezni sem tudjuk. Az, hogy az élet nem redukálható sem összetevőire, sem valami kisebb egységére, még csak könnyen belátható. Az egyéb jelenségeket viszont csak némelyünk képes intuíciója révén bizonyos fokokig érzékelni felfogni. A struktúra redukciója (csak a struktúra redukálható) alapozott logikán nevelkedett emberi intellektus pedig ennek révén totalitásvaksággban szenved.

Pontosabban, a nem lineáris jelenségek mégis modellezhetők bizonyos fokokig, de ezek a modellek java részben lineáris vetületei vagy lineáris réstrendjei a valóságnak, mert hisz' a valóságot csupáncsak ezekkel tudjuk felfogni és leírni. Gödel elég meggyőzően bizonyította, hogy mindig is marad olyan tény, amely a modern tudomány paradigmáiban nem illik bele; a matematika ezért elvben sem lehet metaszintű egyesítése a tudományos diszciplínáknak. Nem marad más hátra, mint törekedni a nem lineáris valóság megértésére intellektusunk logikai eszközeivel és szabályaival, a matematika nyelvzetével, akkor is, ha ezzel az igazságnak csak approximativus, fokozatos megismerésére ítélik önmagunkat. A strukturális logikára ráállt agyunknak ilyenformán reménye sem lehet az abszolút tudás elérésére, de bizonyos fókú elsajátítására, megközelítésére azért törekedhetünk.

Kénytelenek vagyunk tudomásul venni, hogy a világmindenségnek nem egy, de több kibontakozási vetülete van, és ennek megfelelően több logikával is operál. Ahány vetülete van a mindenség jelenségének és azon belül bármely funkcionális rendszer kibontakozásának, annyiféle logikával közelelhet meg. Magasabb evolúciós szinten a strukturális logika eszközeire alapozott kognitív kibontakozás azonban antagonisztikus ellentmondást is szülhet. Hiszen ahhoz, hogy a valóságot redukcionizmussal aszimptotikusan egyáltalán megközelítsük, erőfeszítéseinket egyre jobban kell koncentrálnunk, s az ennek során felhasználtnak energiának tehát exponenciálisan növekednie kell. Ez a kognitív „totalitásvakság” mint antagonisztikus ellentmondás egyfajta akadályként máris érezhetően útját állja a kognitív evolúciónak. Hosszú távon ezért jobb lesz inkább a tudatunkra hagyatkoznunk, semmint egyedül az elraktározott tapasztalataink és élményeink logikájára támaszkodó lineáris elemzéseinkre.

Az ember tudata rendelkezik olyan – általában intuíciónak nevezett – adottsággal, amely segítségével lehet a képességeivel bábni tudó, jól képzett, önfejlesztésre törekvő intellektusnak. A tudat az önfejlesztés ideálja felé vezető úton az ember fejlődésének kulcsfontosságú célszökevé és egyben tárgyává válhat. Úgy is mondhatjuk, hogy az ember kognitív fejlődésének olyan állomása előtt áll, ahol az intellektus kognitív evolúció ideálját felválthatja a gnosztikus tudat (Aurobindo 1957) evolúciójának ideálja. Azt az antagonizmusok ellentmondást, amelyet a strukturális logikára való fenntartás nélküli hagyatkozás a továbbiakban jelenthet számunkra, minden bizonynál úgy hidalhatjuk át, hogy az empirikus megtapasztalás feladása nélkül az univerzumtudatod és az innovatív tudatot egyesítő gnosztikus tudatunkat tesszük meg a mindenség megértése, az önmegvalósítás és a beavatkozás eszköze. Ez nem a strukturális logika feladatát jelentené (erre nem is lennének pésepek), hanem az univerzumtudat és az innovatív tudat előbbre helyezését, törekvést arra, hogy strukturális logikánk nyelvére fordítsuk a nem strukturális jelenségeket is.

Evolúciós távlatok

Az volt a célom, hogy feltérképezem azokat az antropogén válságokat, amelyek lehetőségével az emberiségnek – funkcionálásának módja és fejlettségének szintje miatt – számolnia kell. Nem volt célom mérlegelni az emberiség fejlődésének különféle lehetséges útjait, noha a válságok feltérképezését a kognitív evolúció kontextusába helyeztem el. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a kognitív kibontakozást az evolúció jelenségének szempontjából soron következő meghatározó szakaszak tartom. Másrészt viszont igaz, hogy a kognitív evolúció igen nagy mértékben függvénye egy sor egyéb folyamatnak és ennek folytán válságnak is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy semmiféle kognitív evolúcióra nem kerül sor, ha az emberiség – tesszem azt – elpusztítja vagy megfojtja önmagát akár ökológiai, akár pedig gazdaságilag. Következésképpen – ha a kognitív evolúció esélyeit elemezzük – a társadalmi-technikai, társadalmi-gazdasági, ökológiai vagy társadalmi-kulturális távlatok, valamint ezek össz- és kölcsönhatása nem hagyható ki a számításokból.

Nem célom most a különféle környezeti, gazdasági, technikai vagy bármilyen egyéb várható fejleményekről szóló konkrét forgatókönyvek felvázolása. Ilyen forgatókönyvek már készültek és tucatjával rendszeresen készülnek a Föld egészére, egyes régióira, országaira, vállalatokra vonatkozóan annak függvényében, hogy a megrendelő milyen fokozatú adminisztratív, tudományos, vagy egyéb irányú felelősséget érez, mekkora pénzügyi vagy más erőforrás, s milyen területen rendelkezik politikai, gazdasági, erkölcsi vagy ezekről eltérő érdekekkel és szándékokkal. Elegendő megjegyezni, hogy az emberiség a társadalmi-technikai fejlődés történelméről kialakult útját járja, és jövője nem utolsó sorban eszerint alakul. Ez akkor is így van, ha némelyünk

ellenszenvel viseltetik a fejlődés társadalmi-technikai útja ellen. Nincs arra mód, hogy tévesnek kiáltssuk ki a történelmet és feladjuk az eddigieket, mint ahogy arra sincs, hogy esetleg strucc módjára fejünkkel valamiféle biztonságosnak hitt helyi homokozóba rejtssük.

A technika fejlődése a globalizáció mai gyors folyamatát is valósággá teszi: egy valamire való műszaki megoldás csaknem azonnal globális méretekben mutatkozik meg. A földgolyó egy közepes gyártóüzem, üzemház vagy stadion méretére zsugorodott össze, és még zsugorodni is fog. A „lepké” hatás – amikor egy lepké szárnyecsapása a Föld egyik régiójában lavinaszerű elváltozást vált ki egy teljesen másik régióban – sem tudományos fantázia már. A műszaki fejlődés tette valósággá a nem is olyan régén négy, majd három világpólus közötti furcsa kooperatív küzdelmet és a technológiai háborút is.

Az 1990-es években a világ legszegényebb 102 országának exportja az ötödére esett vissza, miközben a világ leggazdagabb 10 százalékának, a „triádok” részesedése 9 százalékkal nőtt. A pénzügyletek globális szinten mintegy függetlenítették magukat a gazdasági és politikai központok legtöbbjétől; a szabad pénz elektronikus forgalma legalább 60 százalékkal meghaladta a világ teljes kereskedelmi forgalmát. A multinacionális társaságok megközelítőleg 5000 globális stratégiai szövetséget kötöttek egymással, ami a helyi kormányok többsége számára csaknem illuzórikussá teszi az önmaguk gazdaságába való komolyabb beavatkozást. A Föld egészéről, mint például Kelet-Európa országai azzal a fenyegetettséggel néznek farkasszemet, hogy a gyorsan fejlődő világ periferiájára szorulhatnak ki.

Az ökológiai katasztrófák is a nyakunkon vannak. Több forgatókönyv megállapítja, hogy a következő 20 évben a Föld népességének 20 százalékát rendkívüli édesvízhiány fenyegeti (Petrella & de la Saussay 1993). A Föld légköre is gyorsan veszít védőpajzs jellegéből, és vérszen melegszi. A vírusok és ellenséges féléhek növekvő mértékben belülről fenyegetik az embert. És ezek a folyamatok meg sem állíthatók.

Észrevétlenül, alattomosan növekszik a társadalom sérülékenysége. A politikát meghatározó értékrend könyveden manipulálható, és – a modern tömegkommunikáció eszközeinek köszönhetően – egyre inkább manipulál. Egy erősebb számítógépvírus iparokat, városokat, földrészeket üthet ki szempillantás alatt. A pénzmozgás, a tőkeáramlás lehetősége egyik pillanatról a másikra országnyi gazdaságokat lehet tönkre. A természet és önmagunk kirablása a társadalom egész rétegeit lehetetlenítheti el. Az ember degenerálódásának veszélyéről illetlenség beszélni, de jelei annál aggasztóbbak. A hiba felhalmozódása – bármilyen területről is legyen szó – megállíthatatlan, kompenzálása viszont elégtelen. A felsorolás tetszés szerint folytatható...

Másrészről viszont, a technika megteremtette a globális információs társadalom és ilyenformán az emberiség közös fellépésének alapjait. Az ember képességei és intellektuális ereje sohasem tapasztalt magasságokba jutott. Társadalmi-

kulturális szempontból a világ máris sokkal inkább kooperatív, semmint ellenséges. A hön óhajtott és olyannyira szorgalmazott szolidaritás is napjainkban sokkal inkább az ember sajátja, mint valaha is a történelemben. És ez azzal párhuzamosan alakul ki, hogy a gyorsan változó világban a másság és a kiválóság (a kiváló másság) máris az ember legértékesebb kulturális vonása.

A mai fejlett országok kultúrája és az egyéni másság egyenjogúsága, vagyis a demokrácia fogalma szükségszerűen tette az innovációt napjaink modern társadalmának jellemzőjévé. Az innováció azonban egyáltalán nem egyszerűen valami eltérőnek a kihozatala, a piac megkövetelte apró változtatások kumulatív gazdasági hatása. Értékes és társadalmi megbecsülésre számító valóban új termékekről vagy szolgáltatásokról van általában szó, amely el kell, hogy terjedjen, de elterjedése és hasznosítása sem passzív és automatikus lépés. Ennek az innovációnak nevezett akaratlagos, beavatkozással jellegű lépésnek a modulációs korrekció ébresztette globális ellentmondásokat kell legyőznie ahhoz, hogy érvényesüljön. Nem győzőm ismételni, hogy az innováció nem a szabad piaci erők vagy motivációs mechanizmusok merő következménye vagy magától értetődő velejárója. A másság igénye a társadalma magasabb gazdasági és technikai szintjére jutott ember önmegvalósító lényegéből fakad. Az innováció napjainkra társadalmi jelenséggé, a modern társadalom élet- és működési módjává vált, a külön képesség iránti társadalmi igény megnyilvánulása jelévé, a paradigmaváltást kiszolgáló intézményi feltételek és az elsőbbségre apelláló ideológia által nem csupán megtűrt, de támogatott másság fogalmi hordozójává lépett elő.

Az alapvető életfeltételeket a legfejlettebb régiókban ma már elvben az ember alapvető jogainak tekintik: élelem, lakás, egészség, biztonság, képzés lehetősége, valamint a kulturális azonság. Ehhez feltétlenül hozzá kell adnunk még két alapfeltételt: a gondolkodási, beszéd, tevékenységi, választási szabadság, valamint az önfelkészítés szabadságának feltételét. Az ember alapjogai azonban nem elégíthetők ki az együttélés alapfeltételeinek biztosítása nélkül: közlekedés, információ, kommunikáció, kultúra (oktatás, művészet stb.), demokratikus rend, jó kormányzás, kielégítő környezet, szolidaritás (igazságszolgáltatás), és a mindezt kielégítő és lehetővé tevő általános értékrend. Számos egyéb figyelemreméltó tényezőt is felsorolhatnánk még, ha az emberi fejlődés feltételeit és távlatait a maximális haladás kritériumai szerint alakítanánk. Ez azonban egyrészt ma még nem lehet öncélú, másrészt a leírta alapján már levonhatjuk a következtetést: jóléti társadalomnak azt hívhatjuk, amely minőségi és mennyiségi oldalról egyaránt kielégíti a feltételek e halmazát. A kognitív evolúció magasabb szintjének előfeltétele éppen ez a jóléti társadalom.

A jóléti társadalom a világ kisebb, de jelentős részében már valóság. Ugyanakkor a kognitív evolúció által determinált átváltás kényszere konfliktusok és ismeretlen nagyságú katasztrófák fenyegetésétől terhes. A kognitív

evolúciót meghatározó és kellő problémalátó, problémamegoldó képességgel felruházott értelmiség felső harcvonalán múlik, hogy az emberiség képes lesz előrehaladni ezen az úton, vagy az önpusztító halálfejest választja kiútnak. Az evolúciós távlatok igen szűkre szabott felsorolása is mutatja, hogy az ember fejlődésének nincs sok egyéb alternatív útja. Egyetlen irányban haladhatunk: a további társadalmi-technikai és kulturális fejlődés irányában, azzal a céllal, hogy a fejlettség magasabb szintjét idejekorán elérjük, a képességeket időben tulajdonsággá realizáljuk, mert enélkül nem háríthatjuk el az önmagunk által felhalmozott, ránk dőlő készülő akadályokat. A világmindenség nem szabaddulhat meg önmaga hiányosságaitól, csakis általunk.

A politika elvei

A jövő aligha ítelhető ma már meg csupán a gazdaság viszonylagos helyzetéből és perspektíváiból, legfeljebb rövid távon. A paradoxon ebben az, hogy a hosszú távú, például 20 évre szóló előrejelzések elegendő kiváltképp a gazdaság alakulását változták fel, és kevésbé a társadalmi vagy a technikai drasztikus változásokat. Az erőteljesen szabályozott gazdasági változások előrejelzése ugyanis valójában a változatlanlanság előrejelzése, míg az innováció, a változás igazi oka nem engedelmeskedik az extrapoláció linearizáló logikájának. A gazdaságfilozófia különben is ma már elégtelen két fogalomra egyszerűíti a társadalom leírását: birtoklás és hatalom. Ez az egyszerű kód – be kell látni – roppant kényelmes, megszokott, könnyen átlátható, de nem fejezi ki a folyamatok teljességét és lényegét, nem teszi azokat érthetővé és előrejelezhetővé. Ráadásul, ez a két agyoncsépeelt tényező egymással gyakran fel is cserélhető, mintegy egymás szinonimái, sokak szóhasználatában a birtoklás hatalmat, az uralkodás pedig gazdaságot jelent. Tetejében, ez a világlátás a változatlan világ, pontosabban az erőszakosan változtatott világ premisszáiból indul ki. Ma viszont a folytonos változtatás, az innovatív önfelkészítés és az önmegvalósítás a föld népességének egyötödénél léteződdá vált, a többinél pedig megújulási kényszerként jelenik meg: egyre több termékben a munkaerő értéke az innovatív értéknek, a tudáshányadnak már csak egynegyedét-egyötödét teszi ki; a társadalmi-gazdasági alapfogalmak sora ártérteklésre szorult, mert a gazdasági problémák ma már a gazdaság talajáról jöszörelvel nem oldhatók meg; megtanultunk viszont számolni az elkerülhetetlen, de kézben tartható, lokalizálható és áthidalható válságokkal, de ezt sem a gazdaság talajáról.

A társadalmi és gazdasági fejlődésünk megítélésénél kiegyensúlyozatlan, csupán szélsőséges esetekkel számoló képet kapunk akkor is, ha kizárólag a konfliktus és ellentmondás nélküli állapotot tartjuk kívánatosnak, és észleléseinket, beavatkozási javaslatainkat is – ha egyáltalán megfogalmazódunk – ahhoz mérjük. Mindazonáltal az is szélsőséges, ha erőteljesen turbulens, ka-

vargó, válságokkal és antagonisztikus ellentmondásokkal teltt társadalmi állapotban látjuk a haladás jelét. A valós helyzetek jobb megítélését és a helyes döntéshozatalt szolgálja, ha mindig számolunk az ellentmondások létevel, tudatosan felmérjük hatásukat, és ellensúlyozásukhoz a funkcionális rendszerek objektív működési törvényszerűségeivel számolva választjuk ki a legmegfelelőbb társadalmi-gazdasági mechanizmusokat, keressük az új megoldásokat és tartjuk őket kézben.

Közel sem tekinthetjük természetesen az ellentmondások vizsgálatát, osztályozását befejezettnek, teljesnek, hiszen az egész emberi társadalom nem más, mint az ellentmondások tengere, társadalmi létünk a magunk szülte ellentmondásokkal való állandó küzködés. A felsorolás elegendő viszont ahhoz, hogy észrevegyünk a pillanatnyi és a gyökeres érdekek, a rövid és a hosszú távú irányultság életünkben állandóan jelenlévő kétpólusú párijait, a lét és a haladás dipóljait. Létezni sem tudnánk mint egyének, vagy mint társadalmi formáció akár az állati ösztönöktől nem mentes „csak a pillanat számít” világban, akár pedig csak a jövővel tördő öncélú menetelésben. A többnyire heterogén, kevert, egymással átlapolódó, megoldódó és újra megjelenő ellentmondások dipóljai kell élnünk, fenn kell tartanunk az egyensúlyt, ehhez kell mérteznünk a társadalmi-gazdasági mechanizmusainkat is.

Minél jobban értjük saját fejlődésünk törvényszerűségeit, annál nagyobb a felelősségünk. Felelősek vagyunk az ember kognitív evolúciójáért, agnosztikus tudat ideálja felé való haladásért. A közömbösség, a szabad piacra, a természet és más erők bölcs vezérlésére való hagyatkozás, vagy akár a csökönys és kényelmes értetlenkedés nem csupán elégtelenek, de téltenségre is készítenek, és ezzel óhatatlanul is veszélyeztetik az embernek azt az egyedülálló vállalkozását, amit kognitív evolúciónak hívunk. A fejlődés ellentmondásai – és különösen a kognitív evolúció szintjén kritikussá váló antagonisztikus ellentmondások – elvben megismerhetők, feltérképezhetők, szakadatlanul megfigyelhetők és ellenőrizhetők, a megoldások időben megjelölhetők, a válságok java elhárítható vagy áthidalható. Az ezzel járó felelősség azonban új filozófiát, új etikát és ezek érvényesülését hatékonyan támogató intézményi feltételrendszert és kultúrát követel meg.

A kultúra az ember antropogén tevékenységének terméke, eredménye és eszköze is az újabb feladatok megoldásánál. A kultúra korlátjai képesek megvezetni a funkcionális rendszerek evolúciós mozgását, mechanizmusként átsegíteni azokat az óhatatlanul felmerülő akadályokon. Az evoláló rendszer mozgásában ezek a korlátok nemegyszer átvesszik a cél szerepét, jobban mondva a konkrét probléma megoldásának feladatát, időszakosan helyettesítik a konvencionálisan kulturális, tehát tradícióidiktálta értékekkel (Szántó 1990: 12.1.1.).

Amennyiben a konvencionális kultúra kiegészül a problémamegoldás előtti akadályok elhárításának kultúrájával, az alkotó gondolat támogatásának szimbolikus és anyagi intézményeivel, akkor magasabb fokú, az intelligencia

legmagasabb fejlődési szintjének megfelelő kultúráról beszélhetünk. Ebben a tekintetben a kultúra jelzése is az intelligencia elért szintjének, jelzőrendszere a szellemi kooperációképességnek, felkészültségnek, fogadóképességnek.

Világos, hogy az olyan elvek, mint a környezet védelmének elve, a korlátozott vagy optimális természeti beavatkozás elve, az elért színvonal fenntartásának elve, az okozott kár minimálásának elve, a helyreállítható, és ezért korlátozottan okozható kár elve nem kellően hatékonyak ahhoz, hogy elegendő legyen a kognitív evolúció iránti felelősségünknek. A környezetszennyezés passzív elszívódása, a szomszédok hibáztatása és megvádolása, a harc meghirdetése azok ellen, akik – szilárd meggyőződésünk szerint – az oly fájdalmas ellentmondásokat szükték vagy szülik, de még az ellentmondások halvány feloldása is inkább hasonlít a kapkodó tűzoltásra, semmint egy hosszú távú aktív politika és tudatos felelősségvállalás érvényre juttatására.

Az aktív politika mindenekelőtt kedvező feltételek megteremtését jelenti az egyén önfejlesztése és a társadalom fejlődése számára. A gazdag és sokszínű funkcionális környezet megteremtését és folytonos ápolását, a természeti minőségi környezet kultiválását követeli meg, s nem pusztán a passzív „védelmüket”. Az aktív politika koncepcióba foglalása és cselekvő alkalmazása elvben a kognitív evolúció vezérlését jelenti, s nem nélkülözheti magasabb szinten a szellemi képességet, szerepének és feladatának megértését.

A kognitív evolúcióhoz való egyéni jog elve az egyén autonómiájának, felelősségének és önfejlesztésének koncepciójából származtatható. Ez az elv kimondja, hogy mindenkinek joga van az önfejlesztéshez, de az önfejlesztést lehetővé tevő, azt optimálisan védő, szolgáló és serkentő feltételekhez, az emberi alapjogokat biztosító társadalomhoz, a minőségileg megalapozott társadalmi-technikai környezethez, valamint minőségi természeti milióhoz is.

A kognitív evolúcióhoz való közösségi jog elvét szintén a felelősség koncepciójából származtathatjuk: annak a közösségnek, amely felelősséget érez önmaga és tagjai szellemi életéért és a kognitív evolúcióért, joga van támogatást, valamint támogatást és segítséget nyújtani, feltéve, hogy ez a törekvése nem támaszt mesterséges határokat az egyén számára, és nem korlátozza azok önfejlesztését.

Az ember evolúciója elleni vétség elve ugyancsak a felelősség elvéből következnek: az egyén nem csupán a saját, de társadalmi kognitív evolúciójáért, társadalmi pedig a saját és az egyén fejlődéséért felelősséggel tartozik, azt szándékosan meg nem akasztatja. Mindez az aktív bátorítás, támogatás és segítés intézményes gyakorlását jelenti egyéni, közösségi és társadalmi szinteken egyaránt.

A funkcionális környezet redundancia vagy az alternatívák bőségének elve levezethető abból a felismerésből, hogy minél több alternatív megoldásból válogathat a funkcionális rendszer, annál egyenletesebb és messzebb érő ön-

fejlesztést képes végrehajtani. A hierarchiákra jellemző strukturális konzervativizmus csak specifikus, erre a célra kialakított, a mindenkor hierarchikus értékrendet lényegében tagadó társadalmi-gazdasági mechanizmusok révén gyengíthető. A politikai gyakorlatban ez elsősorban a kormányzat felelősségére utaló elv. Példának okáért felismerhető, hogy bármely társadalmi intézményszerűsített struktúra legkonzervatívabb része az ellenőrzés funkciójának működtetése. A kontinuum ugyanis valamihez képest kell jeleznie minden eltérést, és a kognitív evolúcióban ez a valami általában a leginkább alapot képező, megkérdőjelezhetetlenül elfogadott rutingondolkodás, vagyis éppen az, amit a fejlődés meg akar változtatni. A funkcionális környezeti redundancia vagy az alternatívabőség elvének alkalmazása viszont nagyobb tűrőképességet tételez fel az ellenőrző szervek részéről annál, amit kizárólag kormányzati beavatkozással lehet elérni. Más oldalról viszont még akkor is, ha összehasonlítási alapnak a társadalom legkevésbé konzervatív, aktorokban leginkább változatos alakzatát vagy részét vesszük, mindig lesznek egyénien, akik a többiek előtt járnak. A monopolisztikus hierarchikus ellenőrzés és a társadalmi technikák fejlődésben élenjárók közötti konfliktus – úgy tűnik – folytonos jellegű oltott, és emiatt rászorult a politikai koncepció és eszközök általi kiegyensúlyozásra. Ugyanez vonatkozik a kockázat minimalására és a megosztásra, minden változás sajátjára.

A funkcionális környezet drasztikus elválása a funkcionális rendszert – megfigyelhetők már – gyorsan súlyosbódó leépülésbe taszíthatja, amelyből a rendszer önerőből általában ki sem tud szabadulni. A funkcionális környezet gazdasága és az együttműködés lehetősége bizonyos mértékben kisegítheti az ilyen leépülésnek kitett rendszert, növeli annak esélyét, hogy önerőből mégis megfordítsa a trendet. Bizonyos határon túl azonban a regresszió már semmiféle mentőv sem segít. Ellenben a politikai felelősség elve alapján a társadalmi hierarchia magasabb szintjéről a funkcionális regresszió megfigyelhető, megelőzhető és meg is állítható.

A technológiapolitika az önfelkészítési stratégia, a műszaki előny offenzív megerősítése és gazdasági világgazdasági kiaknázása támogatásának politikája. A nemzeti, regionális vagy uniós technológiapolitika orientálja és stabilizálja a társadalmi-technikai fejlődést, kedvező légkört és együttműködésre készítő feltételrendszert alakít ki a társadalmi szereplők számára, és nem utolsósorban az intézményszerűsített kontroll érzékeltet is az innovációra és a teljesítőképesség növelésére hangolja. A technológiapolitika képes megbecsülni és vezérelni az új technológiai megoldások társadalmi következményeit, ellenőrizni azok destabilizáló, a társadalom megszokott életmódját felborító hatását. A technológiapolitika megakadályozhatja egy ország innovatív teljesítményének leértékelődését, a világpiaci periferiájára való lecsúszását.

Az ember kognitív evolúciójáért érzett felelősség annál is inkább fontos, mert az emberiség saját fejlődési paradigmája drasztikus minőségi váltásának

szükségessége elé néz. Még nem tudjuk megbecsülni a rohamosan közeledő és igen számottevőnek ígérkező minőségi váltás jellegzetességeit és esetleges csapdáit. 400 évre volt szükségünk, hogy Gutenbergtől a tömegoktatás bevezetéséig jussunk a 19. század utolsó harmadában; 100 év kellett ahhoz, hogy az írástudatlanság csaknem teljes felszámolásától eljussunk a mentális életvivel jellemezhető információs társadalomig. Tény, hogy ezt a kognitív fejlődést – különösen az utolsó században a gyors műszaki és gazdasági fejlesztés mellett – hatalmas válságok is kísérték. Talán, ha időben felismerjük az evolúciós változások lényegét és megismerjük törvényszerűségeiket, ki tudunk volna találni olyan társadalmi-gazdasági mechanizmusokat, amelyekkel megakadályozhatunk volna a „megakadályozhatatlan és kikerülhetetlen” ellentmondások érvényesülését. Az előre nem látható oscilláció felborulását, és mindazokat a társadalmi katasztrófákat, amelyeket az emberiség kénytelen volt elszenvedni. Magas árat fizettünk az evolúciónak magasabb kognitív paradigmájának kialakulásáért. Úgy gondolom azonban, hogy az évezred végén az emberiség elérte talán érettségének és értelmének azt a fokát, hogy idejében elejét vegye a saját magának okozott katasztrófának. Az evolúciós paradigmaváltás nem kedv és óhaj, vagy esetleg tartózkodás és utálat kérdése; nem szabad választás a lehetséges módok és fejlettségi szintek között. A kognitív evolúció eddigi útja előrejelezhetően a gnosztikus tudati evolúció módjára készül áttérni, függetlenül attól, kedvére van ez valakinek vagy sem. Az ehhez fogható súlyos váltásban még nem volt részünk a történelem folyamán. A drasztikus modellváltás kapujában az emberiségnek fel kell készítenie önmagát koncepcióián, s időben meg kell találnia azokat a társadalmi-gazdasági mechanizmusokat, amelyek átsegíthetik az átváltás nehéznek ígérkező szakaszán.

Hivatkozások

- Anohin, P. K. 1978. *Izbrannye trudy*. Nauka, Moszkva (oroszul)
 – 1979. *Izbrannye trudy. Sistemye mehanizmy vysshej nervnoj deiatelnosti*.
 – 1980. *Uzlovye voprosy teorii funkcionalnoj szisztemy*. Nauka, Moszkva (oroszul)
 Shri Aurobindo, Ghosh 1957. *The Synthesis of Yoga*. Aurobindo Ashram, Pondicherry, India
 Biró, V. 1985. *Nonlinear Oscillations in Feedback Systems*. Akadémiai kiadó, Budapest
 Crook, John H. 1980. *The Evolution of Human Consciousness*. Clarendon Press, Oxford
 Gardner, Howard 1973. *The Quest for Mind*. Alfred A. Knopf, New York

Jantsch, Eric 1976. *Evolution: Self-Realization through Self-Transcendence*. In: E. Jantsch C. H. Waddington (eds.), *Evolution and Consciousness. Human Systems in Transition*. Addison-Wesley Publishing Co., Reading, Massachusetts
Petrella, R. & de la Saussay Ph. 1993. *Living Together. Science and Technology for the Eight Billion People of Planet by 2020*. Commission of the European Communities. Directorate General XII, paper for FAST programme, Brüsszel

Piaget, Jean 1969. *Válogatott tanulmányok*. (Selected Studies). Gondolat kiadó, Budapest

– 1972). *Psychology and Epistemology. Toward a Theory of Knowledge*. Harmond Worth, Penguin University Books, London

Ponomarev, I. A. 1976. „K voprosu ob issledovaniah psichologicheskovo mehanizma „priniatia reshenia” v usloviah tvorcheskikh zadach”. In: P.K. Anohin (ed.), *Problemy priniatia reshenia*. Institut Psichologii AN, Nauka, Moszkva (oroszul)

Szántó Borisz 1990. *A teremő technológia. A társadalmi-technikai evolúció elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Beszteri Béla

Várható jövő az ezredforduló után

Az emberekben mindig élt a vágy olyan jobb kor után, melyben béke uralkodik a világban, a társadalomban, a közéletben, és az emberek egészségben és jólétben élnek. Így van ez most is, amikor véget ért a 20. század, s ezzel nemcsak történelmileg, de már kronológiailag is az új, harmadik évezredbe jutunk.

Az új évezredbe fordulás egyszerre követeli a 20. század jellemzőinek összességét és a jövő, az új évezred elején megoldandó feladatok vizsgálatát. Képesek vagyunk-e a jövő prognosztizálására, a múlt tapasztalatainak hasznosítására?

A 20. század jellemzői

A 20. század tanulságainak összegzése a téma gazdagsága, sokszínűsége és bonyolultsága miatt egy rövid tanulmány keretében aligha megoldható feladat. A század mérlegét rendszerbe foglalt tézisek, tendenciaszerű összrzések szerint sincs módom megvonni, ezért marad a *legjellemzőbb* vonások rövid összefoglalása.

A véget ért 20. század meghatározó jellemzőjének azt tartom, hogy az emberi történelem legtöbb változást hozó, legösszetettebb, legbonyolultabb, szélsőségekben bővelkedő legellentmondásosabb korszaka: Lenyűgöző technikai, informatikai, kémiai, fizikai, biológiai, orvostudományi stb. eredményei miatt egyszerre volt *felemelő, csodálatos*, az emberi életet minőségileg javító szakasza, illetve diktatúrák, világháborúk, helyi fegyveres konfliktusok, polgárháborúk, levert forradalmak, faji, vallási, etnikai népiirtások miatt *vad, rettentő időszak*, az emberi történelem legvéresebb százada, a természetet, az emberi életet, a jövőt veszélyeztető periódus. (Beszteri 2000: 99)

A 20. század *egységes világmagyarázat(ok) nélkül ért véget*. Bebizonyosodott, hogy az ideológiák és az utópiák nem alkalmasak az „eszmenyi” társadalmi rend megvalósítására, gyakorlati kivitelezésük terrorba, népiirtásokba, az erőszak elhatalmasodásába torkollott. A *végő nagy kérdésekre az ember mindig keresi a választ*. A keresés és emberi mivoltunk megértése olyan folyamat, aminek sohasem jutunk a végére. Az ezredforduló világának az az egyik fő jellemzője, hogy a gondolkodó ember eljutott annak felismeréséig, hogy az *igazi nagy sorskérdéseket nem tudja megválaszolni*.

A pénzügyi spekulációra alapozott tőkepiaci globalizáció és információs társadalom egyre inkább kiteljesedik. A globalizációs gézhenger a transznacionális vállalatok és a világ egyetlen globális hatókörré rendeződő hatalma, az Egyesült Államok érdekérvényesítő eszköze, amely a pénzközpontú piaci rendszer révén a neoliberalizmus szinte korlátlan uralmához vezetett. Azzal, hogy megbukott a „létező szocializmus” és a jóléti állam modellje is, a világ nem lett sem emberibb, sem igazságosabb.

A globalizáció világát a kismimizett szegénység, az emberi problémák iránti érzékenység és erkölcsi felelősség hiánya jellemzi. A kor alapvető jellegzetessége a gazdag és szegény országok és az egyes országokon belül a gazdagok és a nélkülözők közötti szakadék mélyülése. A világ fogyasztásának 86 százalékából a Föld lakosságának leggazdagabb 20 százaléka részesül, s ennek kiadói ellentétéként 1,3 milliárd ember napi 1 dolláron tengődik, s további 3 milliárdnak is csak alig 2 dollár jut. Naponta 34 ezer gyermek hal meg a világon szegénység és rossz tápláltság miatt, évente 250 ezer gyermek veszíti el látását A-vitamin hiány következtében. Másfélmilliárd ember nem jut egészséges ivóvízhez, 3 milliárdan nem részesülnek egészségügyi ellátásban.

A profitközpontú öncélúság következménye, hogy romlik a természeti környezet állapota, pusztul az emberi életter, mivel a Föld lakosságának 20 százalékát kitevő ipari országok a felelősek a kárt okozó anyag- és gázkiadások 75 százalékért.

A jövő kutatás korlátai

Az emberi természet mindig hajlamos volt irracionális jövőt idéző látomásokra. Ez az ezredforduló-váltással felerősödve jelentkezik. Nicola Abbagnano olasz filozófus szerint saját eltűnése, eljelentéktelenedése ellen „megy végbe az ember lázadása... újra megtalálja saját magát, és ebben a folyamatban megvalósítja saját egyéniségét.” (Abbagnano 1980: 32, 47). A jövő iránt szenvedélyesen érdeklődik, ami emberi sajátossága.

Ezernyi történelmi tapasztalat igazolja, hogy sem a múltból kivetítve, sem a jelen tényeiből, ismeretanyagból kiindulva az ember nem képes pontosan felrajzolni a később bekövetkező jövő reális képét, jellemzőit. A tudomány soha nem látott fejlődése ellenére csak főbb tendenciák előrejelzésére vállalkozhatunk.

A jövő előrelátásának bizonytalanságát két példával kívánom érzékeltetni. 1904-ben a Társadalomtudományi Társaság és folyóirata, a *Huszadik Század* kora bármennyire igényesen, tárgyilagosan, kiegyensúlyozottan és kritikai látszómodál közelítette meg a 20. század várható esélyeit, a kívülről tudósokban nem sejtettek fel a 20. század történelmében bekövetkezett tragédiák: a bolsevizmus és a fasizmus, a két világháború és az azokat lezáró hibás, magya-

rok sorsára pedig tragikus békerendszerek. A másik példa: a kor legjelentősebb nyugati és közép-kelet-, illetőleg kelet-európai tudósokat és politikusokat a váratlanul érte a berlini fal lebontása, az európai államszocializmusok bukása és a Szovjetunió szétesése.

Jövőkutatásra mégis nagy szükség van, mert lényeges folyamatok veszélyei előre jelezhetők, így a jelenben és a közvetlen előttünk álló időszakban jelentkező feladatainkat célratörően leszünk képesek megoldani.

A *jövőkutatás célját és feladatát* tehát a következőkben látom: a kor tendenciáinak érzékeny, megalapozott feltárása, az új tapasztalatok és fejlődési trendek megragadása és az ezekből adódó következtetések levonása. Fontos hangsúlyozni, hogy az új évezred elején megoldandó hazai feladatok nem szűkíthetők le partikuláris, csupán magyar összefüggésrendszerben való megközelítéssel. A jövőkutatás – amint azt a szakirodalom is bizonyítja – egyaránt lehet *kor- és társadalomkritika*, s ennek ellenkezője, *kor- és társadalom-apológia*, a meglévő gyakorlat önigazolása is.

A *futurológia* – a 20. század tapasztalataiból adódóan – már nem vállalkozhat egy radikálisan új világmagyarázat megfogalmazására. Annál inkább szükség van a világról és hazai társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyainkról tudományosan feltárt ismereteink továbbgondolására és az új korviszonylatokra való alkalmazására. Ma már tudjuk, hogy az emberi tapasztalat egy része nem halmozható fel, és „felvilágosítással” nem plántálható át utódainkra. Az új nemzedékeknek is végig kell járniuk saját tapasztalataikon alapuló útjukat.

A világot, amiben élünk – a mindennapi tudat szintjén – szeretjük olyanak feltételezni, ami érthető és kiszámítható szabályok szerint működik. Sajnos, ez nem így van. Valójában azonban minden magyarázatuk sokkal többet árul el rólunk, mint az értelmezett világról.

A magyar jövő keretét megadó világtrend

A jövő kutatva elengedhetetlenül szükséges a küszöbön álló jövő lehetőségeinek számbavétele, a világszintű valóság átfogó szerkezetének értelmezése. A feltároló kép nem a legvonzóbb. A pénzközpontú világban a tőke az uralkodó, a mozgatórugó, amely egyetlen és mohó. Számára minden dolog elsősorban üzlet és manipuláció, amelynek elsődleges értelme a minél nagyobb profit elérése. A *globalizáció és az információs társadalom* az új évezred elején még inkább belerobban a modern világ és ember életébe. *Ideológiája, a globalizmus új, univerzális egységes eszmerendszerként*, egy új gazdasági, technikai, tudományos, információs és kulturális világtrend igényével lép fel, s fő haszonélvezőinek érdekében a világ teljes és gyökeres gazdasági-politikai és kulturális átrendezését tűzi célul.

„A szocialista világrendszer bukása a kapitalizmus nem is civilizálattánná tette, új, lapangó kapitalista energiákat szabadított fel” – állapítja meg Fehér M. István filozófus (Fehér M. 2000: 57). Az álmokból és illúziókból való felébredést ajánlja, a korlátlan szabad piac és az arra épülő gazdaság veszélyeire figyelmeztet. Emlékeztet arra is, hogy mind itthon, mind a világban a tét az emberarcú kapitalizmus kialakítása, más szavakkal a kapitalizmus civilizációja.

A jövő, melyben „minden dolgok mértéke az ember” kell, hogy legyen, zűrzavaros és félelmetes, a bizonytalanság és a remény együtt van jelen, nagyjából a fejlődő világban és a volt szocialista országokban, de ilyen problémáktól nem mentes a fejlett nyugati világ sem. Az euro-amerikai civilizáció „technikailag, technológiailag, gazdaságilag, pénzügyileg, katonailag rendkívül erős, ám emberi tényező, az emberi minőség állapota aggodalomra ad okot” – véli Papp Sándor, a kémia professzora (Papp: 2000: 49). Egyértelmű ezzel azt is hangsúlyozni kívánom, hogy az ember, a világban a helyét kereső ember van válságban. A tudomány egyre inkább a világ technikai kezelésében jeleskedik, míg mögötte tévován és kiszolgáltatottan áll a humán kultúra és a művészet. Az igazi baj, hogy az emberi tudás a bölcsesség fölé nőtt.

A világ egyetlen hiperhatalma, az Egyesült Államok példátlan gazdasági virágzást produkál. Növekvő dominanciáját a világban mutatja, hogy az USA aránya a világ GDP-jéből az utóbbi 5 évben is tovább nőtt. 1996-ban 25,9, 2000-ben 30,4 százalékot tett ki. GDP-je 2000-ben toronymagasan megelőz minden más országot, 9,3 ezer milliárd dollár, míg a mögötte álló második legnagyobb gazdasági hatalomé, Japáné csak 3,9, a harmadik helyen álló Németországé mindössze 2,2 ezer milliárd dollár. Csak érekségeként említem Oroszország fejlettségi szintjét: 0,2 ezer milliárd dollár.

Veszélyt jelent a világra, hogy az Egyesült Államok megszokta: minden téren saját érdekeit érvényesítheti, s minden ország ügyébe beavatkozhat hátrái és elgondolásai szerint. A világ bizonyára egészen más lesz hosszabb távon, mint most. A világ fejlődésének dinamikát Kína és India hoz majd. Az egypólusú világ korszaka – az Egyesült Államok dominanciája mellett – valószínűleg rövidesen véget ér.

A globalizáció a transznacionális vállalatok, a pénztoke és az Egyesült Államok korlátokat nem tűrő uralma. Egyelőre a pénz, az internet és az információ táplálja a folyamatot, de tegyük fel, hogy a dolgok rosszra fordulnak – figyelmeztet Charles A. Kupchan, az amerikai nemzetbiztonsági tanács európai ügyekért felelős igazgatója. Majd elég veszjósló következtetést von le: „Most olyan buborékban élünk, amely aránylag könnyen kipukkanhat.” (Kupchan 2000: 21, 25). Ezt támasztja alá az USA kereskedelmi minisztériumának jelentése arról, hogy újabb rekordot döntött az Egyesült Államok kereskedelmi mérlegének hiánya. A 2000. év első 9 hónapjában a hiány 270,2 milliárd, ami 80 milliárd dollárral több mint egy évvel ezelőtti volt. Ráadásul a rekordhiányért nem a drága olaj okolható, mert az olajimport értéke szeptemberben

még csökkent is az egy hónappal korábbi 8,24 milliárd dollárról 7,88 milliárd dollárra.

A globalizáció igazi veszélye, hogy az *amerikai életstílus és szemlélet vált annak modelljévé*. Ráerőszakolja az emberekre az amerikai gondolkodásmódot, szórakozást és „álmokat”. Nálunk is a technokrata modernizációs szemlélet válik mindinkább uralkodóvá, pedig Európa igazi értéke, az emberközpontúság volt korábban igazán fontos.

Az Európai Unió jelene és perspektívája

A magyar jövő külső feltételeit a globalizáció mellett az is lényegesen befolyásolja, *mi történik és mi várható az Európai Unióban*. A 20. század legnagyobb geopolitikai forradalma volt az EU létrehozása. Ma még azonban számottevő a hátránya az USA-val szemben. Az amerikai technológiai, informatikai, média és tömegkulturális fölény alárendelt helyzetbe hozta kontinensünket, annak nyugati felét is. A haditechnikában az európai tagállamok lemaradása szakadékszerű. Az EU leginkább sikertelen a külpolitikában – az eltérő nemzeti érdekek miatt. Az euró, az EU egységes pénze sem tudott a dollár sikeres versenytársa lenni. A gazdaság növekedése is gyorsabb az USA-ban, mint az eurózónában, a munkanélküliség elleni küzdelemben is jobb Amerika pozíciója. Alárendelt az EU szerepe a NATO-ban, teljes tehetetlenségről tett bizonyosságot a balkáni konfliktusok kezelésében, ahol az Egyesült Államok saját stratégiái érdekei szerint cselekszik.

A jövő azonban nem reménytelen az EU számára. Az EU – Tony Blair szavaival – nem szuperállam, hanem szuperhatalom lesz. Nagyhatalmi szerepre törekszik, s ezáltal az Egyesült Államoknak előbb gazdasági riválissá válik. Az EU bővítéssel erősen megjavulnak az európai integráció pozíciói. Hosszabb távon biztonsági kérdésekben is verseny alakul ki a két erőközpont között.

A közeljövő tekintve az OECD becslése szerint az európai pozíció kedvezőtlenül alakul az Egyesült Államokkal folyó versenyben. 2000-ben az eurózóna gazdasági növekedése 3,5 százalékos lesz, míg az USA-é 5,2 százalékos. A növekedési ütem 2001–2002-ben mindkét térségben előreláthatólag lassulni fog. Az eurózóna jövőre 3,1, 2002-ben 2,8, az USA pedig 3,5, illetve 3,3 százalékos növekedést mutat majd fel. Sok mindenre hatással lesz az olaj világpiaci ára, amely az OECD prognózisa szerint 2001 közepéig hordónként mintegy 30 dollár körül várható. 2002 azonos időszakában talán 27 dollárra mérséklődik.

Magyarország az EU-tagság felé vezető úton

Magyarország legkésőbb 2005-re az EU-tagállama lesz. Hazánk gazdasági mutatói többségükben jók. A rendszerváltás óta végrehajtották a tulajdonviszonyok átalakítását, liberalizálták az árakat és a piacot. Pénzügyi rendszerünk a globalizálódó világ integráns része. Közép-Kelet-Európa legliberálisabb állama vagyunk. GDP-ben számolva az EU-átlag 48 százaléka állunk. A magyar gazdaság már stabil, jól működő piacgazdaság, esélyei kedvezőek. 1996 óta folyamatos a gazdasági növekedés. Tíz év alatt az infláció és a munkanélküliség jelentősen mérséklődött. A gazdasági konszolidációt politikai konszolidáció támasztja alá.

Megtörtént a gazdasági hatalom erős koncentrációja is. A multinacionális cégek jelentős és sikeres gazdasági tényerése és zászlóshajó szerepe főberőrt és mintát ad a gazdasági mozgásnak. Rajtuk keresztül félreérthetetlenül érezzük a globalizáció hatásait. Átalakult a gazdaság mikrostruktúrája, kedvezőek a makrogazdasági mutatók: lényegében kinőttük külső adósságaink jó részét.

A rendszerváltás óta a társadalmi egyenlőtlenségek radikálisan megnöttek. A jövedelmi különbségek a felső és alsó 10 százalék között már hét és félszeresek, a vagyoni különbségek még ennél is nagyobbak. A szegénység volumene megnőtt. Ez az államszocializmushoz képest új típusú szegénység (Szelényi Iván). Akkor a szegénység az életciklus jellegzetességéhez kötődött (gyermek száma, életkor). A mai új szegénység strukturális természetű, a (gyermek) száma, életkor. A mai új szegénység hiányából ered. További jellegzetessége, hogy aki fiatalon már szegény, egész életében is az marad, s minthogy erőteljesen megmerevedtek a társadalmi viszonyok, a szegény képzetlen szülők gyermekeire is hasonló sors vár. A gazdagok aránya a társadalom egyharmada, ugyanilyen arányt képeznek a szegények, a reménytelenül leszakadottak. Köztük foglalnak helyet az előbbiekkal azonos nagyságrendű, többnyire lefelé tendáló, nem valódi középrétegek.

A gazdasági sikerek ellenére az ország súlyos társadalmi-politikai problémákkal küzd. Egyidejűleg hat és működik a polgári-jóletti-konszolidált demokrácia ígérete és az eredeti tőkefelhalmozás vadkapitalizmusa. Sérül a jogállamiság; a munkavállaló kiszolgáltatott; a politikai lojalitás vált az érvényesülés feltételévé; tisztázatlan a közelet, a közpénzek gátlástalan elmulasztása folyik; romlik a közbiztonság; a politikában a „mi” és az „ők” elkülönítése folyik, hiányzik az igazmondás és a távlati gondolkodás.

Jövőről szólva biztató, hogy az új évezred elején is biztonsággal remélhető a magyar gazdaság dinamikus fejlődése, és ezáltal a centrum-Európához való felzárkózási folyamat felgyorsulása. Nemzetközi megfigyelők is úgy vélik, realis cél, hogy a következő években is a magyar gazdaság növekedési üteme legkevesebb mint 2 százalékkal meghaladja az uniós tagállamokét. A magyar jövő a problémákkal való nyílt szembenézésen, magunkat a világgal szembe-

tett világlátáson és cselekvésen alapulhat. Nemzeti érdekünk a világra nyitottság és a világhoz való okos alkalmazkodás. E célok elérésében számíthatunk a magyar emberek élni akarására és aktív helytállására. Jó úton haladunk az európai és a fejlett világgal való integráció útján, amely az EU-tagsággal ér el új minőséghez. De az EU Bizottság országjelentése Magyarország uniós felkészültségéről még sok kívánnivalót jelöl meg, rengeteg feladatot végrehajtását, létező probléma megoldását és akadály megszüntetését tartja elengedhetetlennek, hogy megfeleljünk az EU-tagságnak: a közigazgatásban, az egészségügyben, a mezőgazdaságban, a környezetvédelemben, a nyugdíjreformban. A tennivalókhoz tartozik a szegénység és a munkanélküliség csökkentése és a cigányság helyzetének javítása, az uniós intézmények és jogalkotás átvétele. A sikeres felkészüléshez elengedhetetlen a konstruktív társadalmi légkör és meggyezés, toleráns és kompromisszumra kész politikai elit hatalomban és ellenzékben egyaránt és normális társadalmi közhangulat. Csak így lehetséges a teendőkre koncentrálni, cselekvőképes magatartást.

Hazánk csatlakozása az Európai Unióhoz történelmi esély, fontos nemzeti érdek, jövőnk záloga, mert ez teszi lehetővé a nyugat-európai fejlett termelési, pénzügyi és kereskedelmi tapasztalatok, jogrendszer és társadalomszervezési formák átvételét, tökélenjéciókat országunk modernizálásához, a globalizáció feltételeihez való alkalmazkodást, gazdasági felzárkózásunk esélyeit. Az európai integráció, hazánk EU-tagsága nyújthatja azt a reményt, hogy a gazdasági racionalitást és a human értékeket egységsüllybe hozza. Az EU több mint tag-nemzetek gazdasági érdekközössége, egyidejűleg betölti az európai hagyományokon alapuló érdekközösség szerepét is. EU-csatlakozásunk egyben ki-zárja, hogy szélsőséges erők hatalmi pozícióba kerüljenek.

A tudáslapú társadalom esélye

Az új évszázad nagy ígérete és talán esélye a tudáslapú társadalom megteremtése. Sajnálatos, hogy az ide vezető út kimunkáláshoz jóformán még hozzá sem kezdünk. Vágtató teknőbékaként araszolunk az információs társadalom felé, a tudástársadalom alapozása az oktatás-képzés a kultúra és a tudomány területén csak a formális tömegesítés és a minőségi színvonalcsökkenés útján tettünk lépéseket az egyetemi-főiskolai oktatásban. A tudomány állami támogatása az úgy súlyához és jelentőségéhez képest méltatlan. A kutatás-fejlesztésre jelenleg a GDP 0,68 százalékát fordítjuk. Ezzel szemben Japán 2,8, az Egyesült Államok 2,6, az Európai Unió tagállamai átlagosan 1,86 százalékkal járulnak hozzá a K+F fellendítéséhez. Némi reményt nyújt a kormány tudomány- és technológiai fejlesztési programja, amely 2002-re 1,5 százalékot ígér, és biztató, hogy a jövő tudományterületi prioritásai között második helyen szerepel az információs és kommunikációs technika kutatása.

A 21. századot a gyorsaság szenvedélye és torz értéke jellemzi. Ezt lehet szidni, kárhoznai, de nincs sok értelme. A technológiai, elektronikus és informatikai forradalom a változások olyan gyorsaságát kényszeríti ki a természetben, az életmódban, a világtendenciákhoz való alkalmazkodásban, amelyet az eddigi emberi történelem nem ismert. Együtt kell élnünk az életünket át-
szövő feszültségekkel, a felpörgő civilizáció sok rossz következményével is.

A jövő a rendkívül gyors változások világa, amelyben maga az élet válik kockázatosabbá, veszélyessé. A biztosnak látszó állás is gyorsan elveszíthető. A rizikó ellen úgy lehet védekezni, hogy több eshetőségre kell felkészülni és gyorsan váltani. A veszélytudoatot senki sem kerülheti el, az sem, aki alkatánál fogva tudatos „kockázatkérülő”. Nemcsak az ország, város, kistérség életében nehezül meg az előrelátás, hanem az egyén és család életében is alig látható, tervezhető – biztonsággal a jövő. Épp ezért különösen fontosá válik a humán értékek megőrzése és fejlesztése mind a tudományban és művészetekben, ugyanúgy a mindennapok emberi kapcsolatrendszerében.

Az előbbieket jelentőségét csak felerősíti, hogy az emberek nem tudnak utópiák nélkül élni. A jövőképek felvázolásához pedig ellenséggé válik a szükségük. Ma sokak számára az új utópia a nemzeti érdekeknek és a mindenben fő veszélynek kikiáltott globális tőke, a transznacionalista vállalatok, bankok merev, mechanikus szembesítése.

Kétségtelen, hogy nagy dilemma a globális és a nemzeti dimenzió mélyülő ellentéte. A 21. század egyik legnehezebb feladata megtalálni a globalizáció kihívása és a magyar nemzeti érdekek között érvényesíthető cselekvési lehetőségeket annak érdekében, hogy ne bővüljön tovább a már leszakadtak meg a lecsúszók tábora, és a multinacionális cégek is megtalálják a számításait. Ez különösen nagy egyensúlyozási képességet követel a mindenkori kormányoktól és a társadalomtól. Természetesen „jogunk” lehet kimaradni a világfolyamatokból, de ennek ára történelmileg tragikus helyzetet teremtené a magyarság sorsára: elveszítenénk minden felzárkózási esélyünket a nálunk fejlettebb piacgazdaságokhoz, elszalasztanánk talán a soha vissza nem térő történelmi esélyt a fejlettek klubjába bejutni. Európa margójára kerülünk, végleg leszakadnánk a perifériára jutott államok közé.

Az értelmiségre vár a 21. században a világtendenciák, az európai uniós folyamatok és a hazai gazdasági, technológiai kulturális és politikai területek összefüggéseinek egységben, egymásra való hatásukban történő kezelése. Azok járnak a helyes úton, akik felismerik az objektív adottságokat és lehetőségeket, a szűk mezsgyén haladás járható útjait, az elkerülendő veszélyeket, akik mindezek tudatában avatkoznak be a társadalmat, a gazdaságot és a kultúrát alakító mozgásokba, tehát a szemlélődés helyett az aktív cselekvést választják.

Hivatkozások

- Abbagnano, Nicola 1980. *L'uomo progredito Duemila*, Dino, Roma
Baade, Fritz 1965. *Versenyfutás a 2000. évig*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
Beszteri Béla: Mérileg a 20. század 2000. In: *A 20. század mérlege, a 21. század esélyei*. (Szerk.: Beszteri Béla–Mikolasek Sándor) VEAB, Komárom
Fehér M. István 2000. Filozófia és korszak. In: *Filozófia az ezredfordulón*. (Szerk.: Nyíri Kristóf) Móra Kiadó, Budapest
Kupchan, Charles A. 2000. A Föld kormánykerek. *Népszabadság*, Hétfőge, november 18.
Papp Sándor 2000. Társadalom–gazdaság–természet a civilizációs társadalmak egyensúly nélküli hármassága. In: *A 20. század mérlege, a 21. század esélyei*. (Szerk.: Beszteri Béla–Mikolasek Sándor) VEAB, Komárom